

DE STAD BETER NA CORONA?
REFLECTIES OVER EEN GEZONDERE EN MEER RECHTVAARDIGE STAD

DE STAD BETER NA CORONA?

REFLECTIES OVER EEN GEZONDERE EN
MEER RECHTVAARDIGE STAD

Luce Beeckmans (UGent),
Stijn Oosterlynck (UAntwerpen) en
Eric Corijn (VUB)
(reds.)

Urban notebooks
Stadsschriften
Cahiers urbains

ASP Academic &
Scientific
Publishers

Uitgever
ASP | VUBPRESS | UPA

Aan deze publicatie ging een onafhankelijke peer-reviewprocedure vooraf, waarbij het manuscript beoordeeld werd door twee referenten. Bij Boekenbank is het werk aangemeld met het label GPRC (Guaranteed Peer Review Content). Dit label werd ontwikkeld door Boek.be en wordt toegekend aan publicaties die voldoen aan de criteria van het VABB (Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand).

DOI: 10.46944/9789461172419

Cover design: Frisco: www.frisco.be
Typesetting: Carius Group

© 2021 Uitgeverij ASP
(Academic and Scientific Publishers nv)
Keizerslaan 34
1000 Brussel
Tel. +32 (0)2 289 26 56
Fax +32 (0)2 289 26 59
E-mail info@aspeditions.be
www.aspeditions.be

ISBN 9789461172419 (Print)
ISBN 9789461172631 (ePDF)
ISBN 9789461172624 (epub)
NUR 755, 758

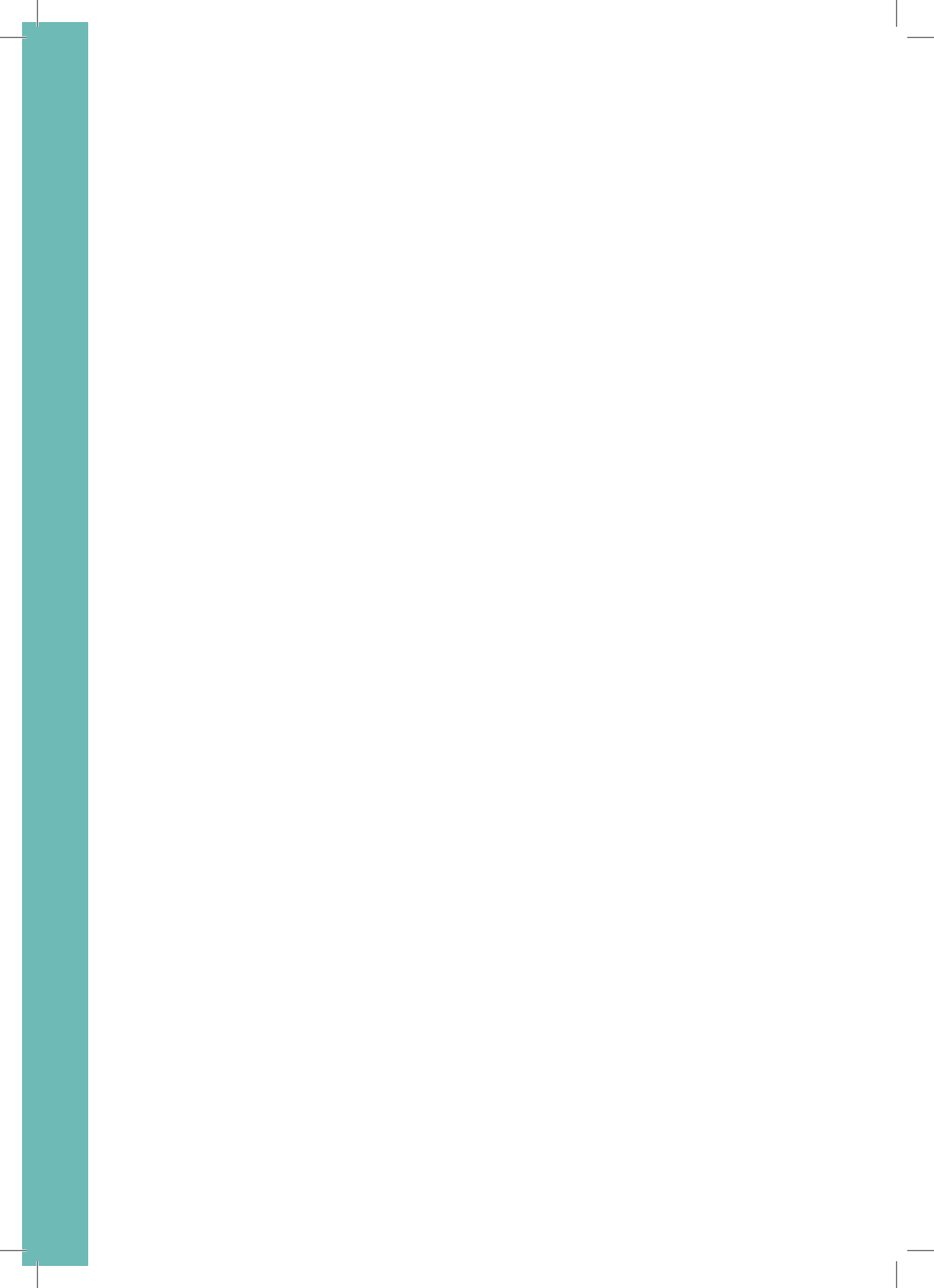
Wettelijk depot D/2021/11.161/155

INHOUD

INTRODUCTIE	9
HOOFDSTUK 1 – CORONA ALS LENS OP DE ONGELIJKE STAD <i>Luce Beeckmans & Stijn Oosterlynck</i>	11
URBANITEIT IN DE POST-COVIDSTAD	17
HOOFDSTUK 2 – PANDEMISCHE DISCIPLINERING VAN DE STAD <i>Bert De Munck</i>	19
HOOFDSTUK 3 – GEZONDHEIDSCRISIS EN DE VERDEELDE STAD <i>Luce Beeckmans, Lise-Lotte Moeres & Jekaterina Roslevitch</i>	31
HOOFDSTUK 4 – DE POST-CORONASTAD: STAD VAN CAPSULES <i>Lieven De Cauter</i>	41
WIJK(ZORG) IN DE POST-COVIDSTAD	47
HOOFDSTUK 5 – VOLKSGEZONDHEID EN WIJKONTWIKKELING <i>Wouter Arrazola de Oñate</i>	49
HOOFDSTUK 6 – HET WIJKLEVEN HERWAARDEREN <i>Eric Corijn</i>	65
DE 15 MINUTENSTAD NA COVID	73
HOOFDSTUK 7 – DE 15 MINUTENSTAD ALS RUIMTELIJKE KAPSTOK VOOR DE ‘ESSENTIËLE ECONOMIE’ <i>Kobe Boussauw & Sarah De Boeck</i>	75
HOOFDSTUK 8 – DE SOCIALE BIJZIENDHEID VAN DE 15 MINUTENSTAD <i>Stijn Oosterlynck & Luce Beeckmans</i>	87

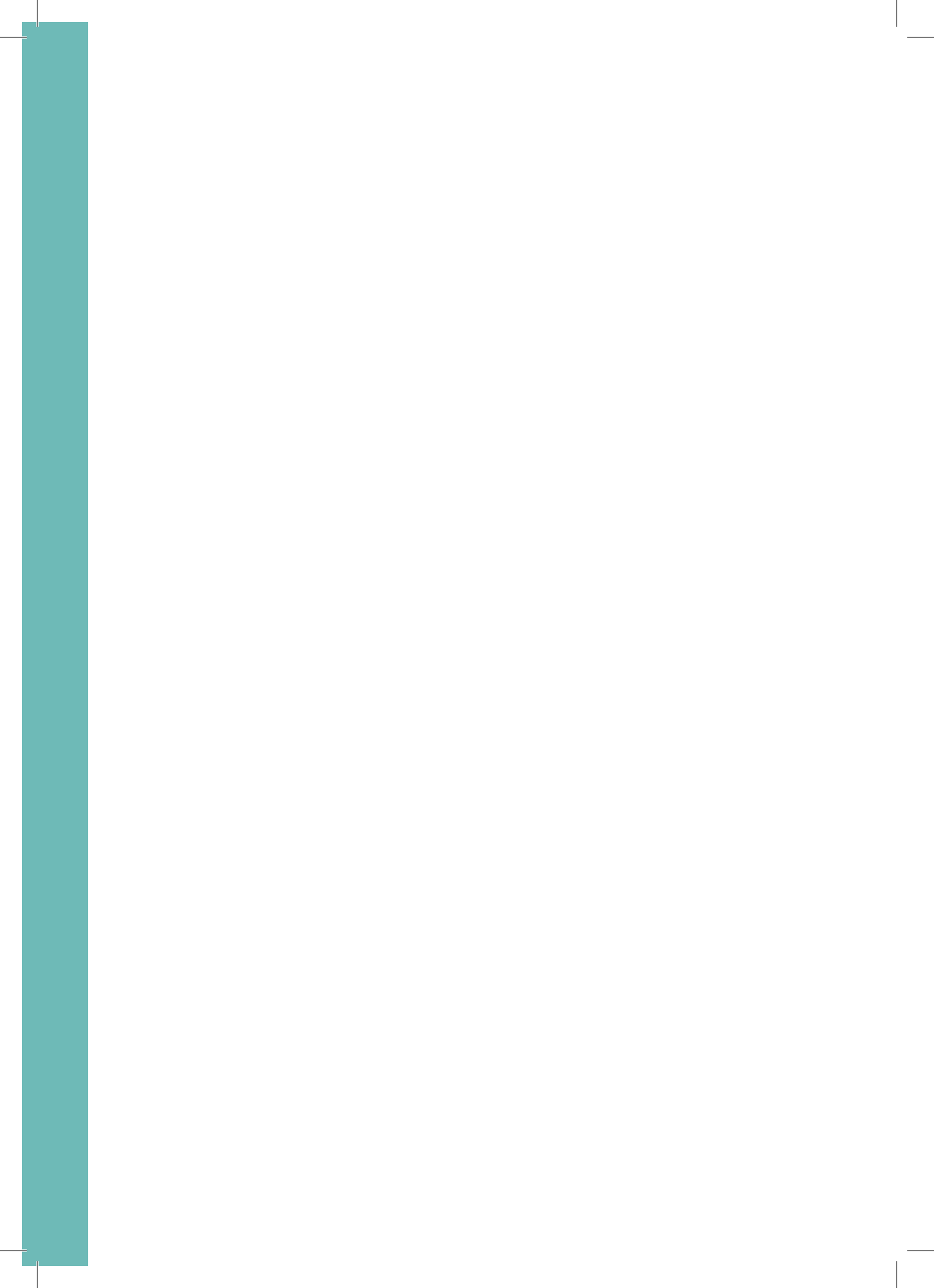
WONEN IN DE POST-COVIDSTAD	97
HOOFDSTUK 9 – WONEN IN TIJDEN VAN PANDEMIE	99
<i>Pascal De Decker</i>	
HOOFDSTUK 10 – THUIS ZONDER DAK IN DE STAD	107
<i>Ashika Singh, Alessandra Gola & Luce Beeckmans</i>	
DIVERSITEIT IN DE POST-COVIDSTAD	117
HOOFDSTUK 11 – DE SOCIOLOGISCHE VERBEELDING ACHTER DE COVIDMAATREGELEN	119
<i>Jan Blommaert</i>	
HOOFDSTUK 12 – BLACK LIVES MATTER IN DE POST-COVIDSTAD?	125
<i>Nyanchama Okemwa & Luce Beeckmans</i>	
HOOFDSTUK 13 – GENDER EN MIGRATIE IN TIJDEN VAN PANDEMIE	137
<i>Amal Miri & Lore Van Praag</i>	
DE GROTE UITDAGINGEN VAN DE POST-COVIDSTAD	147
HOOFDSTUK 14 – COVID EN SOCIALE STRIJD: VOORBIJ DE SACRIFICIËLE STAD	149
<i>Erik Swyngedouw</i>	
HOOFDSTUK 15 – DE POST-CORONASTAD EN DE RISICOMAATSCHAPPIJ	161
<i>Dirk Geldof</i>	
HOOFDSTUK 16 – MOBILITEIT NA CORONA. GEEN VULTJE AAN DE LUCHT?	171
<i>Anneleen Kenis</i>	
HET SOCIALE WEEFSEL VAN DE POST-COVIDSTAD	183
HOOFDSTUK 17 – COVID ALS ONGELIJKMAKER VOOR KWETSBARE KINDEREN EN JONGEREN IN DE STAD	185
<i>Ikrame Kastit</i>	
HOOFDSTUK 18 – SOCIALE INNOVATIE IN DE COVIDSTAD: ‘WHAT DID YOU LEARN IN (CORONA) SCHOOL TODAY?’	195
<i>Frank Moulaert</i>	

HOOFDSTUK 19 – CULTUUR, SEMIPUBLIEKE RUIMTEN EN INTIMITEIT: DE AURATISCHE STAD	205
<i>Marlies De Munck & Pascal Gielen</i>	
 STADSONDERZOEK IN DE POST-COVIDSTAD	 215
HOOFDSTUK 20 – ONLINE/OFFLINE STADSONDERZOEK IN CORONATIJDEN	217
<i>Bruno Meeus, Marjan Moris, Elsemieke van Osch, Christoph Veithen, Karel Arnaut & Koen Hermans</i>	
HOOFDSTUK 21 – VOORBIJ DE TELE-UNIVERSITEIT. EEN PLEIDOOI VOOR SLOW SCIENCE	227
<i>Valerie De Craene, Charlotte Bollaert, Sara Nyssen & Camille Noûs</i>	
HOOFDSTUK 22 – ZORGEN VOOR DE UNIVERSITEIT VAN MORGEN? NAAR EEN ZORGENDE STAD	239
<i>Luce Beeckmans, Valerie De Craene & Anneleen Kenis</i>	
 EPILOOG	 251
HOOFDSTUK 23 – DE STAD NA CORONA HEROPSTARTEN	253
<i>Eric Corijn</i>	

INTRODUCTIE

HOOFDSTUK I

CORONA ALS LENS OP DE ONGELIJKE STAD

Luce Beeckmans & Stijn Oosterlynck

Universiteit Gent | Universiteit Antwerpen

Lockdown doet vraag naar zwembaden verdubbelen.

De Tijd, 20 april 2020

Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair.

VRT NWS, 3 september 2020

Met vier afspreken in eigen tuin? 'Enkel wanneer je niet eerst door het huis moet'.

Het Nieuwsblad, 28 november 2020

Tuinfeest alleen toegestaan met cateraar: 'Een professionele organisatie inschakelen'.

De Standaard, 17 mei 2021

Reizen weer wat eenvoudiger: Vlaanderen kleurt net als grote delen van Europa groen op coronakaart.

De Morgen, 24 juni 2021

Voor wie het in Vlaanderen niet breed heeft, was de covidberichtgeving volgen af en toe wel even slikken. Zo leerden we dat sommige mensen voldoende reserves op hun bankrekening staan hebben om halsoverkop een zwembad te bouwen toen ze plots tot hun suburbane villa veroordeeld waren voor enkele maanden. Ook de optie de stad te verlaten of een appartementje aan de kust te kopen, behoorde tot de mogelijkheden. Voor wie veroordeeld was tot de stad voor het dagelijks overleven of zich in een sociale woning 'opgesloten in mijn hoofd en in mijn kot' voelde (VRT NWS, 8 mei 2020) klonk het als onbereikbare dagdromen. Voor wie krap met het gezin zat samengehokt in een appartement, klonk de mededeling dat in de tuin afspreken met vier enkel was toegestaan indien er een rechtstreekse toegang was vanop de straat, even surreëel als een ruimtereis naar Mars. Voor wie niet alleen geen tuin had, maar ook geen middelen om tuinfeesten te organiseren, klonk de idee van een professionele cateraar inhuren

voor zo een gelegenheid even onwezenlijk als de lotto winnen. Dat reizen in Europa eindelijk eenvoudiger was geworden, daar hadden zij voor wie reizen nooit op het programma staat, niet meteen een boodschap aan.

De selectieve blik op de wereld die uit de krantenkoppen blijkt, vertelt iets over de rol van de mainstream media in tijden van crisis. In het belang van de volksgezondheid zagen ze het als hun taak om het publiek te informeren over de covidpandemie en de maatregelen om die te bestrijden: maar wie beschouwden ze precies als hun 'publiek' en wie was het 'volk' uit de 'volksgezondheid' precies? Het zegt ook iets over hen die het crisisbeleid maakten. Soms leek het alsof de Wetstraat zich niet langer in het superdiverse Brussel bevond, maar ergens in een suburbane verkaveling was gelegen. Sommige ministeriële besluiten die naar aanleiding van corona werden uitgevaardigd en heel wat corona-maatregelen leken recht uit het hoofd te komen van de (meer dan) middenklasse, suburbane bewoner. Dit maakte meteen ook dat ze wereldvreemd klonken in de oren van de modale stedeling. Zeker in de eerste maanden van de pandemie ging het zelden over hoe corona het samenleven in de sociale woonwijk op de proef stelde of hoe het beleid van de 'veilige gezinsbubbels' kansarme kinderen opsloot in hun ongelijkheid (voor een uitzondering: Willsher, 2020). De zeldzame getuigenis van de 13-jarige Dylan in het kinderprogramma *Karrewiet* naar aanleiding van de lockdown waarin hij stelde 'Als ik één ding mocht wensen, dan is het iets meer geld voor eten', raakte een gevoelige snaar in Vlaanderen (VRT NWS, 19 mei 2020). Nochtans was het niet covid die Dylan in de kansarmoede had gebracht; covid was eerder de lens die we nodig hadden om zijn armoede eindelijk te zien.

Hoewel covid vele stedelingen, niet alleen in Vlaanderen maar wereldwijd, vanaf de eerste dag diep raakte in hun alledaagse functioneren als mens, ouder, kind, professioneel, et cetera, was er paradoxaal genoeg toch een optimistische toon te herkennen in de stroom van opinieartikels die het virus op gang bracht. Zonder de verstrekkende gevolgen van de covidpandemie te ontkennen, werd de gezondheids crisis in binnen- en buitenland als een kans gezien om te reflecteren over de grote structurele problemen die de stad en samenleving wereldwijd treffen. Geconfronteerd met hoe covid mogelijk maakte wat onmogelijk leek, zoals vliegtuigen aan de grond houden, mensen op grote schaal mobiliseren voor een gedeeld doel, de gezondheidszorg opschalen, et cetera, stelde schrijfster Arundhati Roy al op 3 april 2020 'The pandemic is a portal'. Roy schreef: 'In the midst of this terrible despair, it offers us a chance to rethink the doomsday machine we have built for ourselves. Nothing could be worse than a return to normality.' Ook in Vlaanderen bestond het geloof dat corona de opstap zou zijn naar een meer 'sociale, duurzame, rechtvaardige samenleving'. In zijn *brief aan Vlaanderen* roept politiek filosoof Bleri Lleshi (2020) om het herboren solidariteitsgevoel te mobiliseren om de grote uitdagingen van onze samenleving aan te pakken. Nu we onverwacht toch in staat bleken de moordende ratrace, de vernietigende economie en de afbraak van de welvaarstaat tot stilstand te dwingen, verenigden progressieve Vlaamse media zich onder de hashtag #BeterNaCorona om na te denken over een socialere en ecologische wereld na corona.

Voor hen die in de zorgsector werkten, achter de kassa's zaten, werkten met kinderen op schoot, geen asiel konden aanvragen, de huur niet meer konden betalen, zonder werk vielen en de eindjes niet meer rond kregen, was denken over een betere wereld een luxe die ze zich te midden van crisis niet konden veroorloven. Bovendien is de vraag nu het applaus is verstomd voor hen die ons door de crisis loodsten, of covid ons inderdaad naar een meer rechtvaardige stad zal leiden. Dit boek heeft dan ook de ambitie om de structurele uitdagingen waar de stad echt voor staat op scherp te stellen en de politieke energie die covid losmaakte vast te houden. De bedoeling is daarbij om structurele uitwegen te verbeelden voorbij het dominante discours van 'veerkrachtige steden' en snel bij elkaar geschreven opinies (Somers, 2021).

Dat corona niet het grote gelijkheidsvirus is, is intussen duidelijk (Oxfam, 2021). In vele gevallen heeft covid de stedelijke ongelijkheid enkel bevestigd en zelfs versterkt. In sommige gevallen heeft covid aanleiding gegeven tot nieuwe sociaal-ruimtelijke breuklijnen van ongelijkheid (Ratho & John, 2020; Doucet, Fillion & Van Melik, 2021). Maar de pandemie heeft ook onze ogen geopend voor wat vóór corona al goed scheef zat en in dat besef kunnen kiemen voor maatschappelijke verandering zitten. Zoals dat bij veel (globale) gezondheids crisissen het geval is geweest, zal de covidpandemie wellicht ook de stad blijvend veranderen. Maar of dat ook ten goede zal gebeuren, zoals in het begin van de pandemie soms werd gehoopt en gedacht, is allesbehalve een uitgemaakte zaak.

In dit boek reflecteren de auteurs over welke stedelijke ongelijkheden covid precies heeft blootgelegd of aangewakkerd en dit vanuit een uiteenlopende waaier van thematische insteken: van huisvesting tot diversiteit, van klimaat tot (wijk)gezondheidszorg. Maar we denken ook onbevangen na over hoe een meer rechtvaardige, en dus gezondere, stad na corona er zou kunnen uitzien: een 15 minutenstad, een auratische stad, een stad van capsules of zetten we eindelijk de stap voorbij de sacrificiële stad van vandaag? Samen denken we over de rol van de stad in wereld. Corona reisde in een mum van tijd van de Chinese stad Wuhan naar de Vlaamse steden en heeft iedereen tegen wil en dank bewust gemaakt van hoe sterk steden globaal met elkaar verbonden zijn (Giordano, 2020). Welke (politieke) rol hebben steden in de geglobaliseerde wereld dan te spelen op het vlak van klimaat, armoede, diversiteit en gezondheid (Oosterlynck et al., 2019)? Zijn we bereid de juiste (politieke) lessen te trekken uit de covidpandemie opdat de stad van de toekomst inderdaad gezonder en rechtvaardiger kan zijn (Latour, 2021; Žižek, 2020)? Hoe kunnen we ontsnappen aan een lokaal crisisbeheer van globale uitdagingen?

Tot slot rest ons de vraag: wat betekent corona voor ons als stadsonderzoekers? Aan kennisontwikkeling doen in tijden van pandemie bleek een grote uitdaging. De stad als studiegebied was tijdelijk gesloten, maar achter de deuren ontplooiden zich interessante taferelen. Als stadsonderzoekers konden we de digitale boot niet missen, maar wat nemen we mee naar de post-corona-universiteit en wat niet? Bovendien stond

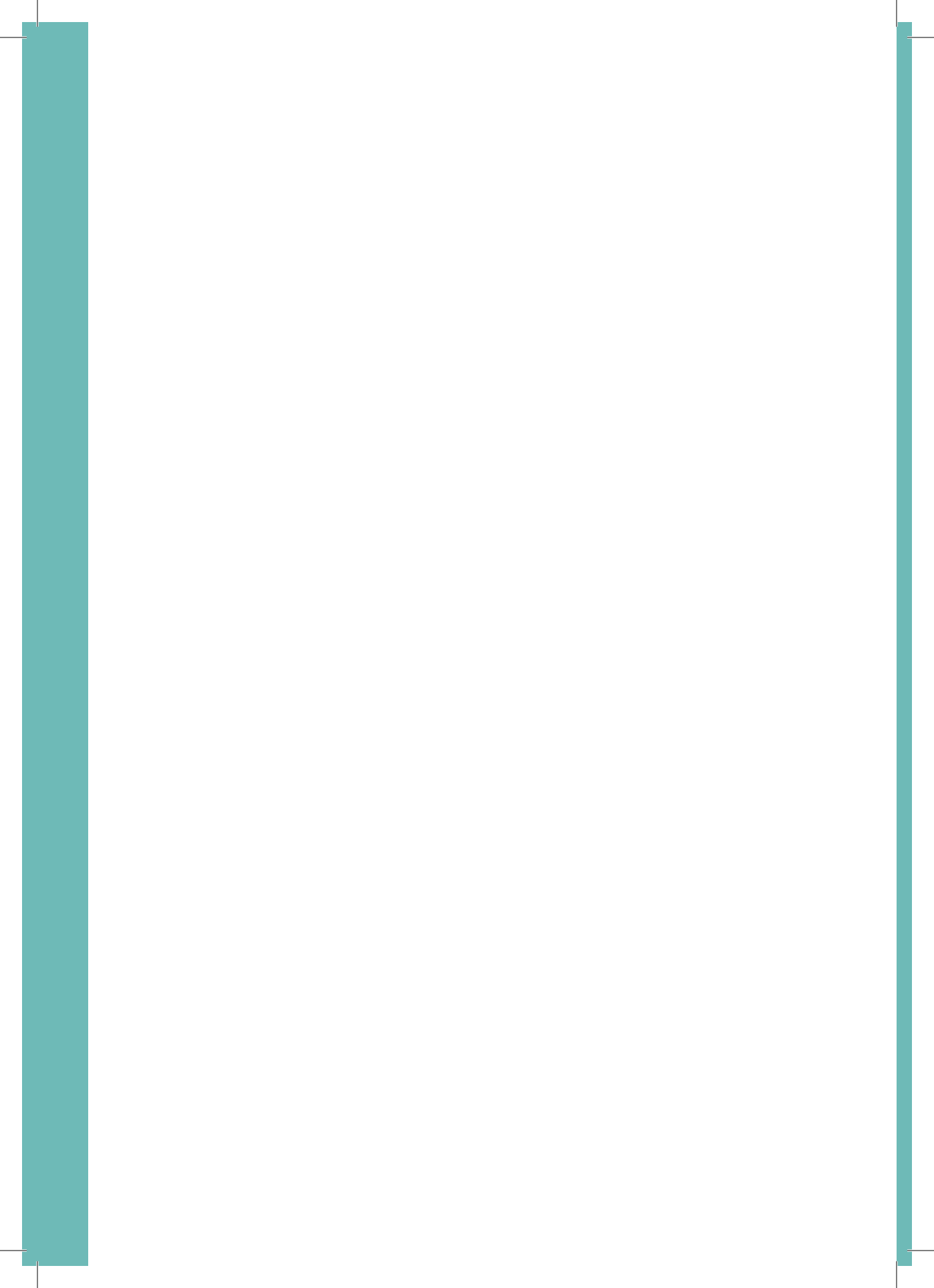
de wetenschap plots zelf in het midden van de storm: wat is haar rol in tijden van pandemie? Nooit eerder waren de visies daarop zo gepolariseerd: moet de wetenschap de wereld redden (Boudry & De Ceulaer, 2020) of is het net aan de wetenschap om de wereld een kritische spiegel voor te houden?

In dit boek denken we samen met een reeks vooraanstaande stadsonderzoekers in Vlaanderen op onze eigen interdisciplinaire en compromisloze manier over de uitdagingen waar covid de stad voor stelt. Sommige hoofdstukken zijn strikt wetenschappelijk in opbouw en schrijfstijl, en eerder empirisch van inslag. Andere hoofdstukken gaan meer de filosofische toer op en analyseren de pandemie en onze reacties erop vanuit bepaalde theoretische perspectieven. Samen bieden ze een rijk palet van bevindingen, inzichten, kritieken en verwachtingen over de stad na corona. In het boek worden de hoofdstukken op een thematische manier gebundeld om de lezer wat houvast te geven, maar tegelijk staat elk hoofdstuk als een reflectie op zichzelf. Als covid onze ogen al heeft geopend, dan hopen we met de bijdrages in dit boek deze opengesperde blik vast te pakken en de urgenties voor de toekomst van de stad levendig te houden. Moge dit boek een bijdrage zijn tot een bredere maatschappelijke discussie over een gezondere en meer rechtvaardige post-covidstad.

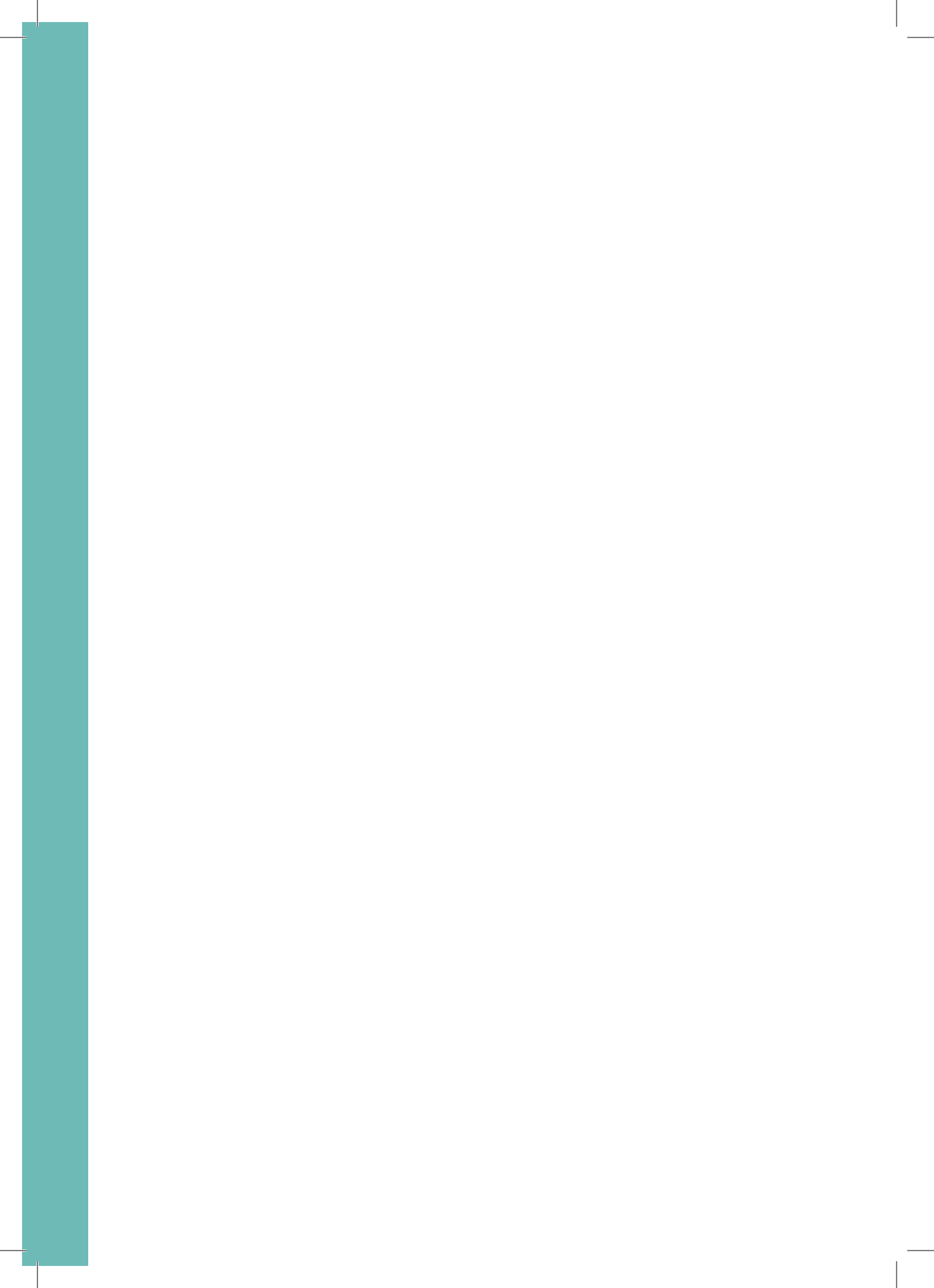
REFERENTIES

- Boudry, M. & De Ceulaer, J. (2020). *Eerste hulp bij pandemie: Van Achterafklap tot Zwarte Zwaan*. Leuven: Uitgeverij Lannoo.
- De Morgen. (2021, 24 juni). 'Reizen weer wat eenvoudiger: Vlaanderen kleurt net als grote delen van Europa groen op coronakaart'. *De Morgen*, online. Beschikbaar op www.demorgen.be/nieuws/reizen-weer-wat-eenvoudiger-vlaanderen-kleurt-net-als-grote-delen-van-europa-groen-op-coronakaart~b3bof928/.
- De Standaard. (2021, 17 mei). 'Tuinfeest alleen toegestaan met cateraar : "Een professionele organisatie inschakelen"'. *De Standaard*, online. Beschikbaar op m.standaard.be/cnt/dmf20210517_92924860.
- De Tijd. (2020, 20 april). 'Lockdown doet vraag naar zwembaden verdubbelen'. *De Tijd*, online. Beschikbaar op www.tijd.be/ondernemen/bouw/lockdown-doet-vraag-naar-zwembaden-verdubbelen/10221767.html.
- Doucet, B.; Fillion, P. & van Melik, R. (eds.) (2021). *Global Reflections on COVID-19 and Urban Inequalities (Volume 1-4)*. Bristol University Press/Policy Press.
- Giordano, P. (2020). *In tijden van besmetting*. Amsterdam: De bezige Bij.
- Het Nieuwsblad. (2020, 28 november). 'Met vier in de tuin mag enkel als je niet door het huis moet: minister Verlinden oogst protest met maatregel "op maat van villa's"'. *Het Nieuwsblad*, online. Beschikbaar op m.nieuwsblad.be/cnt/dmf2020128_95765776.
- Latour, B. (2021). *Waar ben ik? Lockdown lessen voor aardbewoners*. Parijs: Octavo.
- Lleshi, B. (2020). *Wat na corona? Brief aan Vlaanderen*. Antwerpen: EPO

- Oosterlynck, S., Beeckmans, L. Bassens, D., Derudder, B., Segaert, B., & Braeckmans, L. (2019). *The City as Global Political Actor*. London en New York: Routledge.
- Oxfam. (2021). *The Inequality Virus: Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy*. Oxfam: Policy Papers. Beschikbaar op www.oxfam.org/en/research/inequality-virus.
- Ratho, A. & John P. L. (eds.) (2020). *Rethinking Cities in a Post-COVID19 World*. Durham University, Wiley-Blackwell.
- Roy, A. (2020, 3 april). 'The pandemic is a portal'. *The Financial Times*, online. Beschikbaar op www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca.
- Somers, B. (2021). *De Stad Na Corona*. Beschikbaar op www.stadnacorona.be/docs/book.pdf.
- VRT NWS. (2020, 19 mei). 'Getuigenis van Dylan (13) maakt veel reacties los: "Beleid doet niet genoeg om kansarme kinderen te ondersteunen"'. VRT NWS, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/05/19/getuigenis-van-dylan-in-karrewiet-maakt-veel-reacties-los-bele/.
- VRT News. (2020, 8 mei). "'Opgesloten in mijn hoofd en in mijn kot': twee tieners getuigen over de quarantaine in een woonblok'. VRT NWS, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/05/06/kansarme-kinderen-en-jongeren-uit-de-stad-over-quarantaine/.
- VRT News. (2020, 3 september). 'Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair'. VRT NWS, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/02/vastgoed-corona-maakt-huis-met-tuin-en-belgische-kust-populair/.
- Willsher, K. (2020, 25 april). 'In the Paris banlieue, coronavirus amplifies years of inequality'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/world/2020/apr/25/paris-banlieue-virus-amplifies-inequality-seine-saint-denis.
- Žižek, S. (2020). *Pandemie: hoe corona de wereld verandert*. Amsterdam: Uitgeverij

URBANITEIT IN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 2

PANDEMISCHE DISCIPLINERING VAN DE STAD

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen

De COVID-19-pandemie heeft pijnlijk duidelijk gemaakt dat de kwetsbaarheid voor virale aandoeningen niet voor iedereen hetzelfde is. Studies tonen aan dat het virus letterlijk dodelijker is voor culturele minderheden en groepen lager op de sociale ladder. Voor zover we dat nu kunnen inschatten heeft dit te maken met onder meer de situatie op de werkvloer en de woonomstandigheden. Sociaal meer kwetsbare groepen zijn vaak niet in de mogelijkheid om over te schakelen op telewerk of om strikte hygiënische protocollen na te leven. Vaak gaat het bijvoorbeeld om handwerk waarbij de materiële omstandigheden het vermijden van menselijk contact bemoeilijken, zoals bij bouwvakkers het geval is. Wat de woonsituatie betreft heeft onderzoek aangetoond dat mensen in kleine en slecht verluchte huizen kwetsbaarder zijn voor infecties, wat des te problematischer is omdat er in dezelfde groepen ook vaak met verschillende generaties wordt samengewoond (Schlichting en Kiechle, 2020; Paremoer et al., 2021).

Wie vanuit een stedelijk perspectief zoekt naar ingrepen om die ongelijke kwetsbaarheid in de toekomst te voorkomen, komt onvermijdelijk uit bij stedenbouw en stadsplanning. Als lagere sociale groepen in appartementen en kleinere huizen zonder tuin systematisch slechter af zijn, dan kunnen ingrepen die leiden tot betere huisvesting, betere verluchting en een betere toegang tot groene en publieke ruimten buitenshuis de oplossing bieden. De geschiedenis van stadsplanning en sociale huisvesting leert echter dat goedbedoelde ingrepen op dat vlak vaak ook op verzet stuitten en gekoppeld waren aan een paternalistische en disciplinerende logica (zie bijvoorbeeld Allen, 2008). Voor een beter begrip daarvan, zal mijn bijdrage inzoomen op de negentiende-eeuwse oorsprong van moderne stadsontwikkeling en de introductie van moderne sanitaire infrastructuur.

Mijn historisch perspectief zal duidelijk maken dat ingrepen met het oog op de bestrijding van infectieziekten deel zijn van een bredere politieke dynamiek waarin nieuwe vormen van bestuur en regulering tot ontwikkeling komen. Meer nog, er zal worden aangetoond dat de strijd tegen epidemieën en chronische infectieziekten cruciaal was in de ontwikkeling van het soort bestuur dat we vandaag als vanzelfsprekend

beschouwen. Een wetenschappelijke en technologische benadering van gezondheid en welzijn staan daarin centraal, maar dat belet niet dat de historische blik op dit beleid ook kritische vragen rechtvaardigt vanuit een sociaal perspectief.

STADSPANNING EN DE EPIDEMIOLOGISCHE TRANSITIE

Tot een eind in de twintigste eeuw werden veruit de meeste overlijdens veroorzaakt door infectieziekten. Van de builenpest en de pokken in de late middeleeuwen tot cholera, tyfus en tuberculose in de negentiende eeuw, de mate waarin mensen vroegtijdig stierven aan besmetting met bacteriën en virussen was hoger dan we ons vandaag kunnen voorstellen. Tijdens de jaren 1870 was 60 % van de (gekende) overlijdens toe te schrijven aan infectieziekten, sommige daarvan aan endemische ziekten zoals tuberculose, andere ten gevolge van epidemieën zoals cholera, waaraan op korte tijd duizenden mensen konden overlijden alleen al in één stad (Velle, 1997; Devos, 2006: 50). In de eerste helft van de twintigste eeuw veranderde dit, mede door wetenschappelijke inzichten en praktijken ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw (Omran, 1971). Halfweg de eeuw ontdekte John Snow dat cholera werd doorgegeven via besmet water (1813-1858) en kort daarna toonde Louis Pasteur (1822-1895) aan dat besmettingen en ziektes te wijten zijn aan kleine micro-organismen in plaats van aan bedorven lucht. In het verlengde daarvan identificeerde Robert Koch (1834-1910) de bacteriën die tuberculose (in 1882) en cholera (1883) veroorzaken en werden vaccins ontwikkeld (onder meer tegen hondsdolheid). Een volgende grote stap was de ontdekking van penicilline (in 1928, door Alexander Fleming), het eerste algemeen toepasbare antibioticum.

Al deze elementen hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de spectaculaire toename van de levensverwachting in de negentiende en twintigste eeuw, die steeg van circa 40 jaar midden negentiende eeuw tot 75 à 80 jaar eind twintigste. Deze spectaculaire ontwikkeling kwam er grotendeels door het terugdringen van infectieziekten, waardoor onder meer de kindersterfte drastisch afnam (Vandenbroeke, 1977; Devos en Lambrecht, 2004). Veel minder bekend is dat ook stedenbouwkundige ingrepen sterk hebben bijgedragen aan het terugdringen van infectieziekten, voor veel ziekten wellicht zelfs meer dan vaccinatie en antibiotica (zie bijvoorbeeld Lopez, 2012). Stadsontwikkeling was van bij aanvang sterk verbonden met volksgezondheid, wat verklaart waarom beiden door historici vaak in één adem worden genoemd (Hebbert, 1999).

De negentiende eeuw is niet alleen de eeuw waarin de moderne stadsplanning ontstaat, maar is ook de eeuw van de sanitaire revolutie (voor inleidingen zie Tarr, 1984; Melosi, 2008). Ingrepen in de stedelijke ruimte en infrastructuur waren vaak gericht op het bestrijden van ziekten zoals cholera, dysenterie en tuberculose (Ashworth, 1954). Aangezien vele ziekten via besmet water werden overgedragen, waren de centrale elementen hierin riolering en stromend water, die met elkaar gemeen hadden dat water

diende te circuleren. Zoals alleen de geur al verraadde, was stilstaand water een bron van verderf, en de circulatie van water de oplossing. Een brede waaier aan experts en hervormers ontwikkelde een heuse ‘watermanie’, zoals het in 1850 in de *Revue Britanique* werd genoemd. Sommigen oordeelden zelfs dat de staat van een beschaving kon worden afgemeten aan de mate waarin een stad van riolering was voorzien, zoals ook werd gesuggereerd in het boek *The Health of the Nations* van B. W. Richardson in 1886 (Da Silva, 2006: 395).

De historische ontwikkeling van stadsplanning en de introductie van cruciale infrastructuur zoals riolering en stromend water (zie voor de lage landen Janssens en Soens, 2019) waren echter ook verbonden met wat toen ‘de sociale kwestie’ werd genoemd: de erbarmelijke werk- en leefomstandigheden van arbeiders in negentiende-eeuwse steden. Ook dat is een link die door historici vaak automatisch wordt gelegd. De industriële revolutie en de ermee verbonden urbanisering hadden ervoor gezorgd dat arbeiders en hun gezinnen dicht op elkaar gepakt woonden in krottenwijken met weinig sanitaire voorzieningen en weinig licht en verluchting. Halfweg de negentiende eeuw beschikte meer dan de helft van de armere Antwerpse gezinnen over minder dan 6 m² leefruimte per persoon en twee derde van de kleine arbeidershuisjes werden er door meer dan één familie bewoond (Clark, 2009: 291). In antwoord op dergelijke misstanden voorzagen filantropen en paternalistische ondernemers de arbeiders van gestandaardiseerde voorzieningen; sommige ondernemers bouwden arbeiderswijken of cités – kleine dorpen – voor de arbeiders in hun dienst. In het verlengde daarvan gingen ook lokale overheden over tot het opruimen en saneren van krottenwijken en tot het ontwikkelen van een publiek aanbod van huisvesting. Uiteindelijk leidde het negentiende-eeuwse stedelijke hygiënisme naar stedelijke totaalconcepten waarin gezondheid en sociale bekommernissen werden gecombineerd met het oog op een maximale leefbaarheid, zoals dat het geval was in de bekende tuinwijk-idee van Ebenezer Howard en het zogenaamde New Urbanism.

In die context werd ook in publieke ruimtes voorzien, en groen in de stad. In de tweede helft van de negentiende eeuw was groen in de grote steden nog vooral een kwestie van prestige en een decor voor het flaneren van de elite, maar na WO1 gingen parken ook een rol spelen in architectuur en stedenbouw omwille van sociale en gezondheidsredenen. Naast hoogbouw zouden voortaan ook zogenaamde tuinsteden (‘garden cities’) een antwoord bieden op de onleefbaarheid van steden. Groen werd gezien als goed voor de gezondheid en voor de ontwikkeling van kinderen. De introductie van stadsparken is meteen echter ook de perfecte illustratie van het burgerlijke karakter van deze ingrepen. Zoals onder meer Bart Tritsmans (2016) in zijn onderzoek naar stedelijk groen in Antwerpen heeft aangetoond, ontstonden rond de ontwikkeling en het gebruik van stadsparken vaak conflicten tussen stedelijke elites en lagere sociale groepen, die vaak een heel andere invulling gaven aan de groene openbare ruimte. Lagere sociale groepen gebruikten de groenruimte vaak op manieren die niet door de planners voorzien waren (zoals recreatie en kwajongensstreken).

Dit roept de vraag op naar de ideologische achtergrond van de stedenbouwkundige ingrepen en de sanitaire omwentelingen. De negentiende-eeuwse watermanie was verbonden met een obsessie voor de levensstijl van de arbeidende klassen, die in zowat alle ideologische strekkingen als een bedreiging voor beschaving en vooruitgang werd gezien. De negentiende-eeuwse focus op sociale huisvesting en het saneren van krottenwijken werd met andere woorden voor een groot stuk gedreven door morele overwegingen. Aangezien politieke ingrepen in de infrastructuur en de materiële leefomstandigheden bovendien rechtstreeks raakten aan de levensstijl van de betrokken groepen, was disciplineren nooit veraf.

DE SANITAIRE REVOLUTIE ALS EEN VORM VAN 'NORMALISERING'?

Concreet speelde de sanering van krottenwijken en de introductie van riolering en stromend water zich af tegen de achtergrond van sociale en politieke onrust, die soms mede werd veroorzaakt door gezondheidscrisissen, zoals het geval was met de cholera-uitbraak in Londen in 1832. De vraag om structurele ingrepen in de stedelijke infrastructuur kwam echter meestal niet van onderop, maar wel van elites en middenklasse hervormers, die zochten naar manieren om politieke spanningen op te lossen zonder veel toe te geven op het vlak van lonen en arbeidsomstandigheden. Dat blijkt onder meer uit het bekende *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain* uit 1842, dat tot stand kwam onder leiding van Edwin Chadwick (1800-1890) op vraag van een overheid die zich zorgen maakte over nakende opstanden en waarin sprake is van de 'dangerous classes' (zie verder ook Hamlin, 1989).

Vanuit sociaal en politiek perspectief maakt de ontwikkeling van moderne stadsplanning daarom deel uit van een heel ambivalente evolutie. Om te beginnen heeft het niet alleen gezorgd voor betere en gezondere leefomstandigheden voor brede lagen van de bevolking, maar heeft het ook ruimtelijke segregatie in de hand gewerkt. De negentiende eeuw is immers ook de eeuw waarin hogere en lagere sociale groepen meer dan voorheen gescheiden van elkaar gingen wonen, een proces dat door moderne vormen van stadsplanning werd versterkt. Bovendien waren sanitaire en hygiënische ingrepen deel van een nieuwe bestuursvorm waarin experts steeds vaker het menselijke gedrag gingen bepalen – inclusief wat de omgang met het eigen lichaam betreft. Hygiënist en dokters gingen steeds meer op het beleid wegen en op het dagelijkse leven van mensen ingrijpen (Velle, 1986). Niet alleen dienden water en voedsel steeds vaker aan gezondheidscriteria te voldoen, mensen werden ook in toenemende mate gecontroleerd op hun gedrag en op hoe ze omgingen met hun kinderen.

Het ambivalente karakter van deze evolutie is wellicht het beste beschreven door historici die zich op het denken van Michel Foucault beroepen. Foucault was een filosoof, maar heeft zich diep vastgebeten in zowel de historische ontwikkelingen in het

Westerse denken als het ontstaan van disciplinerende en regulerende instellingen zoals gevangenissen en psychiatrische klinieken. In zijn latere werk eind jaren 1970 kwamen die twee stromingen samen in het concept ‘gouvernementaliteit’, een term waarmee hij verwees naar verschillende ‘bestuursrationaliteiten’, zoals die elkaar in de geschiedenis hebben opgevolgd (en gedeeltelijk ook naast elkaar konden bestaan) (Foucault 2004a, 2004b). Bestuursrationaliteiten verschillen van ideologieën of politieke filosofieën omdat het politieke gebeuren niet wordt gereduceerd tot het gevolg van politieke overtuigingen of instellingen, maar wordt gezien als een geheel van vertogen en praktijken die het gehele maatschappelijke leven doordringen en waarin ook actoren, instellingen en objecten betrokken zijn die op het eerste gezicht niet politiek zijn – zoals dokters en stadsplanners (zie Rose, 1999).

De ontwikkelingen in de negentiende eeuw komen daarmee in een geheel nieuw daglicht te staan. In de klassieke politieke geschiedenis en de geschiedenis van het politieke denken wordt de negentiende eeuw doorgaans gezien als de eeuw waarin vrijheidsdenken en het liberalisme dominant worden. Het klassieke verhaal gaat ervan uit dat het individu zich van de achttiende eeuw af bevrijdt uit de kluisters van de Kerk en de absolutistische Staat en dat zelfbeschikking en keuzevrijheid de basis gaan vormen van het politieke bestel, terwijl de staat zich steeds verder terugtrekt. Foucault zag echter iets heel anders ontstaan, namelijk een bestuursvorm waarin het individu in toenemende mate wordt bestuurd van op afstand, via de toenemende impact van experts zoals dokters en hygiënist die hun denkkaders opleggen aan zowel politieke actoren als individuen. Politieke beslissingen vloeiden steeds meer voort uit wetenschappelijke inzichten en statistische gegevens, zoals demografische gegevens en kennis in verband met ziekte en gezondheid (Vandendriessche, 2020). Wetenschap en expertise gingen integraal deel uitmaken van wat Foucault ‘technologieën van macht’ genoemd heeft, wat echter niet wil zeggen dat dit moet worden gezien als een politiek systeem dat louter van bovenaf wordt opgelegd. Individen zijn in deze technocratische bestuursvorm zelf betrokken partij. Zeker als het om gezondheid en leefomstandigheden gaat, hebben ze als het ware hetzelfde doel voor ogen als de staat en de experts, namelijk het creëren van een gezonde en dus welvarende bevolking.

Dat laatste wil dan weer niet zeggen dat het om een volstrekt neutraal en objectief systeem gaat, het is integendeel net heel normatief. Een tweede sleutelterm in het latere werk van Foucault is ‘bio-politiek’, waarmee Foucault verwijst naar een bestuursvorm die focust op het biologische bestaan van de mens als soort. De oorsprong daarvan moet volgens Foucault worden gezocht in de politieke economie, meer bepaald het moderne economische denken dat in de achttiende eeuw ontstond. In dat denken werden economisch actieve mensen in toenemende mate gereduceerd tot productieve krachten, tot factoren in een logica van productiviteit, of elementen in de creatie van meerwaarde. Voor een goed begrip daarvan is het belangrijk te benadrukken dat dit niet kan worden gereduceerd tot het bekende laissez-faire denken. Het moet eerder worden gezien als deel uitmakend van politieke micro-technologieën waarin politiek

en wetenschap steeds meer met elkaar verweven zijn en waarin de mens niet wordt bevrijd maar juist in toenemende mate wordt gedisciplineerd of ‘genormaliseerd’. Het is in die disciplinerende en normalisering dat ook de stad als infrastructuur en materiële ruimte een rol speelt.

PLANNING ALS BESTUREN VAN OP AFSTAND

Stadsplanning en de introductie van nieuwe stedelijke infrastructuur liggen mee aan de basis van de moderne, liberale bestuursrationaliteit zoals die in de achttiende en vooral negentiende eeuw ontstaat. Dat is ook de stelling van Patrick Joyce (2003), een historicus die zich in zijn boek *Rule of Freedom* sterk op Foucault beroept en die duidelijk maakt dat de stedelijke ruimte en infrastructuur betrokken zijn in dat nieuwe besturen van op afstand. Volgens Joyce ontstaat het moderne, vrije individu als het ware samen met de negentiende-eeuwse liberale bestuursrationaliteit, maar het is een zelf-disciplinerend individu, een individu waarmee als het ware bestuurd wordt (zie ook Rose, 1999).

Volgens Joyce (2003) werd de materiële vorm van industrialiserende steden als Manchester en Londen op zo’n manier getransformeerd dat vrije en zelfbesturende burgers werden gecreëerd. De introductie van rioleringen en stromend water en de mogelijkheid om privé naar de wc te gaan, zorgden tegelijkertijd voor de hygiënisering van de stad en de creatie van het morele zelfregulerende subject dat het goede doet. In de woorden van Chris Otter, een andere historicus die de negentiende eeuw door een Foucauldianse bril heeft bekeken: ‘We might say that the discourse and practice of polite conduct and civility make more sense in a park, museum or boulevard than a communal privy; a certain set of probabilities is etched into their stones’ (Otter, 2002: 4). Kortom, hoewel Foucauldianse insteken weinig aandacht besteden aan sociale ongelijkheid, attenderen zijn theorieën erop dat het brede amalgaam van stedelijke en hygiënistische ingrepen concreet is ingebed in een burgerlijke moraal van stedelijke elites en middengroepen, die hun visie op gezondheid en hygiëne vertalen in de stedelijke ruimte.

Vandaag is dit niet anders. Ook de politieke antwoorden op de COVID-19-crisis waren duidelijk beïnvloed door culturele idealen van Westerse middengroepen, die wonen in ruime huizen met tuinen en waarvan de oudere generatie rekent op een comfortabel levenseinde in een serviceflat of woonzorgcentrum, waaraan de zorg voor deze generatie kan worden uitbesteed. De sociale groepen die wonen in kleine huizen of appartementen zonder tuin en waarbij de oudere generatie blijft inwonen bij de jongere waren niet alleen harder getroffen door het virus, maar ook door de maatregelen ertegen. Niet alleen komt een lockdown bij hen harder aan bij gebrek aan bewegingsruimte, ze worden er ook veel minder door beschermd, aangezien de kans groter blijft dat de actieve generatie de ouderen besmet.

Dat wil niet zeggen dat er geen maatregelen nodig zijn, maar het toont aan dat het belangrijk is om kritisch naar ingrepen te kijken – ook als ze vanuit sociaal perspectief goed bedoeld zijn en ook als ze vanuit wetenschappelijk perspectief onontkoombaar lijken. Voor Patrick Joyce maakt de introductie van riolering en stromend water deel uit van dezelfde logica als de aanleg van majestueuze boulevards en statige pleinen waarom Parijs sinds de tweede helft van de negentiende eeuw bekend staat. De bij uitstek elitaire hertekening van de stad die naar de Franse stedenbouwkundige Georges-Eugène baron Haussmann (1809-1891) ‘Haussmannisering’ is gaan heten, was eveneens gericht op de gezondheid en leefbaarheid van de stad, maar het stond evenmin los van de controle over de ‘gevaarlijke klassen’, die in 1848 in opstand waren gekomen en die dankzij de smalle, kronkelige straatjes in het stadscentrum moeilijk te verslaan waren geweest.

Maar misschien nog belangrijker is een goed begrip van de logica’s waar noch de elites en de experts noch de bredere lagen van de bevolking zich ten volle bewust van zijn. De Haussmannisering en de introductie van riolering en stromend water maakten niet alleen deel uit van een nieuwe bestuursvorm, maar ook van een daarmee verbonden nieuwe verbeelding van de stad. Foucault’s ideeën over nieuwe bestuursrationaliteiten kregen vorm in een reeks lezingen aan het beroemde Collège de France in 1977-1978, die postuum werden gepubliceerd onder de titel *Sécurité, Territoire, Population*. De biopolitieke mechanismen werden daarin door Foucault gekoppeld aan vertogen over gevaar, dat diende te worden bezworen met veiligheidsapparaten en -mechanismen – ‘*dispositifs de sécurité*’ in de terminologie van Foucault. In interessante passages in zijn lezingen van 11 en 18 januari 1978 koppelde Foucault dit specifiek aan de notie ‘circulatie’, en meer bepaald aan de transformatie van de ommuurde middeleeuwse stad naar een open stad gericht op de circulatie van mensen, waren en natuurlijke elementen zoals water en lucht.

Achter deze omslag schuilt de opkomst van een nieuw mens- en wereldbeeld, waarin zowel de stad als de mens fundamenteel anders worden verbeeld en waarin de verbeelding van de stad en van het menselijke lichaam zelfs diep met elkaar verweven zouden zijn. De open en op circulatie gerichte stad zou bijvoorbeeld ook schatplichtig zijn aan de zeventiende eeuwse ontdekking van de bloedsomloop, die op zijn beurt deel uitmaakte van de toenemende focus op het lichaam als iets biologisch en chemisch (Sennett, 1996, hfst 8). En terwijl de mens een factor werd in de productie en circulatie van economische waarden, veranderde de stad in ‘een arterieel-veneus systeem’ (‘an arterial-venous system’), zoals Chadwick het uitdrukte. De vorm van de stad zegt dus niet enkel iets over onze ideeën over sociale ongelijkheid, maar ook over ons bredere mensbeeld – en vice versa.

Ook recenter historisch werk suggereert dat er een verband bestaat tussen de stad als technologische en materiële ruimte enerzijds en de meest fundamentele processen in onze subjectiviteit anderzijds – inclusief wat onze relatie met anderen betreft. In zijn werk over de Victoriaanse stad geeft Chris Otter aan dat de sanitaire revolutie

en de bredere moderne stadsontwikkeling gedreven waren door nieuwe vormen van zintuiglijkheid, waarbij het visuele geleidelijk aan als superieur werd gezien aan het gehoor, de geur en de tastzin. Brede straten, parken en pleinen creëerden volgens Otter een 'bourgeois visual environment', die niet alleen zorgde voor het terugdringen van ziektekiemen en stank, maar ook voor de condities waarin het liberale subject zichzelf leerde disciplineren via de blik van de ander (Otter, 2002, 2008). Het is wellicht niet vergezocht om vandaag een vergelijkbaar verband te zien tussen moderne technologieën van testen en contract-tracing enerzijds en de beleving van ons individuele en sociale lichaam anderzijds.

EPILOOG: VRIJHEID EN DE WELVAARTSSTAAT

Wellicht is het te vroeg om uitsluitsel te geven over welk mensbeeld er precies onze reactie op Sars-Cov-2 heeft bepaald, maar het heeft er alvast alle schijn van dat de negentiende eeuwse 'watermanie' is vervangen door een focus op lucht. Hoewel er op grote schaal ontsmet is geworden, zijn de meest hardnekkige maatregelen verbonden met de idee dat het virus via de lucht wordt overgedragen (in zogenaamde aërosolen) – denk maar aan mondkmaskers. Verluchting en CO₂-meters worden wellicht belangrijke blijvende materiële ingrepen. En net als in de negentiende eeuw is dit niet simpelweg het gevolg van nieuwe wetenschappelijke inzichten, maar ook van de rol die we aan een bepaald soort wetenschap en expertise hebben toegekend. Uit wetenschappelijke inzichten voortvloeiende technologieën – of dat nu het mondkmasker is of ventilatiesystemen – zijn fundamenteel verweven met een bepaalde politieke logica. De vaststelling dat ze in verschillende politieke contexten kunnen worden ontwikkeld of toegankelijk – zoals dat ook het geval was met negentiende eeuwse waterleidingstechnologie, die zowel geprivatiseerd als publiek kon zijn, of zelfs worden beheerd als een common (Janssens en Soens, 2019) – zou er ons moeten toe aanzetten te zoeken naar dieperliggende politieke logica's die door verschillende ideologische stromingen worden gedeeld.

Het is daarom jammer dat het debat over maatregelen om de pandemie te bestrijden vandaag bijna uitsluitend wordt gekaderd als een tegenstelling tussen opkomen voor zorg en solidariteit enerzijds en een in essentie egoïstisch streven naar vrijheid anderzijds. Het historische verhaal laat zien dat dit een te eenvoudige voorstelling van zaken is. Deze tegenstelling gaat ervan uit dat het moderne welvaartsdenken en de instellingen en procedures waarin dit in de twintigste eeuw heeft vorm gekregen relatief los staan van de hoger beschreven bestuursrationaliteiten. Nu klopt het natuurlijk dat de solidariteitsmechanismen en de instellingen van de zogenaamde verzorgingsstaat tot stand zijn gekomen met het oog op de bescherming van de meest kwetsbare sociale groepen. Wat daarbij echter uit het oog wordt verloren is dat deze instellingen tegelijk deel uitmaken van een moraliserende en disciplinerende logica en van ideologisch bepaalde ideeën over wat goed en rechtvaardig is.

Concreet staat de verzorgingsstaat niet enkel voor solidariteit en zorgen voor anderen, maar ook voor het verder doordringen van op wetenschappelijke kennis en expertise gebaseerde normen en procedures in ons dagelijkse leven (zie onder anderen Rose, 1999: 78-83). Eén van de voornaamste effecten van de hedendaagse variant van die liberale bestuursrationaliteit is dat specifieke normen over welvaart en welzijn – denk aan de keuze om levenskwaliteit op te offeren met het oog op een langere levensduur – niet langer worden gezien als politieke kwesties maar worden gereduceerd tot iets technisch. Wat daarbij onderbelicht blijft is dat ook zorginstellingen intussen deel uitmaken van de bredere politieke dynamiek waarin wetenschappers en experts niet alleen oplossingen aandragen voor bepaalde problemen, maar ook gaan bepalen wat het probleem is en hoe we ons daar als individuen tegen moeten verhouden. Vanuit de hoger uiteengezette definitie van politiek en macht bepalen biomedische experts vandaag in toenemende mate wat we over ziekte en dood moeten denken en hoe we tegen ons eigen lichaam en het levenseinde moeten aankijken.

Hoog tijd dus om verder na te denken over de rol van medische expertise en de erop gebaseerde zorginstellingen en procedures in ons dagelijkse leven. Minstens gedeeltelijk maken zorginstellingen vandaag deel uit van een neo-liberale bestuurslogica, wat wordt verraden door de mate waarin ze gericht zijn op ‘targets’ en werken via anonimiserende protocollen en bureaucratische procedures. Deze vaststelling weerlegt uiteraard niet dat medische kennis en medische voorzieningen veel goeds hebben opgeleverd – zeker ook voor de meest kwetsbare sociale groepen. De vanzelfsprekendheid waarmee er op wordt verder gebouwd, houdt meer dan ooit echter het gevaar in dat een welbepaald cultureel referentiekader – een kader waarin de stem van hoger opgeleide groepen zwaar doorweegt – wordt opgelegd als onvermijdelijk. In de verdere zoektocht naar oplossingen voor ongelijkheden in het bestrijden van infectieziekten zal dus ook rekening moeten worden gehouden met andere levensvisies en zal de mogelijkheid moeten worden gecreëerd voor echt ideologisch debat over de relatie van de mens met ziekte en de dood, en het eigen lichaam.

REFERENTIES

- Allen, M. (2008). *Cleansing the City: Sanitary Geographies in Victorian London*. Athens: Ohio University Press.
- Ashworth, W. (1954). *The Genesis of Modern British Town Planning: A Study in Economic and Social History of the Nineteenth and Twentieth Centuries*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Clark, P. (2009). *European Cities and Towns 400-2000*. Oxford: Oxford University Press.
- Da Silva, A. (2006). ‘Sanitary revolution and technology in nineteenth century Lisbon’. In Merger, Michèle, ed. *Les transferts technologiques dans l’espace méditerranéen. Perspectives historiques à long terme* (pp. 391-414). Paris: CNRS.

- Devos, I. & Lambrecht, T. (eds). (2004). 'Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen, 18e-19e eeuw', in: Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden. Verzamelde studies van Prof. dr. Chris Vandenbroeke (pp. 291-310). Gent: Academia Press.
- Devos, I. (2006). *Allemaal beestjes: mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*. Gent: Academia Press.
- Foucault, M. (2004a). *Sécurité, territoire, populations*. Cours au Collège de France (1977-1978). Senellart M. ed. Paris: Seuil/Gallimard.
- Foucault, M. (2004b). *Naissance de la biopolitique*. Cours au Collège de France (1978-1979). Senellart M. ed. Paris: Seuil/Gallimard.
- Hamlin, C. (1998). *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick, Britain 1800-1854*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hebbert, M. (1999). 'A City in Good Shape: Town Planning and Public Health'. *The Town Planning Review*, 70 (4): 433-453.
- Janssens, E. & Soens, T. (2019). 'Urbanizing water: looking beyond the transition to water modernity in the cities of the Southern Low Countries, thirteenth to nineteenth centuries'. In Soens, Tim, Schott, Dieter, Toyka-Seid, Michael en Bert De Munck (eds), *Urbanizing Nature: Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500* (pp. 89-111). London and New York: Routledge.
- Joyce, P. (2003). *The Rule of Freedom. Liberalism and the Modern City*. London: Verso.
- Lopez, R. (2012). 'Nineteenth-Century Reform Movements'. In: *Building American Public Health*. New York: Palgrave Macmillan.
- Melosi, M. V. (2008). *The Sanitary City: Environmental Services in Urban America from Colonial Times to the Present*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Omran, A. R. (1971). 'The Epidemiologic Transition: a theory of the epidemiology of population change'. *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, 49 (4/1): 509-538.
- Otter, C. (2002). 'Making liberalism durable: Vision and civility in the late Victorian city'. *Social History*, 27/1: 1-15
- Otter, C. (2008). *The Victorian Eye. A Political History of Light and Vision in Britain*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Paremoer, L., Nandi, S., Serag, H. & Baum, F. (2021). 'Covid-19 pandemic and the social determinants of health'. *British Medical Journal*, 372:n129.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schlichting, K. M. & Kiechle, M. (2020). 'Invisible Inequalities. Persistent Health Threats in the Urban Built Environment'. *Journal for the History of Environment and Society*, 5: 159-170.
- Sennett, R. (1996). *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. New York and London: W.W. Norton.
- Tarr, J. A. (1984). 'The evolution of urban infrastructure in the nineteenth and twentieth centuries'. In Hanson, Royce (ed). *Perspectives on Urban Infrastructure* (pp. 4-66). Washington D.C.: National Academy Press.
- Tritsmans, B. (2016). 'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden'. *Stedelijk groen in Antwerpen, 1859-1973*, Leuven: Universitaire Pers Leuven.

- Vandenbroeke, C. (1977). 'Overzicht van de zuigelingen-en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen, 18de-19de eeuw', *Studia Historica Gandensia*: 199-122.
- Vandendriessche, J. (2020). 'Cholera, Corona and Trust in Numbers'. *Journal for the History of Environment and Society*, 5: 47-52.
- Velle, K. (1986). 'Medikalisering in België in historisch perspectief : een inleiding', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 64 (2): 256-285.
- Velle, K. (1997). 'België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood'. In Velle, Karel. *Geschiedenis der Geneeskunde* (pp. 95-105). Leuven: Garant.

HOOFDSTUK 3

GEZONDHEIDSCRISIS EN DE VERDEELDE STAD

Luce Beeckmans, Lise-Lotte Moeres & Jekaterina Roslevitch

Universiteit Gent

Epidemics do not create abnormal situations but rather sharpen existing behaviour patterns which betray deeply rooted and continuing social imbalances.

Louis Chevalier (1958)

INTRODUCTIE

In sommige steden heeft het coronavirus vandaag al een impact op de inrichting en het gebruik van de stedelijke ruimte. Van Berlijn tot Bogota worden straten opengesteld voor fietsers en voetgangers om de zogenaamde ‘sociale afstand’ te faciliteren (in realiteit gaat het over een fysieke afstand van anderhalve meter). Ook bij ons klinkt de roep om de stad in het kader van COVID-19 te gaan hertekenen ‘met verkeerskegels, nadarhekken en een streepje verf’ (Boie, 2020). Anderen zijn nog ambitieuzer en zien in de pandemie een kans om de discipline van de stedenbouw te herdenken. In het artikel ‘t ‘Stad als vaccin, onze buurt als medicijn’, vraagt stedenbouwkundige Maarten Van Acker (2020) zich af of we onze omgeving zo kunnen inrichten dat die bijdraagt aan onze immuniteit en gezondheid. Het klinkt als muziek in de oren. Maar toch vragen we ons af: een medicijn voor wie en voor wat?

In dit hoofdstuk bekijken we de uitdagingen en risico’s die mogelijk verbonden zijn aan een stedenbouw die voortbouwt op inzichten uit een gezondheids crisis. We bespreken enkele cases waarin stedenbouw en gezondheids crisis nauw aan elkaar werden verbonden vanuit globaal historisch perspectief en onderzoeken de potentiële valkuilen voor de post-covidstad.

STAD EN GEZONDHEIDSCRISIS: EEN GLOBAAL HISTORISCH PERSPECTIEF OP DE VERDEELDE STAD

Een blik op de geschiedenis toont immers dat een stedenbouw als directe respons op epidemieën niet per definitie tot een ‘gezonde stad’ leidt, zoals Van Acker suggereert. Van krotopruiming in de industriële 19e eeuwse Europese stad tot ‘slum clearances’ in de Global South: zelden liggen enkel gezondheidsmotiveringen aan de basis van stedelijke saneringen. Vaak zijn een versterkte ruimtelijke segregatie en een exclusieve stedelijkheid het gevolg.

In deze context is het interessant om eerst even naar de Afrikaanse stadsontwikkeling tijdens de kolonisatie te kijken. Niet alleen zorgden de koloniale machtsverhoudingen daar voor een uitvergroting van stedenbouwkundige interventies die ook elders plaatsvonden, de ‘rassenkwestie’ maakt ze ook leesbaarder. De grote preoccupatie voor volksgezondheid bij het koloniale bestuur in Afrika was natuurlijk terecht. De dreiging van dodelijke epidemieën was immers reëel en aanzienlijk. Epidemieën werden er echter ook aangegrepen als een kans om raciale segregatie in de stedelijke ruimte in te voeren, een fenomeen dat historicus Maynard Swanson (1977) in de jaren 1970 samenbracht onder de noemer het ‘sanitation syndrome’. Haarfijn toont hij hoe in Zuid-Afrika rond 1900 een hygiënistisch discours werd gebruikt om de invoering van raciale segregatie een rationeel kader en een wetenschappelijke grond te geven.

Ook in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa kwamen hygiëne en volksgezondheid hoog op de stedenbouwkundige agenda, zij het met enkele decennia vertraging (Beeckmans, 2013). Het *sanitation syndrome* kreeg er echter een andere ruimtelijke invulling dan in Zuid-Afrika, waar Afrikanen mijlenver buiten de stad werden verwijderd en in de zogenaamde *homelands* werden ondergebracht. In deze steden werd een onbebouwde zone tussen de Afrikaanse en Europese wijken ingepland: het ‘cordon sanitaire’ (Beeckmans, 2016). Het moest ervoor zorgen dat epidemieën als de pest en tropische ziektes als malaria niet door ratten en insecten van de ‘besmette’ Afrikaanse wijk naar de Europese wijk werden overgebracht (daarbij werden Afrikanen per definitie als besmet beschouwd, terwijl broedhaarden soms eerst in de Europese wijk werden vastgesteld). Er bestond echter weinig eensgezindheid over de breedte van deze bufferzones die de Europese wijk, met haar geasfalteerde boulevards, ruime, groene percelen, en villa’s uit duurzame materialen, van de Afrikaanse wijk, waar dit alles ontbrak en die daardoor alleen al vatbaarder was voor uitbraken, moest scheiden.

Dokters, die als universele experts werden beschouwd die ook over de stedenbouw gingen, schreven in de verschillende kolonies bovendien andere afmetingen voor, wat de pseudo-wetenschappelijkheid van de interventies aantoonde. De praktijk van raciale segregatie in de Afrikaanse stad evolueerde niettemin van een tijdelijke (nood)oplossing

als reactie op de uitbraak van besmettelijke ziektes naar een sanitaire preventiemaatregel en zelfs gangbare stedenbouwkundige ingreep. Uiteindelijk werd een hygiënistisch discours aangewend om Afrikanen de toegang tot de stad te ontzeggen.

GEZONDHEIDSCRISIS, WIJKSANERING EN STADSVERNIEUWING

Parijs

Ook in Europese steden als Parijs en Brussel kunnen we vaststellen dat gezondheids-crisissen bewust of onbewust aanleiding hebben gegeven tot nieuwe sociaal-ruimtelijke patronen van segregatie. De medische wetenschap en de stedenbouwkundige discipline kenden niet alleen samen hun opmars rond de helft van de 19e eeuw. Vanaf dan werden stedenbouwkundige instrumenten ook ingezet om de oorzaak van de verspreiding van ziektekiemen te achterhalen en in te dijken. Een cartografie van ziekte-broeihaarden in Londen toonde bijvoorbeeld aan dat cholera zich niet verspreidt door een miasme in de lucht, maar door waterbronnen (Rogers, 2013). De introductie van een netwerk van rioleringen naar de Theems in 1858 was er het gevolg van.

Stedenbouwkundige ingrepen als respons op gezondheids-crisissen hebben echter niet enkel geleid tot een opschaling van de gezondheid van de stedelingen. In vele gevallen brachten ze tevens nieuwe vormen van sociale ongelijkheid mee (voor een globaal, historisch perspectief op de ‘verdeelde stad’: zie Nightingale, 2012). Zo beschrijft Louis Chevalier (1958) in zijn boek hoe de cholera-epidemie de diepgewortelde sociale ongelijkheid in Parijs blootlegde en versterkte, eerder nog dan nieuwe ongelijkheden te veroorzaken. De industriële revolutie en de grote werkgelegenheid die ze creëerde, trok rond het midden van de 19e eeuw mensen van het platteland naar Parijs. Er was onvoldoende huisvesting om deze nieuwe bevolkingsgroepen een onderdak te bieden, wat de prijzen deed stijgen en de informele huisvestingssector in de hand werkte (Jordan, 1995). In diezelfde periode brak cholera in de Franse hoofdstad uit.

Twee grote golven, in 1832 en 1849, teisterden via het besmette drinkwater van de Seine het hart van de stad. De bacterie verspreidde zich razendsnel en niemand bleef gespaard voor de epidemie (Vanfraechem, 2020). De Duitse dichter Heinrich Heine beschrijft in een ooggetuigenverslag de schokgolf die dit teweegbracht in de stad. Voornamelijk bij de aristocratie en bourgeoisie ontvlamde een lichte paniek wanneer bleek dat cholera geen onderscheid maakt tussen stand of gezondheid. Heine merkt op dat het voornamelijk de arme *quartiers* zijn die het hardst werden toegetakeld en de hoogste sterftecijfers kenden. Ook stelt hij vast hoe de rijken de stad achter zich lieten om te verhuizen naar het platteland:

En, alhoewel de cholera het zichtbaar op de armere klassen gemunt had, toch waren het de rijken die op slag de benen namen. Sommige parvenu's kun je het niet kwalijk nemen dat ze ervandoor gingen; ze dachten waarschijnlijk: de cholera, die komt van zo ver, uit Azië, en die weet dus niet dat wij op de beurs de laatste tijd veel geld hebben verdiend — die houdt ons misschien nog voor arme drommels en laat ons dan toch nog in het gras bijten.

(Heine geciteerd in Vanfraechem, 2020).

De stadsvlucht van de rijken leidde tot onlusten bij de armere bevolkingsgroepen. De onvrede werd nog extra gevoed door de verschillende veiligheidsmaatregelen die werden getroffen als reactie op de choleracrisis. De sociale onrust resulteerde in verschillende protesten waarbij grote delen van Parijs werden afgezet.

Met de tweede cholera-golf in 1849 pleitte Napoleon III voor een 'zuivering' van de Franse hoofdstad volgens de gezondheidsprincipes van lucht, licht en hygiëne. In 1853 werd Baron Eugène-Georges Haussmann als nieuwe prefect voor de Seine aangesteld. Haussmann kreeg de taak om Parijs te herstructureren en te conformeren aan het nieuwe industriële tijdperk. Amy Rideout (2016) beschrijft hoe ongezonde huisvesting en het gebrek aan water, riolering en sanitaire voorzieningen in Parijs prioritaire thematieken werden binnen het stedenbouwkundig beleid van Haussmann. Daarnaast was de heraanleg van de straten het stokpaardje binnen het nieuwe stedenbouwkundig beleid (Saalman, 1971). Ze zouden uitgroeien tot de gekende boulevards die de Parijse binnenstad van licht en lucht moesten voorzien en de ongezonde quartiers moesten ontgassen en ontluchten. Bovendien maakten deze boulevards het tevens mogelijk om de militaire troepen op een snelle, efficiënte manier door de stad te laten bewegen. Dit moest ervoor zorgen dat er een einde kon worden gemaakt aan de vele opstanden die zich de afgelopen decennia in het centrum van de stad hadden afgespeeld (Giedion, 1959).

De implementatie van deze boulevards ging gepaard met grote onteigenings- en sloopacties (Jordan, 1995). Er werd een nieuwe wet opgesteld die het mogelijk maakte om buurten te onteigenen in het belang van de volksgezondheid. Waar de stadsvernieuwing in Parijs in eerste instantie als doel had om de gezondheid van de stedelingen op te schalen, bleek al snel dat niet elke bevolkingsgroep hier de vruchten mee van kon plukken. Bovendien werden tijdens deze *Haussmannisering* veel meer gronden vrijgemaakt dan er uiteindelijk in gebruik werden genomen. Grote open delen van Parijs werden daarnaast ook met winst verkocht aan vastgoedontwikkelaars en kapitaalkrachtigen (Jordan, 1995). Door de stedenbouwkundige ingrepen naar aanleiding van de cholera-uitbraak werden oorspronkelijke bevolkingsgroepen verdreven uit hun woonbuurten. Ze moesten zich buiten de stadsomwalling vestigen, waar de woonprijzen lager lagen. Hierdoor werden hun leefomstandigheden niet opgeschaald en de stad ook niet gezonder. De gezondheidsproblematiek werd voornamelijk naar de rand van de stad verschoven (Rideout, 2016).

Brussel

Ook in Brussel was de cholera-crisis van 1832 de start van een saneringsoperatie in de Brusselse vijfhoek met stedenbouwkundige ingrepen zoals de overwelving van de Zenne en grootschalige afbraakwerken. Daarbij werd er vaak niet of nauwelijks voorzien in huisvesting voor de uitgezette bewoners (Gaiardo, 2008). Maar ook bij recentere ontwikkelingen kunnen we gelijkaardige dynamieken observeren, zoals in het Manhattanplan voor de Brusselse Noordwijk. Daarbij is het opmerkelijk genoeg ook de beeldvorming rond de nieuwe plannen die aanvankelijk de Noordwijk sterk veranderden. Waar de wijk rond de jaren '30 van de twintigste eeuw nog werd beschreven als een florerende volkswijk, veranderde dit beeld tegen de jaren '60 (Lievens, Brasseur & Martens, 1975). De oorzaak hiervan is een vicieuze cirkelbeweging. De onzekere toekomst van de Noordwijk maakte de buurt minder aantrekkelijk: de middenstand trok weg waardoor ook de mix aan woningen, horecazaken en kleine nijverheid verdween. Bijgevolg daalden de prijzen en nam een bevolkingsgroep met lagere socio-economische status, vaak gastarbeiders, zijn intrek in de wijk. Dit leidde op zijn beurt tot minder inkomsten voor de huiseigenaars waardoor die niet meer in hun eigendommen investeerden (Van Damme, 2012).

Deze verwaarlozing van eigendommen in de wijk zorgde ervoor dat de wijk het beeld van een 'krottenwijk' kreeg. De verkrotting bleef echter veelal beperkt tot de onverzorgde gevels. De interieurs daarentegen waren nog in goede staat, aldus een enquête uit die tijd (Lievens, Brasseur & Martens, 1975). Dit werd bevestigd door het Bestuur van de Huisvesting, onderdeel van het ministerie van Openbare Werken, dat voor 1967 nog weigerde de Noordwijkhuizen onbewoonbaar te verklaren. Ook uit verslagen van systematische bezoeken van het Nationaal Instituut bleek weinig te kloppen van de zogezegde verkrotting in de Noordwijk (Denoo, 2019).

Toch zal de Noordwijk de stempel krijgen van verkrotte en onhygiënische buurt. Daarbij werd zowel in de gemeenteraad (Lievens, Brasseur & Martens, 1975) als in de media (Denoo 2019) de link gelegd tussen precaire huisvestingsomstandigheden en de verspreiding van ziektes. Ook werd teruggegrepen naar de cholera-geschiedenis van de Brusselse binnenstad de eeuw voordien:

Tenslotte geeft de burgemeester te kennen dat hij de resterende huizen van de Noordwijk zo vlug mogelijk wil afbreken 'om een cholera-epidemie te voorkomen'.

(geciteerd door Lievens, Brasseur & Martens, 1975).

Dit is markant aangezien tijdens de twintigste eeuw geen sprake was van een uitbraak van cholera. De stempel van 'ongezonde wijk' was echter noodzakelijk om tot de afbraak over te kunnen gaan en ruimte vrij te maken voor stadsvernieuwing, zowel voor het verkrijgen van een Koninklijk Besluit als van een politiek draagvlak (Jan Denoo, 2019).

De ambitie om de wijk om te toveren tot internationaal business district zou leiden tot een grote huisvestingsproblematiek. Voor de aanleg van de infrastructuur van het Manhattanplan werden inwoners onteigend, in het begin zelfs zonder dat er voldoende woningen beschikbaar waren om de uitgezette families onderdak te bieden (Lievens, Brasseur & Martens, 1975). Daarnaast voorzag de stad enkel financiële tegemoetkoming voor huiseigenaars en huurders terwijl het merendeel van de bewoners onderverhuurders waren. Om de sociale rust te bewaren, werden verschillende beloftes gemaakt om nieuwe volkshuisvesting op te trekken. Maar in sommige gevallen, zoals bij de bouw van kantoorstorens, startte de afbraak van woonblokken nog vóór de officiële goedkeuring van de werken en vielen de bewoners zonder huis.

Waar het Manhattanplan aanvankelijk nog naar voren werd geschoven als redzaam voor de verkrotte wijk, verdween deze doelstelling tegen het einde van de twintigste eeuw als sneeuw voor de zon. Al snel werd duidelijk dat er voornamelijk economische doelstellingen werden nagestreefd. Vastgoedontwikkelaars konden in de Noordwijk grote stukken grond kopen aan een voordelig tarief. De ontwikkelde kantoorgebouwen verkochten ze daarna voor grote winsten door aan de private sector. De grondprijs steeg, waardoor er binnen de wijk een zonering op basis van kapitaalkracht ontstond. Door de grondspeculatie werd het bijna onmogelijk voor de oorspronkelijke bevolking om opnieuw een woonplaats te vinden in de wijk zoals aan sommigen was beloofd (Lievens, Brasseur & Martens, 1975). Uiteindelijk was door de implementatie van het Manhattanplan weinig verbeterd aan de huisvestingscondities van de wijkbewoners, iets wat nochtans wel als verantwoording werd gebruikt voor hun uithuiszetting. De oorspronkelijke bewoners bleken genoodzaakt zich te vestigen in verder afgelegen woonbuurten. Daarmee werd enkel de problematiek van ongezonde huisvesting verplaatst, niet opgelost.

WAT KUNNEN WE LEREN UIT HET VERLEDEN VOOR DE POST-COVIDSTAD?

Als we naar de historische cases kijken, kunnen we een aantal terugkerende patronen onderscheiden. In dit hoofdstuk onderscheiden we er drie. Ten eerste lijken, vanuit historisch en globaal perspectief, gezondheidscrisissen de macht sterk (verder) te centraliseren, waardoor minder plaats is voor dissonante, tegengestelde stemmen of nuances, ook in het debat over de stad. Dit zorgt ervoor dat stedenbouwkundige ingrepen die worden voorgesteld als respons op gezondheidscrisissen vaak in de lijn liggen van wat al op de tafel lag als stedenbouwkundige ambities voor de gezondheidscrisis, terwijl andere plannen naar de achtergrond verdwijnen. In sommige gevallen wordt het gevaar op een gezondheidscrisis zelfs aangegrepen als voorwendsel om bepaalde stedenbouwkundige plannen te implementeren en als zodanig voorgesteld als een preventiemaatregel.

Ten tweede kunnen we vaststellen dat het stedenbouwkundige beleid als respons op gezondheidscrisis in de geschiedenis soms selectief of incorrect medische kennis heeft

ingezet. Niet alleen krijgen medische experts plotseling een dominante positie, ook als het niet over hun eigen expertise gaat, zoals stedenbouw. Hun inzichten worden door heersende regimes vaak selectief ingezet om bepaalde stedenbouwkundige maatregelen en ingrepen te legitimeren. We zien dat de media dit proces soms versterken door mee te gaan in een selectieve berichtgeving of door complementaire kennis of tegenstemmen weinig aan bod laten komen (vanuit de, niet altijd terechte, opvatting dat eenstemmigheid in het belang is van de volksgezondheid).

Als we naar de historische cases kijken, dan kunnen we ook ten derde vaststellen dat de stedenbouwkundige interventies als respons op gezondheids crisis niet per definitie tot een gezondere stad leiden. Vaak worden de ongezonde huisvestingscondities enkel verplaatst naar meer perifere stadsdelen doordat grote saneringen in de binnenstad geen plaats bieden aan huisvesting voor de voormalige bewoners. In heel wat gevallen zorgden gezondheids crisisen ook voor een stadsvlucht van hogere inkomensgroepen: ze verlieten de dichtheid van de stad op zoek naar plaatsen waar meer ruimte en minder gevaar op besmetting bestond. Dit heeft vaak als gevolg gehad dat de sociaalruimtelijke ongelijkheden in de stad werden verscherpt.

Het staat vast dat het veel te vroeg is om na te gaan of deze drie observaties ook te herkennen zijn in de post-covidstad en -stedenbouw. Het is zelfs (te) vroeg om uit te maken of bepaalde van deze dynamieken zich vandaag al hebben ontrold en of deze mogelijk langetermijneffecten zullen hebben op de stad en stedenbouw. Toch is het interessant om vast te stellen dat bepaalde dynamieken, zoals de stadsvlucht van meer welgestelde groepen, vandaag ook (niet onverwacht) plaatsvinden (Braekman & Hofman, 2020). Het is dan ook in deze fase van de pandemie vooral van belang om in te schatten wat de stedenbouwkundige respons op deze covid dynamieken zal zijn, al is het maar om te vermijden dat we in de valkuilen van het verleden zouden trappen. Zal de post-covidstedenbouw zich richten op strategieën om het meer welgestelde deel van de bevolking in de stad te houden of terug aan te trekken (met gentrificatie-effecten als gevolg)? Of zal ze zich eerder richten op de verbetering van de precare, dense en vaak ongezonde huisvesting van een groot deel van de bevolking waarvan werd aangetoond dat ze net omwille van haar penibele huisvestingscondities vatbaarder is voor gezondheids crisisen?

EEN STAD BOUWEN OP GEZONDHEIDSCRISIS: EEN GOED IDEE?

Zodra de lockdown werd afgekondigd, werden vele gezinnen in Vlaanderen meteen geconfronteerd met de beperkingen van hun woonst. Ook voor heel wat daklozen en vluchtelingen toonde de oproep om in je 'kot' te blijven pijnlijk aan dat hun recht op huisvesting niet wordt gewaarborgd. Heel wat van de getroffen maatregelen gaan met andere woorden uit van allerlei assumpties waardoor ze (misschien ongewild) een

ideologische bias vertonen. Alleen al de uitspraak ‘blijf in uw kot’ veronderstelde dat elke Belg een woning heeft, het afsluiten van publieke parken vertrok dan weer vanuit de aanname dat elke Belg over voldoende private buitenruimte beschikt. Deze ideologische bias werd nooit expliciet verwoord en pas laat of in de zijlijn van het publieke debat ter discussie gesteld. Soms zat deze bias zelfs in maatregelen die in feite net bedoeld waren als compensatie, zoals Joost Bonte, voormalig coördinator van het straathoekwerk in West- en Oost-Vlaanderen, stelde in één van de interviews die we afnamen:

Energiepremies voor wie – zelfs maar één dag – op tijdelijke werkloosheid stond waren terecht, maar daar hadden werklozen, gepensioneerden en leefloontrekkers niks aan. Ze waren wel geïjst omdat warenhuizen geen promoties meer mochten geven tegen het hamsteren en alles bijgevolg duurder werd. Hamsteren is trouwens niet aan mensen besteed die op het eind van hun geld nog een stuk van de maand over hebben.

(Bonte, interview, 2021)

Met de stadsvlucht van de hoge inkomens in het achterhoofd, lijkt een stedenbouw als directe respons op COVID-19 bovendien bijna een uitnodiging voor meer exclusieve huisvestingsprojecten à la Nieuw Zuid in Antwerpen of de Nieuwe Dokken in Gent die de stadsvlucht kunnen temperen en waar ruim en dus coronaproof kan worden geleefd. Echter, als Vlaamse steden kunnen we ons te midden van een huisvestingscrisis niet veroorloven verder de gentrificatie aan te wakkeren. Niet alleen zijn er meer betaalbare woningen nodig. In dergelijke prestigieuze stadsontwikkelingsprojecten wordt vaak ook wat normaliter in de publieke ruimte zit, zoals moes- en speeltuinen, gereproduceerd, maar blijft het slechts toegankelijk voor enkelen, wat de ruimtelijke ongelijkheden enkel versterkt. Of zoals huisvestingsexpert Sien Winters het stelde in een reeks interviews die we afnamen:

Waar ik wel voor vrees is dat men uit de pandemie de verkeerde conclusies zal trekken en er bijvoorbeeld een pleidooi zal ontstaan voor grotere woningen met kantoor- en buitenruimte. Dat zijn niet de discussies die we vandaag moeten voeren.

(Winters, interview 2021)

Daarnaast werd in anticipatie op een exit-strategie aan de Belgische kust met de idee van een strandpas gespeeld waarbij de toegang tot de publieke ruimte, in dit geval het strand, zou worden gereguleerd op basis van eigendomsrecht (een woonst hebben aan de kust) of het betalen van belastingen (belasting op tweede verblijf of een toeristenbelasting). Het is opmerkelijk hoeveel aandacht werd besteed aan het lot van de tweedeverblijvers in het begin van de covidcrisis, nog vooraleer aandacht werd geschonken aan diegenen die zelfs niet over een eerste verblijf beschikken. In feite is wat werd voorgesteld voor de kust niets anders dan een tijdelijke privatisering van het strand. We moeten bedacht zijn opdat dergelijke preventie- en urgentiemaatregelen naar aanleiding van de COVID-19-pandemie onze steden van morgen niet zullen hertekenen. In het midden van een pandemie lijken sociale neveneffecten, zoals de impact van bepaalde maatregelen als

afstand en isolatie ondergeschikt aan het dominante verhaal van het ‘verslaan’ van het virus. Als we de langetermijnevolgen van dergelijke maatregelen willen vermijden, dan lijkt het toch van belang om van bij de start al de menselijke schaal te bewaken in korte- en langetermijningrepen in de (verdeling) van de ruimte. Hoewel het van belang lijkt om het effect van ruimtelijke factoren op het ontstaan, verspreiden, aanhouden en evolueren van ziektes te bestuderen, wat het geval is in de zogenaamde ‘spatial epidemiology’, lijkt een letterlijke doorvertaling naar de stedenbouw dus niet wenselijk. Gezondheid enkel linken met medische kennis drukt inzichten uit andere kennisvelden naar de achtergrond. Een interdisciplinaire benadering die bijvoorbeeld aandacht heeft voor de verbanden van de huidige covidcrisis met de klimaatproblematiek lijkt belangrijk, ook voor het stedenbouwkundige beleid.

HOE DE GEZONDHEIDSCRISIS AANGRIJPEN ALS KANS OM DE STEDENBOUW WEL ZINVOL TE HERDENKEN?

Natuurlijk is niemand gekant tegen een stad met meer veilige, beweegvriendelijke en groene ruimtes waar we allen op anderhalve meter van elkaar kunnen bewegen. Als we kijken naar de geschiedenis van de stedenbouw in relatie tot gezondheidscrisis is de vraag misschien vooral wie er nog in de post-COVID-19-stad zal rondlopen? We zien nu al dat de uitbraak van COVID-19 resulteert in een ongelijke toegang tot de publieke ruimte en als het ware een voorschrift vormt voor een exclusieve woningbouw. Daarop een stad bouwen lijkt niet aangewezen. Stedenbouwkundige lessen trekken uit de COVID-19-lockdown lijkt evenwel een goed idee. Maar misschien moeten we dan niet vertrekken vanuit de geprivilegieerde ervaringen van hen die de lockdown als een opportuniteit hebben gezien (bijvoorbeeld om op de boulevard te joggen, cfr. Van Acker, 2020). Misschien moeten we net vertrekken vanuit het perspectief van hen die door de covidcrisis en in het bijzonder tijdens de lockdowns helemaal uit de boot zijn gevallen.

De vraag die zich dan stelt is: hoe kan zo’n rechtvaardige stedenbouw worden verwezenlijkt? Laat ons eerst en vooral eens kijken naar de meest kwetsbare stedelingen die daarbovenop ook nog eens extra hard zijn getroffen door de coronacrisis. Het (tijdelijk) verliezen van werk zet de sluimerende huisvestingscrisis op scherp. Almaar meer huishoudens voelen de betalingsdruk opgevoerd worden en kunnen zelfs de huur niet meer betalen. De post-COVID-19-stad zou daarom de ernst en urgentie van het huisvestingsprobleem ten volle moeten aanpakken, als het de belofte van een rechtvaardige en inclusieve stad wil waarmaken. Het zal erop neerkomen om, in plaats van passief te wachten op Vlaamse middelen om het aanbod van sociale woningen uit te breiden, na te denken over andere woonvormen met betaalbaarheids- en kwaliteitsverbeteringsmechanismen, zelfs al is dat op een iets kleinere schaal. De uitdaging zal zijn om de concrete huisvestingsnoden te lokaliseren en deze met behulp van bestaande middelen en instrumenten creatief en snel aan te pakken én tegelijkertijd een ambitieuze visie op te bouwen rond betaalbaar en sociaal wonen in Vlaanderen.

REFERENTIES

- Beeckmans, L. (2013). *Making the African City: Dakar, Dar es Salaam, Kinshasa; 1920-1980*. PhD diss., Groningen University (The Netherlands). Faculty of Arts, Department of History of Architecture and Urbanism.
- Beeckmans, L. (2016). 'A Toponymy of Segregation: The 'Neutral Zones' of Dakar, Dar Es Salaam and Kinshasa'. In L., Bigon (ed), *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories* (pp. 105-122). Switzerland: Springer.
- Boie, G. (2020, 15 april). 'De stad hertekenen, nu kan het'. *De Standaard*, online. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200414_04922610.
- Braekman, K. & Hofman, A. (2020, 3 september). 'Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair'. VRT NWS, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/02/vastgoed-corona-maakt-huis-met-tuin-en-belgische-kust-populair/.
- Chevalier, L. (1958). *Le Cholera: La Première Épidémie Du XIX Siècle*. Paris: Bibliothèque de la Révolution de 1848, Tome XX.
- Denoo, J. (2019). *The Quest for Uncertainty: Decolonizing the Future in Urban Planning*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Gaiardo, L. (2008). *Gangen in Brussel*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- Giedion, S. (1959). *Space, Time and Architecture: the Growth of a new Tradition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jordan, D. P. (1995). *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann*. New York: The Free Press.
- Lievens, J., Brasseur, N., & Martens, A. (1975). *De grote stad: een geplande chaos? De Noordwijk: van krot tot Manhattan*. Leuven: Davidsfonds.
- Nightingale, C. H. (2012). *Segregation : a global history of divided cities*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
- Rideout, A. (2016). 'Beyond the Façade: Haussmannization in Paris as a Transformation of Society'. *Pursuit – The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee*, 7(1): 177-187.
- Rogers, S. (2013, 15 maart). 'John Snow's data journalism: the cholera map that changed the world'. Beschikbaar op www.theguardian.com/news/datablog/2013/mar/15/john-snow-cholera-map.
- Saalman, H. (1971). *Haussmann: Paris Transformed* (1st Ed.). New York: George Braziller.
- Swanson, M.W. (1977). 'The Sanitation syndrome: bubonic plague and urban native policy in the Cape Colony, 1900-1909'. *Journal of African History*, Vol. XVIII, No. 3: 387-410.
- Van Acker, M. (2020, 15 april). 'Column. 't Stad als vaccin, onze buurt als medicijn'. *Gazet van Antwerpen* (GvA), online. Beschikbaar op www.gva.be/cnt/dmf20200415_04923077.
- Van Damme, J. (2012). *De Noordwijk: 1962-1989; Manhattan in Brussel*. Gent: UGent.
- Vanfraechem, M. (2020, 22 maart). 'Cholera in Parijs, 1832. De dichter Heinrich Heine als reporter'. Beschikbaar op doorbraak.be/cholera-in-parijs-1832/.

HOOFDSTUK 4

DE POST-CORONASTAD: STAD VAN CAPSULES

Lieven De Cauter

Katholieke Universiteit Leuven

De (post)coronastad is, en blijft wellicht voor de nabije toekomst, een stad van capsules. Mijn oude boek, *The Capsular Civilization* (2004), lijkt met de coronacrisis een nieuwe actualiteit te hebben gekregen. Allerlei vormen van 'inkapseling' of 'capularisering' zoals ik het noemde, vormen de kern van bijna alle coronamaatregelen. De lockdown en opsluiting hebben ons onderworpen aan een capsulaire logica, maar ook de exitstrategieën zijn gedoemd om allerlei maatregelen te volgen die allemaal gebaseerd zijn op een capsulaire logica: het mondmasker, de bubbel, het telewerk, de drive-instad, en – niet te vergeten – de opdeling van elke ruimte, van terrassen tot winkels en musea. Voeg daarbij het 'cyber-panopticum' van tracing apps en de neoliberale dualisering van de samenleving, en je krijgt een grimmig beeld.

DE CAPSULAIRE LOGICA VAN DE (POST-)CORONASTAD

De capsulaire logica van de (post)coronastad begint met het nu populaire concept van de 'bubbel', een primaire sociale cel. Dat is de eerste capsule. De ruimtelijke 'economie' van de pest is sinds mensenheugenis, althans sinds de pest van de 14e eeuw, gebaseerd op de 'oikos' (huishouding): de ontbinding van de stad in haar kleinste cel of bouwsteen (in overeenstemming met Aristoteles' definitie van de *polis*: een autarkische politieke entiteit, een congregatie of samenvoeging van dorpen gevormd door huishoudens).¹ Deze

¹ Aristoteles, *de politiek*. Hier mijn vertaling van deze beroemde passage: 'De familie is de vereniging die van nature is opgericht voor het voorzien in de dagelijkse behoeften van de mens, (...) Maar wanneer meerdere families verenigd zijn, en de vereniging streeft naar iets meer dan het voorzien in de dagelijkse behoeften, dan is de eerste samenleving die gevormd wordt het dorp. [...] Wanneer meerdere dorpen verenigd zijn in één complete gemeenschap, groot genoeg om bijna of helemaal zelfvoorzienend te zijn, ontstaat de staat, die voortkomt uit de naakte behoeften van het leven, en blijft bestaan ten behoeve van een goed leven. En dus, als de vroegere vormen van de samenleving natuurlijk zijn, dan is de staat dat ook, want het is het einddoel ervan, en de aard van een ding is het einddoel ervan. Want wat elk ding is wanneer het volledig ontwikkeld is, noemen we zijn natuur, of we nu spreken over een man, een paard of een familie. Bovendien is de uiteindelijke oorzaak en het einddoel van een ding het beste, en om zelfvoorzienend te zijn is het einddoel en het beste. Het is dus duidelijk dat de staat een creatie van de natuur is, en dat de mens van nature een politiek dier is' (Aristoteles, *de politiek*). Dit citaat verdient een zorgvuldige lezing en een lang commentaar.

oikos, als elementaire bouwsteen van de samenleving, moet zo gesloten mogelijk zijn. De uitdaging van ‘deconfiniëring’, van het verlaten van de lockdown, is om het contact tussen die bubbels te beperken. In een eerste moment, op 10 mei 2020, mochten volgens de richtlijnen van de Nationale Veiligheidsraad slechts twee bubbels worden samengevoegd. Deze voorzichtige versoepeling van de absolute inkapselingslogica was uiteraard bedoeld om te voorkomen dat men te gemakkelijk in een netwerk van bubbels zou terechtkomen, waardoor het virus zich snel weer zou kunnen verspreiden en zo de gevreesde tweede golf zou kunnen veroorzaken. Elementaire epidemiologie, maar toch een breinbreker voor elke familie. De vraag om de lockdown te verlaten zou, in termen van Peter Sloterdijks opus magnum *Sferen*, zo kunnen worden geformuleerd: hoe gaan de bubbels weer ‘schuimen’? Maar de bubbel is, net als de sferen van Peter Sloterdijk, nogal abstract, of sociaal, het is de ruimtelijke logica waar we ons hier op willen richten. Alle ruimtes moeten worden behandeld in de logica van de opdeling binnen een capsulaire logica. Allerlei lijnen, obstakels en schermen worden aangebracht om mensen te scheiden. De alomtegenwoordige mondkmaskers zijn de micro-tools van deze ‘insulariteit’ en isolatie, de eeuwenoude logica van de quarantaine, van de scheiding van lichamen. ‘Insulatie’ en isolatie zijn vandaag de dag sleutelbegrippen. De stad is opgedeeld om ‘insulariteit’ te creëren: het wordt een archipel van kleine afgesloten (micro)eilandjes.

Naast het mondkmasker is de beruchte en fundamentele ‘social distancing’ de capsulaire logica in zijn ruimtelijk minimum: elk vreemd lichaam moet worden afgesloten van contact met een ander vreemd lichaam. Deze logica van opdeling, afsluiting, afstandelijkheid, maskering, staat haaks op het stedelijke, op de ‘stedelijkheid’ zelf. Als we teruggaan naar de definitie van wat stedelijk is, voelen we hoe fundamenteel antistedelijk deze logica van afsluiting en opsluiting is. Louis Wirth (1938) definieert in zijn klassieke essay *Urbanism as a Way of Life*, een stad als volgt: ‘Een stad kan worden gedefinieerd als een relatief grote, dichte en permanente nederzetting van sociaal heterogene individuen’. Al deze elementen van de definitie zijn nu problematisch: grote massa’s heterogene individuen vormen een epidemiologische nachtmerrie. Het woord ‘heterogene individuen’ opent een perspectief op klasse, ras, racistische, etnische lagen en spanningen die kenmerkend zijn voor deze pandemische stad.³ Maar nog opvallender zijn natuurlijk in de definitie van Louis Wirth de woorden ‘relatief groot, dicht en permanent’. Dichtheid is nu een dodelijke kracht. De promiscuïteit van meerdere lichamen die gedurende lange tijd in nauw contact staan, wat de stedelijke ervaring definieert, veranderde in een levensbedreigend risico, de achillespees van hele samenlevingen. De stad is inderdaad een assemblage van verschillende promiscuïteitszones met een toenemende dichtheid: parken, pleinen, straten, cinema’s, theaters, bars, cafés, restaurants, en niet te vergeten danstenten en nachtclubs, waar de promiscuïteit uitmondt in een anonieme elektrificatie van een bewegende, bewogen, op elkaar geplakte, ontroerende, zweterige veelheid van lichamen (de goede oude tijd ...).

Elke openbare ruimte, maar vooral alle binnenruimtes moeten nu worden omgevormd tot een archipel van geïsoleerde miniruumtes. In open ruimtes en winkelcentra kan

dit min of meer eenvoudig worden gerealiseerd, maar het is moeilijker om dit voor te stellen voor de hierboven genoemde ruimtes van grote dichtheid en nabijheid (van welke aard ook). Er is een hele nieuwe micro-architectuur van afscheidingen ontstaan, zelfs nieuwe typologieën: het capsuleterras bijvoorbeeld. Een restaurant in Amsterdam met kleine serres voor twee tot drie personen aan de waterkant was in het nieuws en blijkt al twee maanden van tevoren te zijn volgeboekt (Humphries, 2020).

Er is mogelijk ook een antistedelijke logica aan het werk. Sommige specialisten zien nu al dat de trend van jonge gezinnen om de steden te verlaten, wordt versterkt. Het platteland en de voorsteden lijken nu paradijselijk: het particuliere huis met tuin een veilige haven tegen de pandemie. Deze *decamarone*-logica, waarbij mensen zich terugtrekken in een landhuis terwijl de pest de stad treft, is oeroud. Ze zou nu opnieuw de trends voor de komende jaren, zoniet decennia, kunnen bepalen. Op een analoge manier kan worden gevreesd voor de massale terugkeer van de auto als belangrijkste transportmiddel. Het openbaar vervoer is bezaaid met gevaarlijke promiscuïteit. De auto is nu een perfecte oplossing: de auto is een capsule, bijna net zo perfect capsulair als een ruimtecapsule (De Cauter, 2004: 68-69).² Je kan van jouw huis naar elke bestemming gaan zonder zelfs maar grond of iets te raken. De drive-inbioscoop leek een Amerikaanse nostalgische droom van de jaren 1950, maar hij zou nu kunnen terugkeren als een middel voor veilige massa-evenementen: naast drive-incinema, drive-infestivals, drive-intheater, drive-inconcerten, enzovoort. Natuurlijk hoort het online winkelen en de thuisbezorging bij deze nieuwe capsulaire, op auto's gebaseerde aanpak. De branche is sinds de coronacrisis enorm gegroeid, waardoor Jeff Bezos van Amazon nog vele miljarden rijker is geworden. Eén van de vele obscure kanten van deze crisis.

DE DONKERE KANT VAN DE SLIMME STAD

En dan is er nog de digitale wereld die vrijwel volledig hygiënisch is, want het is een netwerk dat is gebaseerd op gescheiden virtuele capsules (pc's, laptops, smartphones). Het is een onmiskenbaar feit dat het internet in coronatijden een reddende instantie is gebleken. Maar er komt nog meer. *Smart Cities*, slimme steden zijn al een tijdje *talk of the town*. De pandemie geeft deze stad gebaseerd op informatietechnologie, big data en kunstmatige intelligentie een nieuwe impuls. Hele instellingen zoals universiteiten zijn naar de virtuele modus overgegaan. De meeste activiteiten zoals lessen, examens en academisch onderzoek worden online voortgezet. Hetzelfde geldt voor sociale relaties. Telefoons en chatplatforms zoals Skype, Zoom of Teams waren de instrumenten bij uitstek om in contact te blijven met vrienden en familie. Ook de cultuur doet haar best om zich online te bewegen, maar dat blijkt moeilijker. Het evenement, de ontmoeting en de live-ervaring zijn immers bij uitstek essentieel voor een concert, theaterstuk of tentoonstelling.

2 Kisho Kurokawa noemde de auto en de stacaravan als model, naast de ruimtecapsule, in zijn 'Capsule Declaration' (1969).

De capsulaire logica heeft zich dus verspreid over ons dagelijks leven. Omdat we volledig opgesloten zaten in de privésfeer, het huis, ging zowat al onze communicatie online. Eén van de ‘wetten’ van de inkapseling uit mijn boek over de capsulaire beschaving, namelijk ‘geen netwerk zonder capsules’, kan worden omgekeerd: ‘geen capsule zonder netwerk’. De mensen, uit verschillende bubbels, die samen gingen wandelen of lopen, waren – naar mijn ervaring – eerder uitzonderingen. Wanneer mensen elkaar toevallig ontmoetten tijdens de dagelijkse ‘airings’ (de fietstocht, de wandeling) merkten mensen eerder onwennigheid, onbeholpenheid, een nieuwe onthechting, een innerlijke afstand. We weten nog niet hoe we met ‘(a)sociale afstand’ moeten omgaan. Daarom hebben we de neiging om snel afscheid te nemen en onze weg verder te zetten. We zullen een hele nieuwe ‘stedelijkheid’ – in de zin van steedsheid of urbaniteit, hoffelijkheid – moeten uitvinden (zonder zoenen, knuffelen, handdrukken en schouderklopjes). Een hele uitdaging voor de sociale, affectieve, zinnelijke en sensuele dieren die we zijn.

Maar de donkere kant van de slimme stad, van de bevolkingscontrole via allerlei apps, is ook erg reëel en gevaarlijk. Traceerapps zijn een ‘hot topic’ en zullen dat ook in de nabije toekomst blijven. Het is een groot publiek debat, maar er is ongetwijfeld veel geheim beleid gaande. De Europese overheden lijken vooralsnog weinig geneigd om inbreuk te plegen op de individuele privacy, maar vroeg of laat wordt een combinatie van ouderwetse pestmaatregelen, zoals opsluiting en lockdown, en wat je zou kunnen noemen ‘het cyberpanopticum’ – camera’s, warmteregistratie, tracersapps, datamining, enzovoort – geïmplementeerd. De slimme capsulestad als archipel onder het totalitaire kapitalisme wordt een niet zo onwaarschijnlijk scenario voor de toekomst.

HOOPVOLLE TEKENEN

Tegenover deze mogelijkheid, of bijna zekerheid, van deze online, drive-in, gedualiseerde, capsulaire post-coronastad van controle en veiligheid is er de ruime, opgeruimde ecostad, de beloofbare stad, de stad van de fiets, van de cyclische economie en de korte ketens, van de lokale productie, van de nabijheid. Er zijn hoopvolle tekenen dat steden over de hele wereld deze optie pushen via ‘tactische stedenbouw’, tijdelijke maatregelen om een meer permanente stedelijke transformatie te testen, weg van de op de auto gebaseerde stad. De eerste beelden die we kunnen tekenen van de (post-)coronastad zijn dus in een grimmig zwart-wit: een capsulaire *smart city* onder een digitale controle via allerlei traceer-apps, onder een vorm van totalitair technokapitalisme. Het zal afhangen van de kunst van de *polis*, de politiek, om de uitkomst te bepalen. Burgeractivisme en -bewustzijn zullen daarbij cruciaal zijn. Het is precies de behoefte aan social distancing die steden over de hele wereld ertoe brengt om ruimte terug te nemen van de auto, om straten, pleinen en rotondes om te vormen tot voetgangerszones. Laten we hopen dat dit alternatief het wint.³ Voorwaarde is dat burgers en politici zich realiseren dat

3 Ik denk aan het manifest van Gideon Boie (2020a, 2020b) en anderen (zie Verdickt, Boie & Aerts, 2020a, 2020b, 2020c).

de eco-sociale, groene voetgangersstad de enige goede optie is; het is de manier om van deze crisis een kans te maken. En dat een mondige, kritische massa bereid is deze alternatieve maatregelen te ondersteunen, en zelfs op te staan om dit beleid met man en macht te verdedigen, denk aan Gele Hesjes die aanleiding gaven tot het burgerpanel over klimaatverandering in Frankrijk, wat Macron nu dwingt zich te houden aan zijn belofte om hun vrij radicale 155 puntenplan te implementeren (France24, 2020; De Bouw, 2020), of aan Extinction Rebellion. Het zal niet gemakkelijk zijn. De capsulaire logica en de business-as-usual, op de auto gebaseerde, drive-in, suburbane, 'desurbane' stad is een veel gemakkelijker alternatief. Niet alleen omdat het perfect verenigbaar is met het kapitalistische consumentisme, maar ook omdat het appelleert aan diepgewortelde gewoontes en idealen: het suburbane wonen in een vrijstaand huis met tuin als universele middenklassedroom en de auto als de vervoerscapsule van de ultieme individuele vrijheid. Het bestaan van de stad zoals we die gekend hebben, van 'stedelijkheid' als levenswijze, staat op het spel.

Deze bijdrage verscheen in de Zomerreeks 2020: #BeterNaCorona van Samenleving & Politiek. Het Engelse origineel verscheen in Desired Space, een website project van VAI en CIVA.

REFERENTIES

- Aristotle. *De politiek*. [online] Beschikbaar (in Engels) op classics.mit.edu/Aristotle/politics.1.one.html.
- Boie, C. (2020a, 15 april). 'De stad hertekenen, nu kan het'. *De Standaard*. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200414_04922610.
- Boie, C. (2020b, 18 juni). 'De huis-keuken-en-tuinbesognes van een stad'. *De Standaard*. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200617_04994082.
- De Bouw, J. (2020, 23 juni). 'Klimaatconventie zet Macron met de rug tegen de muur'. *De Standaard*. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200622_04998315.
- De Cauter, L. (2004). *The Capsular Civilization: On the City in the Age of Fear*. Rotterdam: nai0101 publishers.
- Renson, Ine. (2020, 9 mei). 'Als de stad plots niet groter is dan een balkon en een koertje'. *De Standaard*. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200508_04951870.
- France24. (2020, 21 juni). 'Climate council urges Macron to hold referendum on making destruction of nature a crime'. *France24 News*. Beschikbaar op www.france24.com/en/20200621-french-climate-council-urges-macron-to-hold-referendum-on-making-destruction-of-nature-a-crime.
- Humphries, M. (2020, 7 mei). 'A restaurant in Amsterdam built small greenhouses for diners to enjoy a meal in while social distancing'. *Insider*. Beschikbaar op www.insider.com/amsterdam-restaurant-mini-greenhouses-cubicles-social-distance-2020-5.

- Verdickt, A., Boie, G. & Aerts, J. (2020a, 12 mei). 'Naar de exit zonder auto'. *De Standaard*. Beschikbaar op www.standaard.be/cnt/dmf20200511_04954752.
- Verdickt, A., Boie, G. & Aerts, J. (2020b, 12 mei). 'Une nouvelle feuille de route pour une nouvelle mobilité'. *Le Soir*. Beschikbaar op plus.lesoir.be/300076/article/2020-05-12/une-nouvelle-feuille-de-route-pour-une-nouvelle-mobilite?fbclid=IwAR1XdDBm6xtsNffSCzB3J8_DkeOm_TiqsAvCOloob-A_oayAL6RYq7OLsNY.
- Verdickt, A., Boie, G. & Aerts, J. (2020c, 12 mei). 'Open Letter: It is not desirable for our streets to be dominated by cars again'. *The Bulletin*. Beschikbaar op www.thebulletin.be/full-open-letter-security-council-and-expert-group-need-spatial-recovery-plan?fbclid=IwARouw8gZxBrhXaZ23VhcnYHaR2b-MCzFanquA1atEZxwvGvb5e601Mtkl.
- Wirth, L. (1938). 'Urbanism as a way of Life'. *The American Journal of Sociology*, 44(1): 1-24.

WIJK(ZORG) IN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 5

VOLKSGEZONDHEID EN WIJKONTWIKKELING

Wouter Arrazola de Oñate

Medisch directeur Vereniging voor Respiratoire Gezondheid en Tuberculose

INTRODUCTIE

Wat heeft een arts nu voor nuttigs te zeggen over stadsontwikkeling zul je je misschien afvragen. Daarom wordt eerst gedefinieerd wat ‘gezondheid’ eigenlijk is, en wat de bij ons veel te onbekende specialisatie *public health* (volksgezondheid) precies inhoudt.

Wat is gezondheid?

We beschouwen hier gezondheid in de breedste zin van het woord, zoals de definitie van de Wereld Gezondheidsorganisatie WHO: ‘Gezondheid is niet slechts de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijke gebreken, maar een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn’ inclusief de sociale, politieke en commerciële determinanten.

Wat is public health?

Te beginnen met wat public health *niet* is: het is niet het éézijdig medisch-biologisch-farmaceutisch-statistisch werken rond ziekte, vanuit een labo of vanachter een computer, in ’n toren van ivoor, ver verwijderd van het échte leven. Neen. Vier citaten, twee uit de 19e eeuw en twee uit 2021 illustreren dit mooi:

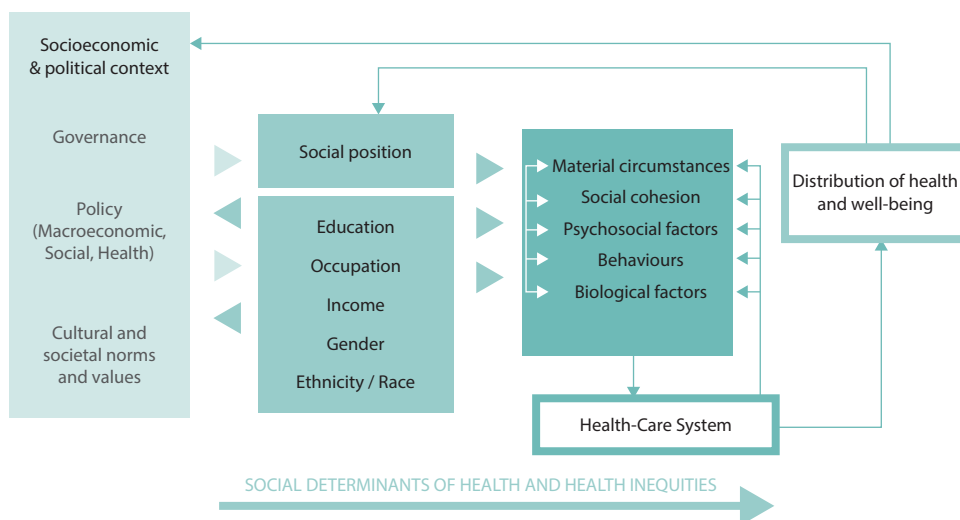
Dr Elizabeth Blackwell (circa 1865), in ‘t Westen ‘de **éérste** vrouwelijke dokter’ genoemd: *‘we are not thinkers who merely patch and mend what is broken ... We must be watchmen, guardians of the life and the health of our generation, so that stronger and more able generations may come after’.*

Dr Rudolf Virchow (circa 1850), de **éérste** arts-epidemioloog: 'Geneeskunde is een sociale wetenschap, en politiek is niets anders dan geneeskunde op een grote schaal. Dokters zijn de natuurlijke advocaten van de armen, en sociale problemen vallen grotendeels binnen hun jurisdictie'.

Dr Michelle Morse (2021), **éérste** Chief Medical Officer van New York: *'Dr. Morse's experience has combined the best of public health, social medicine, anti-racism education, and activism. Health equity requires leaders who propel change to help us create a healthier, more equitable, city'*.

Dr Mike Ryan (2021), nummer **één** bij het Health Emergency Programma van de Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO), belast met de COVID-19-pandemie: 'Dit is wat mensen doodt. Het is niet enkel het virus. Het is underprivilege, het gebrek aan toegang. Het is het jarenlang leven met gezondheidsproblemen die door het systeem onvoldoende aangepakt werden, vanwege wie je bent, je huidskleur, je etniciteit, je religie, je sociale groep'.

Public health is het brede, multi- en transdisciplinaire vakgebied over hoe groepen mensen, maatschappijen en steden zo gezond mogelijk kunnen zijn. Het is denken en werken op populatieniveau met inachtnaam en in de weegschaal leggen van de urbane omgeving waarin mensen leven en alle beïnvloedende factoren, waaronder economie, politiek, bestuur, culturele en maatschappelijke normen en waarden, inclusief de mentale gezondheid van een maatschappij, gedragswetenschappen, stedenbouw, technologie, enzovoort. Public Health houdt ook de studie in van allerlei belangenconflicten, én van commerciële/industriële interferenties met gezond(heids-)beleid. Belangenconflicten zijn vaak financieel, maar zeker niet altijd. Dogma's vanuit ideologie of levensfilosofie zijn enorm sterk en leiden vaak tot het bijna sectarisch of fundamentalistisch weigeren van wetenschappelijke bevindingen. Dit is soms ingegeven door een drang naar aandacht, excentriciteit, 'celebrity' status toegekend door de media, of soms helemaal onbewust zoals 'allegiance bias' (Diethelm & Mckee, 2009).

Source: Amended from Solar & Irwin, 2007

COMMISSION ON SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH | FINAL REPORT

FIGUUR 1: Conceptueel kader van de Sociale Determinanten van Gezondheid

(Ref: Commission on Social Determinants of Health – World Health Organisation.)

Intimidatie, bedreiging en het in diskrediet proberen te brengen van public health academici is niet nieuw maar bestaat al vele decennia. Directe tactieken of achter de schermen via de werkgever zijn ondertussen ook goed beschreven in de literatuur. Typische voorbeelden zijn onder andere de tabaksindustrie (roken), de olie- en logistieke industrie (luchtvervuiling, klimaat), alsook via de voor hun kar gespannen kabinetsleden, parlementsleden, politici (Madureira Lima, 2018).

Public Health is niet enkel onderzoek maar tegelijkertijd ook de uitvoering van de bevindingen (vaak in de vorm van dienstverlening) en de verdediging ervan (pleitbezorging). Dit steeds met participatie van het publiek (de bevolking), vanuit grassroots, niet top-down, met beide voeten midden in de modder van de dagelijkse strijd die het leven voor velen is. De sterkste factoren die voor ongezondheid en gezondheidsongelijkheid zorgen liggen vaak buiten het domein van de gezondheidszorg: armoede, onder-investering, sociale uitsluiting en uitbuiting, racisme, seksisme, socio-economische klasse, seksuele geaardheid, religiehaat, islamofobie, psychische of fysieke beperkingen, enzovoort. (zie figuur) (Klain, 2018; Holmes et al., 2020; Paradies et al., 2015; New York City Board of Health 2021). Stedelijke besturen kunnen deze factoren sterk beïnvloeden.

Tijdens de COVID-19-pandemie is duidelijk geworden dat de meeste mensen, media, zelfs de meeste artsen en professoren, niet goed weten wat public health eigenlijk is.

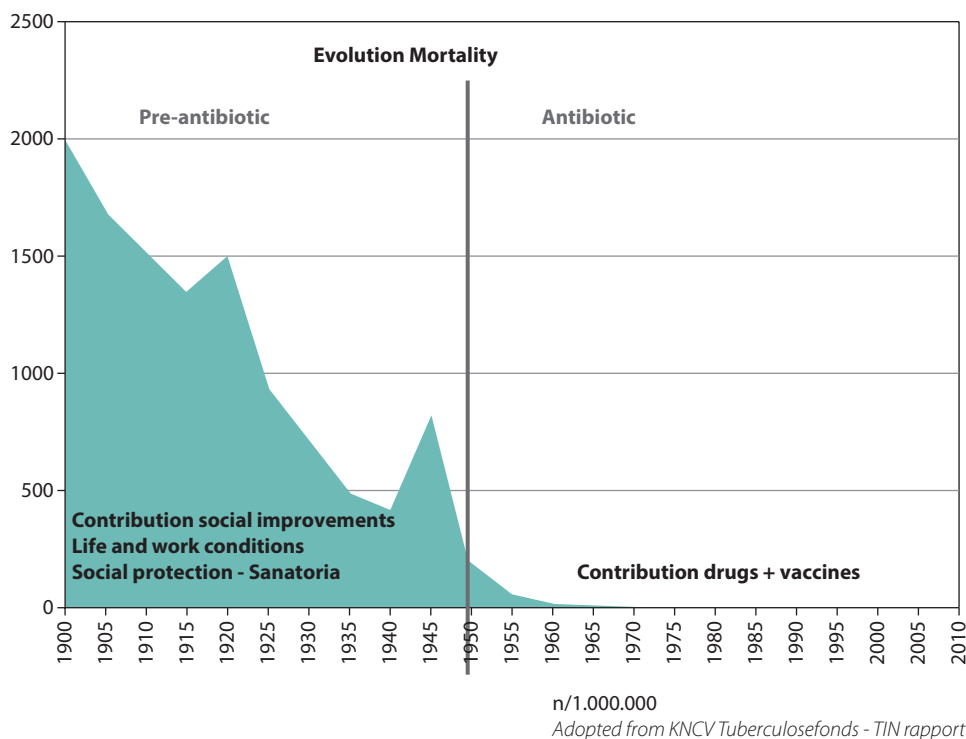
Daardoor ontstaan er nare misverstanden, zoals het wegzetten van alle adviserende experts onder het containerbegrip ‘de virologen’ en de foutieve gedachte dat er geen rekening werd gehouden met niet-virologische aspecten van pandemie en maatregelen.

DE KRACHT VAN SOCIALE DETERMINANTEN

Om de kracht van die sociale determinanten van gezondheid aan te tonen, maken we hier gebruik van de ziekte tuberculose. Waarom? Vanwege de volgende voor COVID-19 relevante kenmerken:

- het is één van de sterkst aan ongelijkheid, woon- en levensomstandigheden en armoede gelinkte ziektes;
- het is een dodelijke infectieziekte die de longen aantast met complexe immunologische kettingreacties;
- het wordt zoals COVID-19 door de lucht overgedragen en in de laatste 100 jaar is er veel kennis opgedaan over aërosolmanagement en preventiemaatregelen (ventilatie en zonlicht bijvoorbeeld);
- het is nog steeds een gigantische pandemie met jaarlijks 1,6 miljoen doden (en cumulatief in de tijd 1 miljard overlijdens);
- het is een Europese ziekte die in onze landen een enorme economische en maatschappelijke impact heeft gehad, op hoe we met elkaar samenleven, op werkomstandigheden, op sociale zekerheid, op architectuur, op stadsontwikkeling, zelfs op mode en literatuur;
- er bestaat veel en goed gedocumenteerde, multidisciplinaire maatschappijkennis over, samengebracht in wetenschappelijke verenigingen (Belgisch Nationaal Werk tot Bestrijding der Tuberculose, 1947) die tot op vandaag actief zijn;
- door continu onderzoek groeit de kennis er nog steeds over, inclusief over hypermoderne en hoogtechnologische aspecten. Zo bijvoorbeeld eigen onderzoek naar de ethische aspecten van het gebruik van Whole Genome Sequencing voor brononderzoek, één jaar voor de coronacrisis uitgevoerd en plots gekatapulteerd in het middelpunt van relevantie (Van Rie et al., 2021).

Tuberculose is niet terug van weg geweest. De ziekte is nooit weg geweest en is gewoon nog steeds aanwezig in ons land, en dan vooral in de grote steden. Hoe groter de stad hoe hoger de incidentie (van Hest et al., 2014). De ziekte heeft een specifiek kenmerk waardoor het een hele goede barometer is voor hoe goed een stad of een buurt voor zijn inwoners zorgt: iedereen kan besmet raken, maar personen die de mogelijkheid hebben om gezond te leven, gezonde woonomstandigheden en een gezond inkomen hebben grotere kans om hun immuunsysteem sterk genoeg te kunnen houden om na besmetting de bacterie onder controle te houden (de Colombani et al., 2015). Bij 90 % zal een besmetting nooit tot échte ziekte leiden.

FIGUUR 2: Evolutie van de mortaliteit door tuberculose, 1900-2010

(Arrazola de Oñate W. aangepast van KNCV Tuberculosefonds – TIN rapport)

Het is meestal bij mensen die door (kans)armoede, uitbuiting, overlevingsstress of ziekte (medicatie) zodanig worden uitgeput dat het immuunsysteem het pathogeen niet meer onder controle kan houden, dat een besmetting tot actieve tuberculoseziekte leidt. Dit is geenszins een argument pro natuurgeneeskunde, pro homeopathie of contra vaccinatie / medicatie. Integendeel. Dr Robert Koch, die voor 't eerst ontdekte dat tuberculose door een bacterie werd veroorzaakt, stelde daarnaast ook dat *'it's the overcrowded dwellings of the poor that we have to regards as the real breeding places of tuberculosis. It is to the abolition of these conditions that we must first and foremost direct our attention, if we wish to attack the evil at its roots, and wage war against it with effective weapons'*, en dit in 1901 al (Koch, 1901).

De grafiek van de mortaliteit door de ziekte tijdens de hele 20e eeuw is sprekend. De daling van de sterfte in de eerste helft van de eeuw is indrukwekkend. Deze kwam er zonder farmaceutische interventies. Het is pas sinds eind jaren 1940 dat een eerste werkend antibioticum bestond en een vaccin ruim gebruikt begon te worden (Arrazola de Oñate, 2018).

Wat gebeurde er wél voor er een werkend antibioticum was:

1. De snelle verbetering van woon- en werkomstandigheden, toegang tot betere voeding, de stapsgewijze opbouw van een eerste sociale zekerheid, meer faire belastingen, afschaffing kinderarbeid, het drastisch verminderen van armoede (Carter et al., 2018; Bryder, 1984; Varrier-Jones, 1919; Bhargava et al., 2012).
2. Gefaciliteerde isolatie/quarantaine in goed uitgeruste opnameafdelingen of opnamehuizen, sanatoria (voor de zieken) en preventoria (preventief), toegankelijk voor iedereen, met opleidings-, ontspannings- en werkactiviteiten. Contactonderzoek met uitgebreide psychosociale ondersteuning van getroffen families aan huis. Sanatoria ontstonden als private initiatieven vanuit de tuberculosebeweging, maar kregen later subsidies van de overheid. Te vergelijken met de huidige herhaaldelijke aanbeveling van quarantainehotels, waar echter nooit gehoor aan werd gegeven (Bijzondere Commissie COVID-19, 2021).
3. Een in stedelijke buurten vertakt netwerk van dispensaria en hulpposten met 'huisbezoeksters' (community health workers avant la lettre): gespecialiseerde verpleegkundigen en sociaal assistenten die de wijken introkken en bij de mensen thuis de situatie holistisch inschatten en aangepaste 'socioprofylactische' ondersteuning boden. Linguïstisch-etymologisch leert het woord socioprofylaxie veel. Het is ontstaan in de TB-beweging, wordt helaas nog enkel daar gebruikt, maar legt goed de nadruk op de profylactische (preventieve) effectiviteit van sociale ingrepen. Tot op heden wordt dit toegepast, is het bewezen evidence-based effectief en door de WHO als Good Practice aanbevolen (Arrazola de Oñate et al., 2019). Voor een effectieve contact tracing en clusterontdekking werd deze manier van werken als een 'must have' aan alle overheden en experts aanbevolen, al vanaf februari 2020. Helaas werd ook met dit expertadvies véél te weinig rekening gehouden bij de implementatie van de Belgische contact tracing (Bijzondere Commissie COVID-19, 2021).

De wetenschappelijke kennis dat deze, wat we non-farmaceutische interventies (NPI's) noemen, effectief zijn, zou bij alle gelijkaardige epidemies opnieuw moeten worden toegepast (WHO, 2019). Het is echter een illusie dat een pandemie kan worden aangepakt zonder tijdelijke beschadiging van het sociale weefsel. Zelfs met alle goede wil van de wereld en met de allerbeste sociale protectie interventies, zal iedere pandemie toch veel maatschappelijk negatieve effecten hebben. Er bestaat al lang kennis en consensus over het spectrum aan verschillende, diverse effecten die zowel een pathogeen als de maatregelen ertegen kunnen hebben op een maatschappij. Dat pandemieën elke keer opnieuw weer bestaande ongelijkheden uitvergrooten is ook helemaal geen nieuwigheid (Quinn & Kumar, 2014). Pandemieën zijn nog nooit een gelijkmaker geweest, integendeel.

Net daarom werd door de ervaren experts in België van in het begin van de covidcrisis sterk en veelvuldig gepleit voor massale ondersteuning van de meest kwetsbaren. Op manieren die even divers zijn als de maatschappij zelf. Zo kan de onvermijdbare negatieve

impact van iedere pandemie, en de impact op sociale cohesie zo veel mogelijk worden beperkt. Het ultieme doel is er voor te zorgen dat de lasten gelijkwaardig worden verdeeld en gedragen (Bijzondere Commissie COVID-19, 2021).

WEIGEREN TE LEREN VAN DE GESCHIEDENIS EN DE ONTKENNING VAN DE RELEVANTIE VAN ERVARING

Begin 20e eeuw kwamen bezorgde artsen en burgers op straat om zich zo uiteindelijk tot een wereldwijde tuberculosebeweging te organiseren, met gratis consultaties en zorg voor de vele slachtoffers, maar ook met sterke pleitbezorging op politiek niveau. Het belangrijkste element was de zieken en hun gezinnen zo veel mogelijk te vrijwaren van sociale en financiële lasten. Hierdoor lieten mensen zich veel makkelijker testen, en durfde men openlijk te vragen om zorg en ondersteuning. Dus, zonder de nood om voor overleving aan het werk te moeten blijven en zo transmissie te bevorderen (Belgisch Nationaal Werk tot Bestrijding der Tuberculose, 1947). Tot op de dag van vandaag zijn enkele van de weinig écht gratis gezondheidsprogramma's in de wereld nog steeds de tuberculoseprogramma's. Ook in België. Maar toen de ziekte in het Westen zo goed als verdwenen was, verzwakten de aandacht en de internationale inspanningen snel. De wereld maakte niet alle goed werkbare geneesmiddelen en diensten beschikbaar en toegankelijk voor iedereen, en overall. Iets wat helemaal niet zo moeilijk of duur was. Net zoals nu opnieuw met COVID-19 en de vaccinapartheid. Met als gevolg dat tuberculose op dit moment nog steeds de dodelijkste infectieziekte ter wereld is, en dat vreselijke multiresistente varianten snel opmars maken (WHO, online). Het belooft voor covid dezelfde kantop te gaan, als onze politici niet snel ruggegraat tonen tegenover de ondemocratisch vergaarde macht, inspraak en beïnvloeding door industriële belanghebbenden. Ook al gaat dat in tegen hun ideologische dogma's.

Begin 21e eeuw accumuleerde de activiteiten van HIV-patiënten in Zuid-Afrika tot één van de meest succesvolle en gerespecteerde burgerbewegingen, de Treatment Action Campaign (TAC) (Piot, 2012). Als junior werkende in de regio, leerde ik van achter de schermen de strategieën kennen en ontmoette ik voor het eerst Nelson Mandela, die zich als invloedrijk persoon zéér sterk uitsprak voor TAC en hen zowel moreel als financieel ondersteunde. TAC leidde tot het redden van vele miljoenen levens door toegang te eisen tot beschikbare, maar door de farmaceutische industrie veel te duur gehouden HIV-medicatie, via het opheffen van patenten en het toelaten van generische productie. Alweer herkenbaar?

Een derde pandemie om lessen uit te leren: vanaf 2014 vocht president Ellen Johnson Sirleaf in Liberia succesvol tegen Ebola. Na een moeilijke start en slecht ontvangen initiatieven door externe (buitenlandse) partners, kwam het succes echt op gang door de inschakeling van lokale mensen uit de gemeenschap zelf, en deur-tot-deur-enquêtes diep in de stedelijke buurten. 'Angst dreef mensen er toe te vluchten, zich te verstoppen, te hamsteren om zichzelf te beschermen. Dit terwijl de enige oplossing diep gebaseerd is en blijft in de gemeenschap

en het gemeenschapsgevoel', zei ze er zelf over (Sirleaf, 2020; Sirleaf is co-voorzitster van The Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response 2021 – The Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response). Dit wordt bevestigd door beleidsonderzoekers:

Het principe van een holistische respons, dat niet enkel Ebola zelf in rekening neemt maar ook de bredere infrastructurele, sociale, economische en zelfs politieke context, was één van de meest waardevolle innovaties. Met sterk toegenomen lokaal leiderschap toonde de president aan dat samenhangende en gecoördineerde inspanningen, en het werken met non-intuitive stakeholders de respons versterkte. Dat net lokale actoren in een getraumatiseerd, lage inkomst land leidde tot de ontwikkeling van dit paradigma, getuigt van de waarde en het inzicht van lokale kennis en eigenaarschap (Kevany et al., 2019).

Waarom we zo weinig geleerd lijken te hebben van al deze uitgebreide ervaringen, of waarom we te weinig of te traag hebben toegepast van wat we weten dat effectief is, is multifactorieel. Politieke paniek, profileringsdrang en politieke ideologie speelden hier zeker een rol. Maar ook: veel kritiserende academici leken niet meer eerst kennis te nemen van wat binnen hun eigen vakgebied in de wereld al geweten was over 'pandemie en maatschappij', en daarop verder te bouwen. Neen, velen begonnen zomaar van voor af aan het wiel opnieuw te bedenken, zonder rekening te houden met bestaande evidentie (bijvoorbeeld vaccinaties breed verplichten werkt contra-productief). Ze begonnen al gevoerde debatten opnieuw te voeren, met tijdsverlies als gevolg. En was er daar toch ook niet nog wat ouderwetse pretentie bij dat we in Europa niets kunnen leren van een continent als Afrika? Of dat we niets kunnen leren van een vrouwelijke president?

WAT BETEKENT DIT NU VOOR STEDEN IN DE TOEKOMST?

Tuberculose is een échte stadsziekte en ook een goede socio-economische barometer. Een consensusstatement van de Urban TB Control werkgroep van het European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC), door tuberculose public health experts uit 11 West-Europese grootsteden, bevatte al in 2014 devolgende sterke aanbevelingen (van Hest et al., 2014):

- Een outreach-zorgmodel, inclusief de rol van een linkend sociaal werker voor een geïntegreerde sociale en medische zorg (huisvesting, uitkering, werk, migratiestatus, klinisch). Community Health Workers die vanuit stadsbuurten worden gerekruteerd, en er aagdrempelig werken in verschillende talen.
- Via een netwerk van huisartspraktijken, wijkgezondheidscentra en sociomedische hulpposten verspreid over de stadsbuurten met de meest kwetsbaren, toegang aandienen tot gezondheidszorg. Dit op 'n aangepaste en laagdrempelige manier (zonder strikte afspraken, meertalig, tijd voor langere afspraken voor méér uitleg, inlooppincipe, ...).

- Multidisciplinair samenwerken met ervaren partners voor huisvesting voor dak- en thuislozen.
- Toegang voorzien tot sociale protectie voor patiënten uit alle kwetsbare populaties, ongeacht hun status.
- Stadsbesturen moeten ongelijkheden en socio-economische deprivatie monitoren en interventies ontwikkelen met focus op public health.
- Uitbouwen van een departement Gezondheid binnen het bestuur van de stad met experts in public health en afstemming met andere niveaus.
- Alle grote beslissingen toetsen aan de impact op de volksgezondheid, het zogenaamde Health in all Policies-principe.

Zeven jaar later zijn deze aanbevelingen nog even relevant, omdat ze net gebaseerd zijn op wat we kunnen leren van de stadsgeschiedenis (Devos & van Rossum, 2015) en van wat aangetoond werkzaam is, maar ook van wat niet heeft gewerkt. Zowel op democratisch, op sociaal-medisch, als op politiek-economisch vlak.

Als we de nodige lessen trekken uit de geschiedenis, dan lijken er drie belangrijke aandachtspunten voor de opbouw van gezonde maatschappijen en steden:

1. Gezonde formats voor democratische participatie

Het succes van een beleid staat of valt met de bestaande sociale cohesie in een stad en het vertrouwen van de bevolking. Stadsbesturen die sociale weefsels (zoals bijvoorbeeld straathoekwerk of sociale steunpunten gezondheid⁴) weg besparen, die een verdelend of veroordelend discours voeren, te weinig investeren in betaalbare huisvesting, verliezen het vertrouwen van grote delen van de bevolking. Beleid moet worden gevoerd met échte participatie, van in de wijk en vanuit de stedelijke gemeenschappen. Geen windowdressing zoals nu vaak het geval is. Een soort tokenistische nepparticipatie waar onvoldoende naar de burgers wordt geluisterd, of waar de goeie burger, de belanghebbende gefortuneerde of de enkel op financiële winst jagende private ondernemingen een veel sterkere stem krijgen. Een goed voorbeeld van burgerdemocratie waren Ademloos en Straten-Generaal en hun acties rond Oosterweel in Antwerpen (van Brusselen et al., 2016). Na een extreem moeilijke beginstrijd, inclusief intimidaties en pogingen om het zwijgen op te leggen, slaagden we erin een burgerparticipatiebeweging te organiseren met een zelden geziene omvang en impact. Zulke bewegingen moeten van onderuit groeien, grassroots ontstaan, waarna middenveldorganisaties worden meegenomen en verschillende actiegroepen die zich verbinden rond één algemeen belang. Niet enkel agerend voor eigen belangen maar ook voor

4 Het eerste bestuur van Antwerpen onder leiding van burgemeester De Wever sloot vanwege besparingen de twee Sociale Steunpunten Gezondheid van Antwerpen, die op het Kiel en die in de Seefhoek (2060). Tijdens de tweede coronagolf was er net op die locaties hoge nood aan extra socio-medische ondersteuning om aan de maatregelen te kunnen voldoen. Het openhouden van die Steunpunten zou véél minder duur zijn geweest dan het effect van een Antwerpse lockdown.

internationale solidariteit en gelijkwaardigheid (Phillips 2020). Artsen en public health experts kunnen hun positie en stem gebruiken om hier een actieve rol in te spelen, onder andere door gebruik te maken van populaire media. (Open Brief 2014) Als de gezondheidsdreiging reëel en groot is, als de actiebereidheid van de politiek véél te klein is of de weerstand van belanghebbenden tegen maatregelen dodelijk is, is het ethisch verantwoord om op straat te komen en zelfs wat geweldloze, burgerlijke ongehoorzaamheid te gebruiken om dringende aandacht te eisen voor ernstige globale problemen (Bennett et al., 2020).

2. Gezondheidszorgsysteem

Een goed gezondheidszorgsysteem is een systeem dat niet enkel zorg aan zieken verleent, maar er vooral voor zorgt dat mensen niet ziek worden. Wat telkens opnieuw goed werkt, door de tijd heen en op verschillende continenten, zijn netwerken van sociale centra op het niveau van stadsbuurten, waar ook psychosociale en medische consultaties gebeuren met een goede, multidisciplinaire opvolging. Die lokale invulling met lokale kennis (van een algemene strategie) is essentieel (European Centre for Disease Prevention and Control, 2020) en werkend volgens het principe van proportioneel universalisme: een aanpak die zich richt op alle burgers, maar met een verschillende intensiteit en schaal voor bepaalde onderbediende doelgroepen, proportioneel aan het niveau van benadeling/disadvantage (Marmott 2010). Om ongelijkheid te corrigeren, moet soms ongelijk worden gehandeld. De dienstverlening zelf moet zich aanpassen aan de diverse groepen in plaats van andersom. Dit werd tijdens de COVID-19 epidemie ook weer duidelijk bij de contact-tracing waar zowel huisartsen als burgers al snel duidden dat die centrale aanpak via callcentra niet goed genoeg was, en moest worden aangevuld met lokale tracing in eigen dialect en taal, met kennis van de gewoontes in de buurt, aangevuld met concrete coaching en ondersteuning. Brussel, Antwerpen en Leuven zijn steden die die nood heel duidelijk uitten en pro-actief hulp vroegen om die lokale werking mee op te zetten. Dit terwijl al vanaf de eerste dag, ergens in februari 2020, sterk werd geadviseerd om net niet via centrale callcentra te werken maar via lokale mensen, lokale huisartsen en lokale besturen. Dit volgens het 'Equity by Design' principe waarbij van bij de allereerste stap in de design of de ontwikkeling van een interventie rekening wordt gehouden met gelijkwaardige toegang tot de interventie voor de meest door gezondheidsongelijkheid benadeelde bevolkingsgroepen. De roep hierom door experts in de werkgroepen werd overstemd door onervaren maar betweterige en belanghebbende personen, instituten en consultants (Bijzondere Commissie COVID-19 2021).

Er is hoge nood aan een massale versterking van gezondheidsbevordering en -preventie vanuit sterkere volksgezondheidssystemen (Arrazola de Oñate & André, 2019), waar huisartsen samenwerken met Eerste Lijn Zones (ELZ) en zij aan zij met Community Health Workers. Wijkgezondheidscentra zijn hier

een goede optie alhoewel niet de enige. Er moet niet enkel worden gewerkt aan de fysieke en mentale gezondheid maar ook aan de beïnvloedende omgeving en wat professor Marmott 'the causes of the causes' noemt. Waarom worden mensen hier vaker ziek in deze buurt? Wat zijn daar de omgevingsoorzaken van? En hoe pakken we die oorzaken aan in overleg met de bewoners zelf?

Veel oorzaken, 'causes', bevinden zich buiten het domein van de klinische praktijk, zoals stedelijke en regionale planning die verzekert dat er beschikbaarheid en toegang is tot veilig wonen en gezond eten. Alsook beleids- en systeemveranderingen om faire toegang te verkrijgen tot werk en protectie tegen leefmilieuschade (Holmes et al., 2020). Stadsartsen riskeren een verkeerde diagnose te stellen als ze niet ook sociale structuren in acht nemen, of als ze hun effect op biologische mechanismes en individueel gedrag miskennen. Artsen en gezondheidswerkers moeten beter worden opgeleid in het herkennen van de sociale, ruimtelijke, politieke en economische structuren die de gezondheid van hun patiënten sterk beïnvloeden.

3. Gezond beleid en gezonde economie

Health in All Policies: dit is een sterk pleidooi voor een radicale transformatie in politiek denken, een shift naar een volledig rond gezondheid gecentreerd beleid. In plaats van het Bruto Nationaal Product (BNP) als godheid te aanbidden gaan we over naar een meer rationele Bruto Nationale Gezondheid (BNG) als indicator (of eender welke andere naam men dat wil geven). Deze indicator zal worden samengesteld uit tientallen bestaande en gemeten factoren gerelateerd aan gezondheid en gezondheidsongelijkheid. Gezondheid en Gezond Blijven staan centraal. Alle beslissingen in de andere beleidsdomeinen moeten er tegen worden afgewogen (health impact assessment). Zijn er te veel negatieve effecten, dan kan de beslissing niet doorgaan. Het is een goed omschreven en geteste beleidstool, sterk aanbevolen door de WHO. Health in All Policies is een principe dat zelfs al ingeschreven staat in menig federaal en Vlaams beleidsbrief. Het wordt alleen ruim onvoldoende toegepast. De Europese Commissie heeft in het Verdrag van Lissabon aan zichzelf opgelegd om Health Impact Assessments te doen rond elke grote beleidsbeslissing. Health for All is dus geen ideologie, het is pure wetenschap.

Bij de bredere analyse van waar de problemen zich voordoen en hoe ze hebben kunnen ontstaan, kunnen we niet omhet feit heen dat tijdens de covidpandemie voor de zoveelste keer bewezen is dat de manier waarop we op dit moment aan economie doen erg schadelijk is voor de volksgezondheid en voor de planeet (Planetary Health). Een éézijdige focus op marktwarde en een bijna anarchistisch gedereguleerde markt is niet in staat gebleken om voldoende bescherming te bieden aan bevolking en economie. Te veel in private handen geconcentreerde monetaire middelen bleken onflexibel, en niet snel genoeg om

urgente algemene problemen aan te pakken. Een voornamelijk privé gehouden vaccinproductie blijkt een snelle verdeling en vaccinatie van de wereldbevolking duidelijk niet aan te kunnen en daardoor contraproductief en zelfs gevaarlijk te zijn. Door het levend houden van de pandemie in andere werelddelen en net daardoor een véél hogere kans op het ontstaan van nog gevaarlijkere varianten, met hun invloed op de wereldeconomie waarvan onze lokale economie zo afhankelijk is geworden (Sirleaf 2021).

De recent opgerichte hoge raad bij de Wereld Gezondheidsorganisatie, WHO Council on the Economics of Health for All, voorgezeten door gerenommeerd econoom Mariana Mazzucato komt ook dat diezelfde conclusies. De volledig vrouwelijke raad duidt dat *'knowledge should not be kept as privatized intellectual property (IP) under monopoly control, but considered as collective rewards from a collective value creation process, to be openly shared and exchanged'* (WHO Council, 2021).

CONCLUDEREND

Als politici ruim onvoldoende implementeren wat public health experten wel degelijk hebben geadviseerd, *'don't blame the experts'* (Sridhar, 2021).

Laten we leren uit de geschiedenis van andere door aërosol overgedragen respiratoire infectieziekten, met een grote maatschappelijk en economische impact. Van de ontdekker van de tuberculosebacterie en uit het succesvolle experiment in Europa tijdens de eerste helft van de 20e eeuw, moeten we leren dat de opbouw en uitbreiding van sociale bescherming en herverdeling van inkomens heel effectieve 'medicijnen' zijn, ook tegen pandemieën. Buit mensen niet uit, laat ze niet veel te hard werken voor veel te weinig geld, en voorzie iedereen van basisvoorzieningen. Onze Europese samenleving werd daardoor heel wat veiliger en stabiel. Als we dat model in stand houden en internationaal uitbreiden, zodat sociale bescherming eindelijk echt volledig internationaal en inclusief wordt, dan wordt iedereen gelukkiger, veiliger en gezonder. Iedereen, ook de rijkere lagen in de bevolking en de elites worden op die manier gelukkiger (Wilkinson, 2010). Populistisch 'snel terug naar normaal' roepen met de boodschap dat er dringend moet worden bespaard op de sociale zekerheid, terwijl financiële vluchtelingen langs de achterdeur faire belastingen ontwijken, op zoek naar een beter leven in belastingparadijzen, is niet meer van deze tijd. Een bewezen effectief beschermingsmiddel onthouden aan grote delen van de wereld of lokale bevolking is niet enkel immoreel, maar zal ook zelfdestructief eindigen in onrust, ongezondheid, en nieuwe epidemies.

REFERENTIES

- Arrazola de Oñate, W. (2018). 'De remedie voor tubercuosis is sociaal'. *MO: Opinie*. Beschikbaar op www.mo.be/opinie/de-remedie-voor-tuberculose-is-sociaal.
- Arrazola de Oñate, W., Weber, L., Groenen, G., Lies Geysens, L., Janssens, K., Wanlin, M., Schol, S. (2019). *BELTA-DOT: intensified and individualized case management for TB patients to improve compliance in Belgium*. Compendium of Good Practices of the World Health Organisation Euro Region – 2019 Copenhagen.
- Arrazola de Oñate, W., André E. (2019). Een win- winsituatie om gezond te blijven. *Artsenkrant* 14/10/19. www.artsenkrant.com/actueel/een-win-winsituatie-om-gezond-te-blijven/article-opinion-41797.html
- Belgisch Nationaal Werk tot Bestrijding der Tuberculose. (1947). *Een halve eeuw strijd tegen de tuberculose in België 1897-1947*. Brussel.
- Bennett, H., Macmillan, A., Jones, R., Blaiklock, A., McMillan, J. (2020). 'Should health professionals participate in civil disobedience in response to the climate change health emergency?' *The Lancet*, 395(10220): 304-308.
- Bhargava, P., Madhukar, P., Bhargava, M. A., Marais, B., Menzies, D. (2012). 'Can Social Interventions Prevent Tuberculosis? The Paperworth Experiment (1918-1943) Revisited'. *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine*, 186(5): 442-449.
- Bijzondere Commissie COVID-19 (Mercator); Hoorzitting. Federaal Parlement België. 21 maart 2021 www.dekamer.be/media/index.html?language=nl&sid=55U1504#video
- Bryder, L. (1984). 'Papworth Village Settlement – A Unique Experiment In The Treatment And Care Of The Tuberculous?' *Medical History*, 28: 372-390.
- Carter, D. J., Glaziou, P., Lönnroth, K., Siroka, A., Floyd, K., Weil, D., Raviglione, M., Houben R. M. G. J., Boccia, D. (2018). 'The impact of social protection and poverty elimination on global tuberculosis incidence: a statistical modelling analysis of Sustainable Development Goal 1'. *Lancet Global Health*, 6(5): e514-e522.
- de Colombani, P., Hovhannesian, A., Arrazola de Oñate, W., Domete, L., Reeves, A., Skrahina, A., Simpson, S. (2015). 'Social determinants and risk factors for tuberculosis in national surveillance systems in Europe'. *Public Health Action*, 5(3): 194-201.
- Devos, I., & van Rossum, T. (2015). 'Urban Health Penalties: Estimates of life expectancies in Belgian cities, 1846-1910'. *Journal of Belgian History*, 45(4): 74-109.
- Diethelm P, McKee M. (2009). *Denialism: what is it and how should scientists respond?* *European Journal of Public Health*, 19(1): 2-4.
- European Centre for Disease Prevention and Control. (2020). *Community engagement for public health events caused by communicable disease threats in the EU/EEA, 2020*. Stockholm: ECDC.
- Holmes, S., Hansen, H., Jenks, A., Stonington, S., Morse, M., Greene, J., Wailoo, K., Marmot, M. G., Farmer, P. (2020). 'Misdiagnosis, Mistreatment, and Harm — When Medical Care Ignores Social Forces'. *New England Journal of Medicine*, 382:1083-1086.
- Kevany, S., Yumkella, F., Kpakra, R. S., Jones, Y. M. (2019). 'Presidential responses to Ebola in Sierra Leone'. *Lancet Global Health*, 7(1): E24-E25.
- Klain, R. (2018). 'Politics and Pandemics'. *New England Journal of Medicine*, 379: 2191-2193.
- Koch, Robert (1901). An address on the fight against tuberculosis. In the light of the experience that has been gained in the successful combat of other infectious diseases. British Congress on Tuberculosis, London. July 22nd to 26th 1901.

- Madureira Lima, J., Galea, S. (2018). Corporate practices and health: a framework and mechanisms. *Global Health* 14, 21. doi.org/10.1186/s12992-018-0336-y
- Marmot M. (2010). *Fair Society, Healthy Lives: The Marmot Review*. London: Strategic Review of Health Inequalities in England post-2010.
- New York City Board of Health (2021). Resolution of the NYC Board of Health – Dated: October 18, 2021 – Declaring Racism a Public Health Crisis. www1.nyc.gov/site/doh/about/press/pr2021/board-of-health-declares-racism-public-health-crisis.page
- Open Brief door Arrazola de Oñate W, Nemery B, Nawrot T, Van Brusselen D, Goethals M geciteerd door *Het Laatste Nieuws*. Topdokters: ‘Overkapping van levensbelang’ HLN 05-05-14. www.hln.be/antwerpen/topdokters-overkapping-van-levensbelang~aac7f101/
- Paradies, Y., Ben, J., Denson, N., Elias, A., Priest, N., Pieterse, A., Gupta, A., Kelaher, M., Gilbert Gee, G. (2015). *Racism as a Determinant of Health: A Systematic Review and Meta-Analysis*. *PLoS ONE* 10(9): e0138511.
- Phillips, Ben (2020). *How to fight inequality, and why that fight needs you*. Cambridge: Polity Press.
- Piot, Peter (2012). *Geen tijd te verliezen. Van Ebola tot AIDS: een leven lang strijd tegen infectieziekten*. Tilt: Uitgeverij Lannoo. ISBN: 978 94 014 0226 2.
- Quinn, S. C. & Kumar, S. (2014). *Health Inequalities and Infectious Disease Epidemics: A Challenge for Global Health Security*. *Biosecurity and Bioterrorism: Biodefense Strategy, Practice, and Science*, 12(5): 263-273.
- Sirleaf EJ, Clark H (2021). Achieving vaccination justice: A call for global cooperation. *PLOS Glob Public Health* 1(10): e0000036. doi.org/10.1371/journal.pgph.0000036
- Sirleaf, E. J. (2020, 20 maart). ‘Coronavirus: What the world can learn from Ebola fight’. BBC World News. Beschikbaar op www.bbc.com/news/world-africa-52061547.
- Sridhar, D. (2021, 8 juni). ‘Don’t blame the scientist for lockdown’. *The New Scientist*. Beschikbaar op www.newscientist.com/article/2279933-devi-sridhar-interview-dont-blame-the-scientists-for-lockdown/?utm_term=Autofeed&utm_campaign=echobox&utm_medium=social&utm_source=Twitter#Echobox=1623227095.
- Van Brusselen, D., Arrazola de Oñate, W., Maiheu, B., Vranckx, S., Lefebvre, W., Janssen, S., Nawrot, T. S., Nemery, B., Avonts, D. (2016). ‘Health Impact Assessment of a Predicted Air Quality Change by Moving Traffic from an Urban Ring Road into a Tunnel. The Case of Antwerp, Belgium’. *PLoS ONE* 11(5): e0154052.
- Van Rie, A., de Viedma, D., Meehan, C., IComas, I., Heupink, T. H., De Vos, A., Arrazola de Oñate, W., Mathys, V., Ceyssens, P. J., Groenen, G., Gonzalez-Candelas, F., Forier, A., Juengst, E. (2021). ‘Whole-genome sequencing for TB source investigations: principles of ethical precision public health’. *International Journal of Tuberculosis and Lung Disease*, 25(3): 222-227.
- van Hest, N., Aldridge, R., de Vries, G., Sandgren, A., Hauer, B., Hayward, A., Arrazola de Oñate, W., Haas, W., Codecasa, L. R., Caylà, J. A., Story, A., Antoine, D., Gori, A., Quabeck, L., Jonsson, J., Abubakar, I. (2014). ‘Tuberculosis control in big cities and urban risk groups in the European Union: a consensus statement’. *European Surveillance*, 19(9).
- Varrier-Jones, P. (1919). ‘A tuberculosis colony in the making’. *British Journal of Tuberculosis* 13(1):14-21.

- Wilkinson R, Pickett K. (2010). *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone*. Penguin Books Ltd. ISBN 1-84614-039-0.
- World Health Organisation (WHO). Online: Tuberculosis. Beschikbaar op www.who.int/health-topics/tuberculosis#tab=tab_1.
- World Health Organisation (WHO). (2019). 'Non-pharmaceutical public health measures for mitigating the risk and impact of epidemic and pandemic influenza'. Beschikbaar op apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329438/9789241516839-eng.pdf
- World Health Organisation (WHO). (2021, 9 juni). Council on the Economics of Health for All – *Governing health innovation for the common good*. Council Brief No. 1. Beschikbaar op www.who.int/news/item/09-06-2021-council-on-the-economics-of-health-for-all-issues-brief-on-equitable-health-innovation.

HOOFDSTUK 6

HET WIJKLEVEN HERWAARDEREN

Eric Corijn

Vrije Universiteit Brussel

In de hernieuwde aandacht voor de stad sinds de jaren negentig heeft ‘de wijk’ altijd een plaats gehad (zie bijvoorbeeld De Decker, Hubeau & Nieuwinckel, 1996). Voor de één als ‘dorp in de stad’, voor anderen als ‘probleemwijk’. In elk van de gevallen als een specifiek gebied van stedelijk samenleven. Vandaag wordt die aandacht nog versterkt in post-covidrelanceplannen op zoek naar nabijheid, korte ketens, essentiële economie of 15 minutenstad.

Nu is het net in een stad moeilijk om territoria en sociale praktijken af te bakenen. Stedelijkheid bestaat uit bewoners én uit bezoekers. Bewoners gebruiken de stad op verschillende plekken. En dan: er zijn grote verhuisbewegingen die de stedelijke bevolking instabiel maken. Kortom, wonen, werken, vrije tijd, ze vallen ruimtelijk niet samen. En toch bestaan er territoria, is er een sociale geografie, vinden sociale praktijken altijd ‘ergens’ plaats. Menselijke activiteiten bepalen het profiel van plekken en omgekeerd. De stad heeft een ruimtelijke infrastructuur, die ook de mentale kaart van de stedelingen beïnvloedt. Beleid is gericht en geplaatst. In die lezing is ‘de wijk’ een betekenisvolle schaal van nabijheid, van bewoning die een stadsdeel tekent, van een band tussen wonen en doen, van een beleidsdomein. Een schaal van gebiedsgerichte werking.

Elk beleid moet ergens ‘plaatsvinden’, heeft een terrein nodig, zorgt voor een infrastructuur. De ruimtelijke ordening levert zo de structuur waarbinnen de sociale praktijken, de ‘way of life’ vorm krijgt. Tijd en ruimte zijn basisgegevens voor een goed begrip van geregelde omgangsvormen. Om een goed stedelijk beleid te ontwikkelen is het dus goed een ruimtelijke lezing van het lokale ecosysteem als onderlegger te gebruiken. Zo’n ecosysteem verbindt niet alleen de natuurlijke ingrediënten van het lokale, maar ook de menselijke interacties met elkaar en met de omgeving. Wil je de samenwerking en transversaliteit bevorderen, dan kan het zeker geen kwaad overeenstemming te hebben over het projectgebied.

BRUSSEL IN WIJKEN

We vertrekken in dit artikel vanuit ‘het geval Brussel’. Het gaat niet alleen om de grootste stad van het land, maar het is ook een gewest. Het voordeel is dat de gewestelijke bevoegdheden ook meteen stadsplanning zijn, terwijl in Vlaanderen en Wallonië ruimtelijke ordening en stadsontwerp gescheiden zijn. Toen we enkele jaren geleden bijdragen hebben geleverd aan de ontwikkeling van het derde Brusselse Gewestelijk Ontwikkelingsplan⁵ dat in 2018 definitief werd afgekondigd, begonnen we met drie ruimtelijke analyses. De eerste ging op zoek naar het lokale ecosysteem, dat wil zeggen naar de ruimte waarop een echt milieubeleid kan plaatsvinden, een eerste schaal waarop een circulaire economie kan worden gedacht, waarop de lokale hulpbronnen in kaart kunnen worden gebracht, waarop ecosysteemdiensten kunnen werken. Voor Brussel gaat dat om een ruim gebied, zowat het oude Brabant, de functionele stedelijke ruimte, het gebied bediend door het GEN, door het bureau Secchi-Vigano de Horizontale Metropool genoemd.⁶ Op dat terrein was al een uitgebreide studie uitgevoerd vanuit het perspectief van de open ruimte, de drie valleien en de morfologie van het landschap.⁷ De tweede lezing vertrok van de mobiliteitsstructuren en de bereikbaarheid van een stad met intensieve pendelrelaties met het ommeland. En ten slotte was er de sociale geografie van het stedelijke gebied zelf, sterk opgedeeld in sociaaleconomische en etnische groepen. Die drie leesrasters op elkaar gaven een duidelijke ruimtelijke analyse van een policentrische stad – met naast het grote stadscentrum verschillende thematische bovenlokale ontwikkelingspolen – en vier operationele schalen: het grootstedelijke centrum, de regionale polen, de wijken en daartussen de centra van bovenlokaal belang.

Binnen de Gewestelijke Ontwikkelingscommissie is de toekomstverkenner de cel Prospect aan het werk. Die bouwde voort op het DGeWOP met een uitwerking van de Brusselse metropolitane ontwikkeling en een nota over de wijkwerking.⁸

WIJKMONITORING

Brussel heeft 145 wijken waarvan er 118 zijn bewoond. Die werden al in 2005 door een universitair consortium op last van het stadsgewestelijk bestuur opgemaakt met een pragmatische aanpak op basis van objectieve, subjectieve en methodologische criteria gekoppeld aan beleidsmatige en subjectieve inzichten. In eerste instantie ging het om een

5 Beschikbaar op perspective.brussels/nl/plannen-reglementen/de-strategische-plannen/het-gewestelijk-ontwikkelingsplan-gewop.

6 Beschikbaar op stedenbouw.irisnet.be/spelregels/de-strategische-plannen/het-GPDO/brusselse-metropool-2040.

7 Voor meer informatie zie: www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/labo-ruimte/metropolitan-landscapes en www.vlaanderen.be/publicaties/metropolitan-landscapes-open-ruimte-als-basis-voor-stedelijke-ontwikkeling-espace-ouvert-base-de-developpement-urbain.

8 Zie www.crd-goc.be/wp/wp-content/uploads/2011-1998D_Metropole_Prospect_nl_Publ.pdf en www.crd-goc.be/wp/wp-content/uploads/20112-1999D_De-wijk-Prospect_Publ1.pdf

vrij klassieke ruimtelijke analyse op zoek naar grenzen, assen, centra, publieke ruimte, onderdelen, enzovoort (Lynch, 1960; zie ook bijvoorbeeld Authier, Bacqué, Guérin-Pace, 2006; Reijndorp, 2004). Op basis daarvan werd gezocht naar een consensus met diverse actoren die zelf op wijkniveau werken: gemeente, politie, gezondheidswerkers, buurtwerkers, buurtcomités. En ten slotte werd de afbakening zelf gedaan op basis van samengevoegde statistische sectoren om zo geen verlies aan data te hebben. Aan dit onderzoek werden buitenlandse vergelijkingen, de nodige kaarten, een iconotheek en een lijst mogelijke wijkindicatoren – demografische gegevens, woontypologie, sociaaleconomische en culturele activiteit, onderwijs en scholing, milieu, veiligheid en criminaliteit, armoede, enzovoort – toegevoegd. Deze studie gaf aanleiding tot het instellen in 2008 van de Wijkmonitor (internet: wijkmonitoring.brussels), een open toegankelijke data- en kaartenbase die door de gewestelijke statistische dienst wordt bijgehouden.

In de voorbereiding van de post-covidrelanceplanning is de wijkontwikkeling opnieuw onder de aandacht gebracht. Het beheer van de pandemie had de beperkingen van de wereldmarkt blootgelegd en de noodzaak van een meer lokale en circulaire aanpak onderstreept. In de definitie van ‘het lokale’ levert het wijkniveau zeker één van de schalen. Het kan één van de gebieden van lokale en participatieve wederopstart worden, een schaal waarop participatie en coproductie vanuit de bevolking kan werken en waarop de sociale en economische heropstart ook gericht kan zijn op de lokale economie, de duurzame transitie en de sociale inclusie. Zeker, een stad is meer dan een aaneenschakeling van wijken, bewoners gebruiken verschillende wijken en stadsgebruikers komen van heinde en ver. Maar net dat moet de basis zijn van een goed wijkontwikkelingsplan: een specifieke plek worden in de stad, waarin het goed wonen is, maar waarin die bewoners ook mede zorgen voor gastvrije andere activiteiten voor stadsgebruikers.

Om wijken een plaats te geven in de algehele stadsplanning is het nodig de typologie te verfijnen. Het wijkgegeven – bewoners en lokale activiteit – valt samen met andere stedelijke functies. Sommige wijken maken deel uit van de grootstedelijke ontwikkelingspolen, worden bepaald door grote instellingen of andere geconcentreerde activiteit. Dan moet het belang van de bewoners worden ingepast in grote stadsprojecten. Aan de andere kant van het spectrum heb je de overwegend residentiële buurten. In Brussel is ongeveer de helft van de wijken residentieel, nogal monofunctioneel. Daar is het zaak een goede bewonersparticipatie op te zetten en ervoor te zorgen dat de basisvoorzieningen er in een goede samenwerking met overheid en ondernemingen kunnen worden gegarandeerd. De uitdaging ligt vooral in de tussengroep. Dat zijn die wijken die naast de woonfunctie ook een centrumfunctie voor omliggende buurten vervullen, zonder daarom grootstedelijke kernen te zijn. Dan gaat het in het Brusselse geval, de grootste stad van het land, over een veertigtal buurten. In de andere centrumsteden zal dat om veel minder polen gaan. Daar kan een goede aanpak van de post-corona-herstart het verschil maken. Een dergelijke opdeling van het wijkgehalte

in het gehele stedelijk weefsel is niet alleen nuttig voor lokalisatie van diensten en voorzieningen, maar ook bij het opzetten van de meest aangepaste ontwikkelingscoalitie als samenwerkingsverband tussen marktoperatoren, instellingen en bewonersgroepen.

WIJKDIAGNOSE

Uitgangspunt moet een precieze diagnose zijn van hoe die centrale functies in buurten de crisis hebben doorstaan, van welke diensten er wel en niet aanwezig zijn, van welke mensen en gezinnen er wel en niet zijn uitgesloten. Onderzoek in Antwerpen toont aan dat veel sociale diensten door de coronamaatregelen hun reguliere werking hebben moeten stopzetten en hebben vervangen door ontoereikende alternatieven⁹. Dergelijk onderzoek is nodig voor een goed relancebeleid. Een beeld van de sociaaleconomische werking, het bereik van diensten en handel en dat afwegen tegen woontypologie en bewoners. Van daaruit kan ontwikkelingsplanning worden uitgewerkt. Dat dient om de ontbrekende functies in te voeren, maar ook om de mogelijke transities in te zetten. Het wijkcentrum kan een hefboom zijn, zowel in z'n bovenlokale functies, maar ook in het activeren van de bewoners. Maar dan moet dat centrum ook bestaan uit een project gedragen door een samenwerking tussen overheid, markt en lokaal middenveld. Op basis van zo'n ontwikkelingscoalitie kunnen de relanceplannen ook projectmatig werken. Financier bijvoorbeeld van het Keynesiaans herstellfonds enkele tientallen Wijkcontracten van twee jaar. Gericht op een wandelstad, op de lokale economie, op basisvoorzieningen in nabijheid. En onderzoek ook in welke mate die voorzieningen achterstelling en armoede te lijf kunnen gaan, want ze kunnen zorgen voor sociale inclusie. Een basisinkomen hoeft toch niet per se in geld te worden voorzien. Dat kan ook in de vorm van betaalbare en bereikbare basisvoorzieningen worden uitgekeerd. Daarvoor is dat fijnmazige samenspel nodig tussen het collectieve, de markt en het sociaal weefsel.

Teveel worden wijk en participatie in de 'bevravingsmodus' geplaatst. Weten wat 'de mensen willen'. Een oproep plaatsen voor projecten, meestal projectjes. In subsidies voorzien voor verenigingen. Maar zo blijft het beleid zelf volledig in handen van de verkozenen, of eerder nog van de uitvoerende macht, van het college van burgemeester en schepenen. Participatieve democratie moet op zoek naar machtsdeling, naar coproductie, naar vormen van deelname aan beleid. En niet alleen onder de vorm van 'bevraging', van inspiratie, maar ook in de uitvoering zelf, in nieuwe vormen van ware coproductie. Die modus moet nog worden uitgedokterd en via pilootprojecten worden uitgetest. In de Brusselse post-corona-adviezen van verschillende raden en instanties worden alvast een aantal beleidsvelden in wijktermen omgezet.

9 Zie sociaal.net/achtergrond/corona-raakt-kern-sociaal-werk/.

EEN WIJKBELEID UITZETTEN

a. Wijkgezondheidsbeleid (De Maeseneer, 2019): Om met de huidige en toekomstige gezondheidsrisico's te leven, moeten we de gezondheidszorgsector versterken en dit onder andere in de preventie en de eerstelijnszorg. Hiervoor zou deze eerste lijn beter geïntegreerd moeten zijn in de wijk, met gezondheidsdiensten in de buurt, met artsen, verpleegkundigen, apothekers, therapeuten, enzovoort. Maar ook door sociale basisdiensten te integreren evenals contacten te leggen met het lokale verenigingsleven. Deze diensten zouden niet enkel moeten worden betaald per verrichting, maar ook voor het preventie- en volksgezondheidsbeleid. Op de kruising zou er meer gespecialiseerde zorg moeten zijn, maar ook maatschappelijke actoren, ziekenfondsen die evolueren naar sociale bewegingen, enzovoort.

b. Wonen: Eén van de grote lessen van de lockdown is de sociale ongelijkheid in de kwaliteit van de woonomstandigheden, een gevolg van de huisvesting en de kwaliteit van de openbare ruimte en buurtvoorzieningen. Een prioritair wijkproject zou zijn om de kwaliteit van de woonomgeving aanzienlijk te verhogen door transversaal het huisvestings- en toegankelijkheidsbeleid te integreren alsook de inrichting van diensten en openbare ruimten. Een inclusieve wijk creëren die voor iedereen toegankelijk is door de woningmarkt te combineren met sociaal (OCMW) en openbaar beleid en met initiatieven die de gezelligheid en wederzijdse hulp in de buurten bevorderen. Dit wordt een topprioriteit gezien de dreiging van een nieuwe stadsvlucht in post-coronatijden.

Het coöperatieve model in de huisvesting trekt dan ook de aandacht. De al te hoge grondprijzen maken wonen in de stad voor velen onbetaalbaar. Verschillende actoren willen de dynamiek voortzetten die heeft geleid tot het ontstaan van de sociale woningcoöperaties en experimenteren daarom met coöperatieve modellen die steunen op het collectieve eigendom van het volledige vastgoed en de grond, en waarvan de coöperant aandelen bezit naar rato van de voordelen die hij krijgt toegekend (woning, voorzieningen, enzovoort). In het buitenland roept het model van Zürich veel interesse op (een kwart van de woningen is met coöperatief statuut).

c. Het sociaal weefsel herstellen/opbouwen: De lockdown heeft er ook toe geleid dat meer mensen niet meer mee kunnen. De pandemie heeft de kwetsbare groepen nog meer verzwakt. Baantjes, die van dag tot dag worden bijeengesprokkeld en niet altijd volkomen wettelijk zijn, door personen die sociaal gezien *borderline* waren, zijn sinds het begin van deze periode grotendeels verdwenen. Veel mensen hebben in deze economisch kwetsbare en onzekere context eenvoudigweg hun werk verloren. Maar de behoeften om te handelen in de wijken blijven en zijn zelfs groter geworden. De lokale autoriteiten kunnen vaak niet de nodige mensen aanwerven om tegemoet te komen aan de overduidelijke behoeften op het gebied van nabijheid. Nochtans zijn er antwoorden. De wijk is ook een geschikte basis om sociale acties te lanceren, en meer bepaald acties om mensen die professioneel niet meer actief zijn weer aan het werk te zetten.

d. De lokale economie: De lockdown was een 'lokale' ervaring die ons een beeld heeft gegeven van de 'essentiële' diensten van de wijk. Een inventaris ervan maken en de duurzaamheid ervan garanderen, kunnen een basis vormen voor een economisch ontwikkelingsplan voor de wijk en om de mogelijke ambities te meten voor een meer lokale economie. Dit is het moment om het begrip essentiële economie, basiseconomie, te benadrukken. Basiseconomie of essentiële economie is tegelijkertijd een specifiek segment van de economie en een middel om de economie te verbinden met het dagelijkse leven van de mensen. Als subsector van de economie focust de essentiële economie zich op de gewone goederen en diensten, maar die wel noodzakelijk zijn om te voldoen aan de dagelijkse behoeften. Ze zijn toegankelijk voor alle burgers, onafhankelijk van hun inkomen, en worden verdeeld via lokale ketens en netwerken. Het gaat hier bijvoorbeeld om openbare diensten, openbaar vervoer, retailbanken, voeding, zorg, onderwijs, huisvesting enzovoort. Het gaat om goederen en diensten die niet of veel minder betrokken zijn bij de interstedelijke internationale concurrentie en die een gewaarborgd rendement op de territoriale investering bieden. De essentiële economie speelt dus een cruciale rol in de veerkracht van steden, meer bepaald in crisissen zoals de financiële crisis van 2008, de recente gezondheidscrisis door COVID-19 evenals de latente klimaatcrisis. Ze is onvoldoende om de werkloosheid volledig op te lossen, maar ze is wel een basis om werk en behoeften dichterbij elkaar af te stemmen en om de lokale wisselwerking als drijfveer te gebruiken.

e. Samenlevingsopbouw: Een wijkontwikkeling moet sectoriële dynamieken verbinden. Een nabijheidsbeleid moet zich richten op het creëren van een intergenerationele sociale band. Op dat niveau heeft de lockdown twee bekende tekortkomingen aan het licht gebracht: de noodzaak om de woonzorgcentra kleiner te maken en ze meer te integreren in het buurtleven. Daarbij moeten een stad en een publieke ruimte meer op maat van de kinderen zijn. Beide aspecten moeten deel uitmaken van een sociaal beleid op maat van de wijk door de diensten meer per generatie te integreren en door de professionele en commerciële diensten open te stellen voor vrijwilligerswerk en verenigingen. Ook moeten de educatieve, culturele en kunstinstellingen een opening maken voor hun lokale missies in het kader van het wijkproject, zonder daarom hun bredere missies te veranderen.

f. De noodzakelijke transitie: De covidcrisis heeft de ecosystemische crisis versterkt en de noodzaak om de klimaat- en energiecrisis alsook de crisis van de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen te bestrijden nog urgenter gemaakt. Een wijkproject zou dus contracten en financieringen moeten aantrekken voor isolering, energieproductie, vergroening, stadslandbouw enzovoort.

g. Lokaal bestuur: Het is duidelijk dat de wijkdynamiek niet enkel steunt op de bestuurders, openbare diensten of privésector. Ze moet worden gedragen en zelfs worden bepaald door de wil van burgers en het verenigingsleven om hun verantwoordelijkheden te

nemen. Opdat deze wil niet zou vervliegen in 'bottom-up'-initiatieven die marginaal en niet duurzaam zijn, moeten die initiatieven onderling zijn verbonden en worden geïntegreerd in een echte structurerende coproductie. Daartoe moeten nieuwe vormen van bestuur een kans krijgen. Overheden moeten algemeen en sectoraal beleid vertalen in aangepaste territoriale plannen en daarvoor burgerenergie mobiliseren. Een onderhandeld project met politieke sturing. Diagnose en planning moeten hand in hand gaan met steun aan de essentiële economie, in een interactie waarbij de ene de andere beïnvloedt en versterkt. Zo kan een echte machtsdeling worden ervaren en een bredere representatieve democratie worden ingevoerd.

h. De wijk als maatschappelijke uitdaging: Een wijkbeleid ter discussie stellen, is op zoek gaan naar de 'nulwaarde' voor een revitalisering van de democratie en van een harmonieuze samenleving. Het is op dit niveau dat de privéruimte en het privéleven onmiddellijk een verbinding maken met een collectieve en openbare ruimte. En, in de situatie van de multiculturele en diverse stad, is deze band, in de meeste gevallen, een band met de Andere?. Dat is de uitdaging van de stedelijkheid, van een harmonieuze samenleving die het verschil respecteert, van een vorm van postcommunaire en postnationale stedelijke maatschappij.

Het zou goed zijn per wijk een coöperatieve structuur te voorzien, waarin openbare dienst, sociale economie, gemeenten en OCMW's, kleine ondernemers en burgers kunnen samenwerken. Het gaat om wederopbouw, maar ook om herstel van het sociale, de participatie en de democratie. Waarom niet via een participatief budget? Bouw verder op de geweldige coronasolidariteit op familiaal en buurtniveau, op zoek naar een echt inclusieve wijk. Op vijftig plekken in de stad zo'n boost geven aan lokale basiseconomie zal het gehele metabolisme snel weer op gang trekken.

WIJKEN ALS DEEL VAN EEN GROTER GEHEEL

Dergelijke ontwikkelingsplanning mag geen protectionistisch project zijn, geen NIMBY aangelegenheid. Het moet gericht zijn op een betere betrokkenheid van de bewoners in de algehele stadsontwikkeling. In typische woonbuurten, en dat hoeven niet altijd eerst de kansarme buurten te zijn, ligt een goede wijkwerking vooral in handen van de bewoners zelf. Die moeten uit hun bubbels worden getrokken, hetzij uit de individualistische familiale bubbel, hetzij uit de communautaire etnische of religieuze bubbel. De leefomgeving in nabijheid mee vorm geven kan een eerste stap naar verruimd burgerschap zijn. In buurten met een centrum van bovenlokaal belang leeft het spanningsveld bewoners-gebruikers/bezoekers. Daar geven de verhuisbewegingen doorgaans ook minder stabiliteit aan de participatie en worden buurtplannen meer doorkruist door groepsbelangen. Net daar is een platform nodig voor een transversale stadsontwikkeling, een soort buurtraad, een stadsdebat, een goede publiek-private samenwerking.

Zeker, de stad drijft ook op grotere projecten. En het leven van de stedeling speelt zich niet alleen in de wijk af. De wijkontwikkeling moet dus deel uitmaken van het algehele stadsproject. In Brussel is er het Gewestelijk Ontwikkelingsplan. Er bestaan beleidsplannen. Die kunnen na corona nu versneld worden uitgerold. Een stedelijke industrie ontwikkelen in de Kanaalzone om hier te produceren wat we in de crisis tekort kwamen. En doe nu eindelijk iets aan de grote gaten in de ruimtelijke samenhang van de stad: geef de dichtbevolkte buurten nu eindelijk stedelijk groen en verbind die groene en blauwe structuren doorheen het stadscentrum. En begeleid dat alles met een enthousiasmerend cultuurbeleid van wijk tot wereld. Ook dat is wederopbouw.

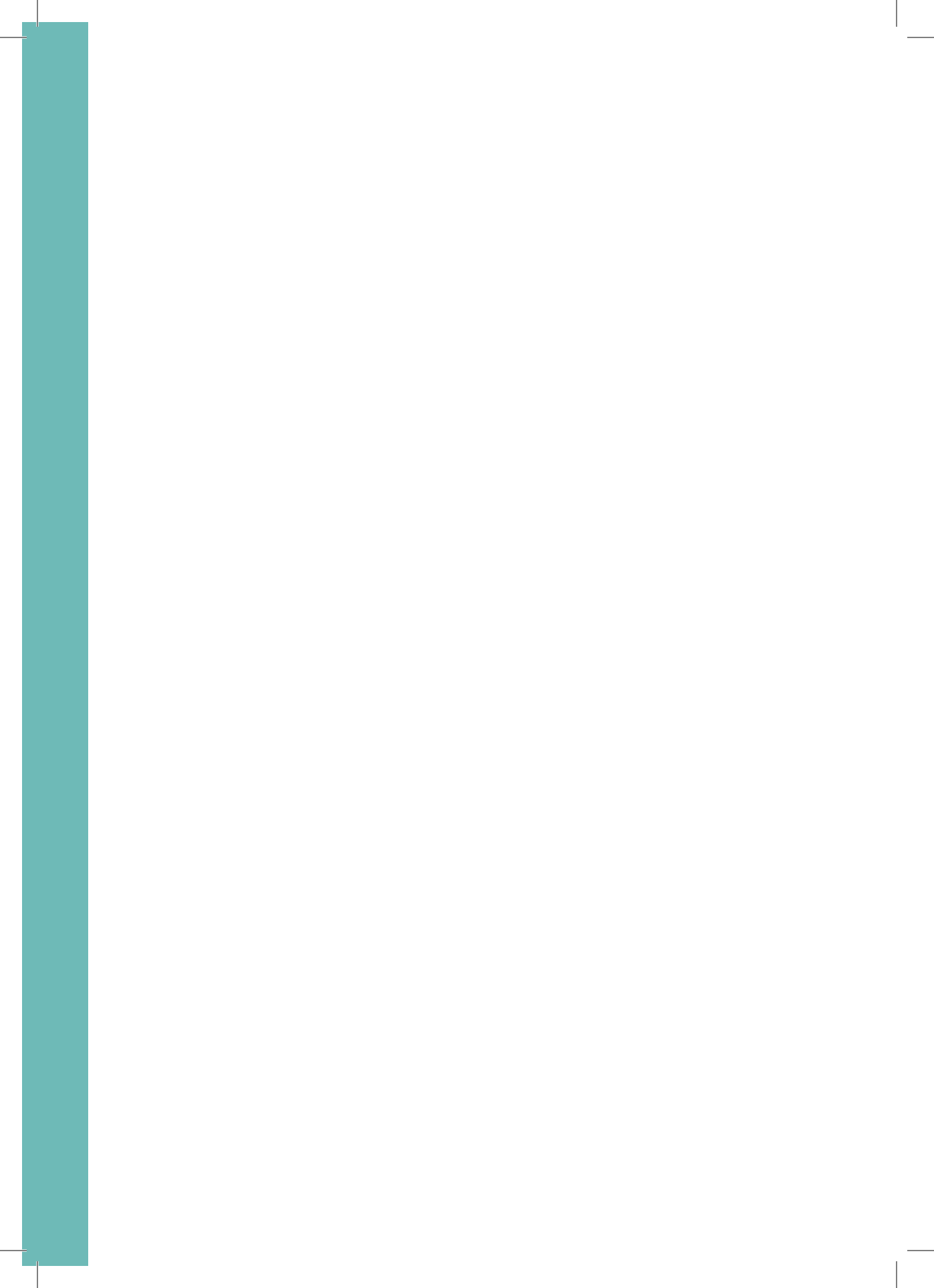
Het herstel eist vooral een maatschappelijk plan, met een draagvlak op verschillende schalen. Het gaat niet langer om een puur economisch plan waarin elke oude activiteit met belastinggeld wordt aangezwengeld. Het moet gaan om een economie als onderlegger van een verbeterde stad, met meer weerstand, met betere infrastructuur en voorzieningen, met meer sociale inclusie en gelijkheid. Van daaruit kan ook een nieuw verband met de wereld worden gedacht. In stedelijke netwerken, tussen de stadsgewesten, in het Europees project. Met zorg voor veiligheid en gezondheid.

Van daaruit zal ook weerstand moeten komen tegen de autoritaire verleiding, het nationaal-populisme, het racisme en andere oude vormen en gedachten. De verbondenheid in de coronadiscipline kan worden omgezet in een leukere vorm van samenleven. En de laagste drempel daartoe ligt in goede nabuurschap en deelname aan een wijkopbouw.

REFERENTIES

- Authier, J.-Y., Bacqué, M.-H. & France G.-P. (eds). (2006). *Le quartier. Enjeux scientifiques, actions politiques et pratiques sociales*. Paris: La Découverte.
- De Decker, P., Hubeau, B. & Nieuwinckel, S. (1996). *In de ban van stad en wijk*. Berchem: EPO.
- De Maesseneer, J. (2019). 'De gezondheid in België in 2030: "Anders, of meer van hetzelfde?" Naar een gedecentraliseerde gezondheidszorg in een solidaire samenleving'. Beschikbaar op vwgc.be/wp-content/uploads/2019/09/BELEIDSNOTA-GEZONDHEIDSZORG_JDM_17092019.pdf.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Reijndorp, A. (2004). *Stadswijk: stedenbouw en dagelijks leven*. Den Haag: NAi Uitgevers.

DE 15 MINUTENSTAD NA COVID

HOOFDSTUK 7

DE 15 MINUTENSTAD ALS RUIMTELIJKE KAPSTOK VOOR DE 'ESSENTIËLE ECONOMIE'

Kobe Boussauw & Sarah De Boeck

Vrije Universiteit Brussel - Cosmopolis Centre for Urban Research | Perspective Brussels

INLEIDING: DE ESSENTIËLE ECONOMIE IN TIJDEN VAN PANDEMIE

Economische ontwikkeling is niet langer een thema dat exclusief is voorbehouden aan economen. De essentiële economie (of 'the foundational economy'), die tak van de economie die zich bezighoudt met basisvoorzieningen en collectieve consumptie (Froud et al., 2018), kreeg extra weerklank bij overheden tijdens de lockdownmaatregelen in het voorjaar van 2020 en werd het onderwerp van een levendig publiek debat. Een aantal sectoren zoals zorg, onderwijs, voeding, nutsvoorzieningen, openbaar vervoer, en vrij snel ook de bouwsector, werden door de wet erkend als 'essentiële sectoren' die als enige economische activiteiten mochten uitoefenen tijdens de lockdown. Niet alleen de zorgsector is nodig om het virus te bestrijden, maar ook andere essentiële sectoren zijn levensnoodzakelijk voor de sociale reproductie van huishoudens. De pandemie zorgde ervoor dat de essentiële diensten en voorzieningen die we als vanzelfsprekend zijn gaan beschouwen terug zichtbaar werden. Onderzoek toont dat de essentiële economie 40 % tot 50 % van de totale economie uitmaakt in steden zoals Londen en Brussel.¹⁰ De pandemie legde daarbij de zwaktes van de essentiële economie bloot. Aan de productiezijde zagen we dat gaten in de mondiale productieketens voor schaarste van heel wat producten zorgde, waaronder medisch materiaal, bouwmaterialen of computerchips (De Roo, maart 2021). Verder leerden we dat de essentiële sectoren enorm onder druk staan door achterstallige investeringen, (schijn)vermarketing, toenemende schuldendruk en werkdruk, onderbestaffing en bestuurlijke fragmentatie. Aan de consumptiezijde zagen we dat sommige essentiële voorzieningen door de pandemie plots schaars werden of gewoonweg niet langer voorhanden waren. In steden

¹⁰ Voor Londen, zie Bowman et al. (2014), Froud et al. (2018); voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zie De Boeck et al. (2019), berekend volgens het aantal jobs.

zagen we tekorten aan zorg, tekorten in de voedselbedeling, tekorten aan betaalbare woonoppervlakte, een gebrek aan digitalisering en toegang tot het internet dat pijnlijk aan de oppervlakte kwam door het afstandsonderwijs, een gebrek aan toegang tot de publieke ruimte en niet-gecommercialiseerde ontspanningsmogelijkheden, enzovoort. Deze tekorten en gebreken in de basisvoorzieningen, alsook de negatieve impact ervan op voornamelijk huishoudens met socio-economisch meer kwetsbare profielen, noopt stedelijke overheden tot het benaderen van de essentiële economie als een ruimtelijke planningsuitdaging op korte en lange termijn. De tekorten versterkten bovendien de suburbane woonvoorkeur van een huis met een tuin (Braeckman en Hofman, 2020). Dit, in combinatie met een structureel gebrek aan betaalbare kwaliteitsvolle woningen in de steden (De Laet, 2018; De Sloover, 2020), dreigt de stadsvlucht te versterken. De potentiële gevolgen zijn niet min, onder meer door de enorme ecologische voetafdruk van het suburbane woonmodel en de bijkomende druk op de open ruimte. Het noopte de voormalig Vlaams Bouwmeester tot de boude uitspraak dat de verkavelingscultuur op termijn dodelijker is dan corona (Denolf, 2020). De vraag die zich stelt, is hoe stedelijke overheden kunnen bijdragen tot een gegarandeerd aanbod van essentiële voorzieningen, zowel in de omstandigheden van het huidige tekort, als in de toekomst, anticiperend op mogelijke andere crisissen. Een gegarandeerd aanbod van de essentiële economie draagt immers de potentie in zich om bij te dragen aan zowel een sociale als een ecologische transitie van steden (De Boeck, 2021).

In dit hoofdstuk benaderen we de essentiële economie vanuit het perspectief van de stadsplanning, en spreken we over hoe we ruimtelijke scenario's kunnen ontwerpen voor het aanbieden van essentiële voorzieningen en diensten in stadsbuurten. We beschrijven hoe het concept van de 15 minutenstad hierin een prominente rol kan spelen en een ruimtelijke kapstok kan bieden om de essentiële economie in steden beter te plannen, onder andere aan de hand van studies over de ruimtelijke spreiding van voorzieningen in een bepaald gebied.

DE 15 MINUTENSTAD: EEN HYPERACTUEEL STEDENBOUWKUNDIG CONCEPT

Het concept van de 15 minutenstad werd in 2016 bedacht door de Frans-Colombiaanse professor Carlos Moreno (Moreno et al., 2021). Het werd gretig geadopteerd door Anne Hidalgo, burgemeester van Parijs, die het concept in februari 2020 integreerde in haar herverkiezingscampagne. Samengevat is de 15 minutenstad een pleidooi voor de herwaardering van de stadsbuurt als omgeving voor het dagelijks leven, waarbij essentiële voorzieningen voor iedereen binnen een straal van een kwartiertje wandelen of fietsen van de woning zouden moeten te vinden zijn. Helemaal nieuw is dit idee niet, aangezien het duidelijk werd geïnspireerd door oudere planningsconcepten, die in het Franse taalgebied al in gebruik waren onder de alternatieve benaming *ville de proximité* (Godier, 2009).

De zichtbare Anne Hidalgo zorgde voor een snelle verspreiding van het concept, en ook de coronacrisis van 2020-2021 droeg hieraan bij (Moreno et al., 2021). De verschillende lockdowns of *confinements*, waarbij de bewegingsvrijheid van bewoners op heel diverse plaatsen in de wereld tijdelijk in sterke mate werd ingeperkt, maakte dat voorheen vaak hypermobiele stadsbewoners noodgedwongen hun dagen in hun eigen buurt gingen doorbrengen. Ze werden zich hierdoor meer bewust van de kwaliteiten en gebreken van hun buurt. Stadsbesturen maakten van de tijdelijke terugval van het autoverkeer gebruik om de openbare ruimte in te richten of uit te breiden ten voordele van voetgangers en fietsers, aangezien lokale verplaatsingen plots de norm waren geworden en er in de openbare ruimte bovendien onvoldoende plaats was om persoonlijke afstand te houden. In Parijs werden deze ingrepen door het bestuur verdedigd als maatregelen die mee de 15 minutenstad gestalte moesten geven.

In dit hoofdstuk gaan we na hoe het model van de 15 minutenstad recent door diverse steden, organisaties en platformen werd onthaald en geïnterpreteerd. We beginnen daarbij met het contextualiseren van de 15 minutenstad in de recente verschuiving in het debat over bereikbaarheid en mobiliteit. Daarna beschrijven we de razendsnelle evolutie van het discours van de 15 minutenstad in de loop van 2020 en het voorjaar van 2021. Naast de mogelijkheden van het concept met betrekking tot de stadsplanningspraktijk, wijst de evolutie van het discours van de 15 minutenstad ons ook op een aantal risico's met betrekking tot het versterken van sociale ongelijkheid. Hierbij vestigen we de aandacht op de bruikbaarheid van het model voor de ruimtelijke planning van publieke diensten en essentiële voorzieningen. We vullen de toegankelijkheid van essentiële diensten daarbij niet alleen in met het nabijheidsprincipe van de 15 minutenstad, maar wijzen ook op de noodzaak om voorzieningen gedifferentieerd te benaderen door ook andere indicatoren – zoals bijvoorbeeld financiële toegankelijkheid – mee te nemen in studies naar de ruimtelijke spreiding van voorzieningen, om zo sociale ongelijkheid te bestrijden bij de ruimtelijke planning van een grootstad zoals Brussel.¹¹

VERSCHUIVENDE VISIES OVER BEREIKBAARHEID: VAN SNELHEID NAAR NABIJHEID

De 15 minutenstad legt de nadruk op nabijheid, wat naadloos aansluit bij een recente verschuiving in debatten over bereikbaarheid en mobiliteit. 'Bereikbaarheid' is de mate waarin een individu, typisch in de loop van een dag, verschillende bestemmingen kan bezoeken om daar activiteiten te ondernemen. Een typische manier om bereikbaarheid te meten is het berekenen van het aantal verschillende jobs waar iemand vanuit haar woning heen zou kunnen reizen binnen een vooraf bepaalde tijdsspanne, bijvoorbeeld een half uur. In werkelijkheid is bereikbaarheid echter een oneindig veel complexer

¹¹ Wanneer we over Brussel spreken, beschrijven we het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Wanneer het gaat over de stad Brussel, schrijven we expliciet Stad Brussel.

concept, dat ook te maken heeft met bijvoorbeeld iemands behoeften (een tiener of een gepensioneerd heeft geen nood aan een bereikbare arbeidsmarkt), met de beschikbare vervoermiddelen (wie geen rijbewijs bezit, is niet geïnteresseerd in bereikbaarheid met de auto), of met de noodzaak om sommige verplaatsingen te combineren (een supermarkt die zich op weg naar de school bevindt kan voor een alleenstaande ouder een wereld van verschil maken). In politieke discoursen, maar ook in de media, werd bereikbaarheid in de jaren 2000 sterk geassocieerd met het zogenaamde fileprobleem. Congestie op de weg hinderde snelle verplaatsingen met de auto, en tastte de bereikbaarheid aan. Dat een dergelijke visie voorbij ging aan grote groepen van de bevolking, die nauwelijks met de auto reden en zelden in de file stonden, leek slechts door sommige academici te worden opgemerkt (Baeten, 2000).

Als we de transportgeografische betekenis van bereikbaarheid ontrafelen, dan kunnen we in feite twee componenten onderscheiden: enerzijds 'snelheid', en anderzijds 'nabijheid' (Boussauw, 2011: 16). Het spreekt vanzelf dat wie zich met een snel vervoermiddel verplaatst, een grotere actieradius heeft en daardoor in de loop van een dag meer mogelijke bestemmingen kan bezoeken, dan iemand die enkel wandelt of fietst. Anderzijds, wie in een dichtbebouwd, gemengd stedelijk weefsel leeft, vindt mogelijk al z'n dagelijkse behoeften in de eigen buurt, waardoor snelle verplaatsingen overbodig zijn. In de periode 1995-2005, toen het fileprobleem in België het debat over mobiliteit domineerde, werd het belang van snelheid duidelijk overschat, en dat van nabijheid onderschat. Hoewel een analyse van de verschuivende klemtonen in het maatschappelijk debat over mobiliteit buiten het bestek van dit hoofdstuk valt, leert een zoekopdracht voor de woorden 'fileprobleem', 'fileleed' en (het meer ambiguë) 'files' in Google Trends (voor het Nederlandstalig taalgebied) dat de populariteit van deze termen inderdaad systematisch afgenomen is gedurende de laatste vijftien jaar. We zijn de files inmiddels gewoon, zo lijkt het wel, waardoor ze veel minder vaak onderwerp van gesprek zijn. Er is dus ruimte ontstaan voor nieuwe ideeën over het verbeteren van de bereikbaarheid op basis van die tweede component, nabijheid (De Maeyer et al., 2021). En die ruimte wordt perfect ingevuld door het model van de 15 minutenstad.

Twintigste-eeuwse stadsplanners hebben in feite steeds belang gehecht aan de toegankelijkheid van publieke diensten voor alle lagen van de bevolking. Het idee dat hypermobiliteit daarvoor kon instaan, veeleer dan ruimtelijke nabijheid, werd expliciet omarmd door visionaire modernistische stedenbouwkundigen, en impliciet door minder visionaire, marktvolgende, stadsplanners. Daarnaast wordt nabijheid ook in de economische regionale planning als sturend principe erkend, waarbij clustervorming en agglomeratie als voorwaarden worden gezien voor interactie tussen bedrijven, organisaties, en arbeids- en consumentenmarkten (Porter, 1998). Het gaat hier echter om nabijheid op regionaal of stadsgewestelijk schaalniveau, anders dan wat we in de context van de 15 minutenstad onder nabijheid verstaan, namelijk wandel- en fietsafstand.

DEFINITIES EN VARIANTEN VAN DE 15 MINUTENSTAD

Moreno et al. (2021) omschrijven de 15 minutenstad als een stedelijk model waarbij bewoners toegang hebben tot alle essentiële voorzieningen op een afstand die overeenkomt met maximum een kwartier wandelen of fietsen. Moreno onderscheidt zes categorieën van essentiële voorzieningen: wonen, werken, handel, zorg, onderwijs, en vrije tijd. Los van de nutsvoorzieningen en de infrastructuur van collectieve consumptie komt deze omschrijving in grote mate overeen met de definitie van de essentiële economie volgens Froud et al. (2018). Het plannen van de 15 minutenstad zal volgens Moreno gebeuren door het versterken van vier eigenschappen van het stedelijk weefsel: nabijheid, verwevenheid, dichtheid en alomtegenwoordigheid, waarbij ook digitale bereikbaarheid een rol krijgt. Deze definitie is helder en ondubbelzinnig, maar verschillende varianten die opdoken in beleidsteksten van diverse steden en in de academische literatuur geven aan dat vooral de ruimtelijke context bepalend is voor de kansen van het concept.

Capasso Da Silva et al. (2020) hebben het over de ‘20-minute city’, waarbij niet enkel wandelen en fietsen telt, maar ook het openbaar vervoer. Hoewel het verschil met Moreno’s definitie op het eerste zicht triviaal lijkt, is het niet toevallig dat de ‘20-minute city’ wordt toegepast op een Amerikaanse stad (namelijk Tempe, Arizona), die op het vlak van dichtheid en autoafhankelijkheid (85 % van de verplaatsingen gebeurt er per auto) niet vergelijkbaar is met Parijs (waar slechts 25 % van de verplaatsingen per auto gebeurt). Het hanteren van een drempel van een kwartier, en het zich beperken tot wandelen en fietsen zou in het geval van Tempe leiden tot een bijna zinloze analyse.

Ook in België wordt het concept druk besproken. In mei en juni 2021 organiseerde de Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning haar voorjaarscongres rond de 15 minutenstad, waar de nadruk niet enkel op nabijheid en ruimtelijke kwaliteit werd gelegd, maar ook op inclusiviteit. Door de Stad Brussel werd, ook in het voorjaar van 2021, de betekenis en bruikbaarheid van *la ville à 10 minutes*, ofwel de 10 minutenstad bestudeerd. In de 10 minutenstad staan wandelen en fietsen centraal, terwijl openbaar vervoer een intermediaire rol krijgt toegekend. Anders dan in Moreno’s benadering worden haltes en stations van het openbaar vervoer in de 10 minutenstad als essentiële voorzieningen beschouwd. Anders dan in de ‘20-minute city’ van Capasso Da Silva et al. worden verplaatsingen met het openbaar vervoer niet in aanmerking genomen om het verzorgingsgebied van de beschouwde essentiële voorzieningen in kaart te brengen. De belangrijkste reden daarvoor is dat het wandelen naar en van de halte, alsook het wachten op de bus, de tram of de metro doorgaans al bijna tien minuten in beslag neemt. De eigenschappen van het Brusselse binnenstedelijke weefsel laat toe om nabijheid zeer strak te definiëren, veel strakker dan in Tempe bijvoorbeeld.

EVOLUTIE VAN HET DISCOURS

Het model van de 15 minutenstad werd enthousiast onthaald door diverse internationale organisaties, mede dankzij de katalysator van de coronacrisis. Na de succesvolle campagne van Anne Hidalgo werd de 15 minutenstad in de loop van 2020 onderschreven in officiële boodschappen van de C40 Cities Climate Leadership Group, UN-Habitat en de OESO. Tegelijkertijd bedachten steden en onderzoekers varianten op de 15 minutenstad en verschenen er kritische commentaren. Ook de CityLab-blog van mediaplatform Bloomberg wijdde er een reeks artikels aan waarvan we er hier vier bespreken.

Een eerste artikel (Sisson, juli 2020) legde de nadruk op de compatibiliteit van het model in relatie tot de inrichting van de openbare ruimte die in die periode door diverse stadsbesturen wereldwijd werd genomen omwille van de coronamaatregelen. Het tweede artikel in de reeks (O'Sullivan & Bliss, november 2020) bracht een enthousiasmerend verhaal met Parijs als goed voorbeeld, waar de 15 minutenstad als kapstok werd gepresenteerd voor een reeks van interventies in het stedelijk weefsel met als doel het verbeteren van de leefbaarheid. De auteurs melden dat ook de burgemeesters van Barcelona, Detroit, Londen, Melbourne, Milaan en Portland (Oregon) heil zien in het model en dat in hun eigen beleid proberen te verwerken. Wel wordt de kanttekening gemaakt dat de 15 minutenstad in Amerikaanse stedelijke agglomeraties, zoals Detroit en Portland, wellicht een stuk moeilijker te realiseren valt dan in Parijs, onder meer omdat wonen in centrale locaties waar voorzieningen ruimtelijk geconcentreerd zijn daar een stuk duurder is en dus slechts voor een bemiddelde minderheid is weggelegd.

Een derde artikel (O'Sullivan, maart 2021) is een stuk kritischer en waarschuwt dat de 15 minutenstad een erg Europees model is. De auteur schrijft dat het overnemen van het model in een Noord-Amerikaanse context niet alleen naïef is, maar mogelijk ook tot een toename van de sociale ongelijkheid kan leiden. Noord-Amerikaanse steden zijn vaak gesegregeerd, armoede bevindt zich dikwijls in randstedelijke gebieden, en investeren in het clusteren van centraal gelegen voorzieningen zou wel eens tot desinvestering in de armere delen van de agglomeratie kunnen leiden. Sommige commentatoren gaan ver in hun kritiek, en noemen de 15 minutenstad technocratisch en koloniaal. In een vierde artikel wordt deze kritiek uitgebreid met het perspectief van mindervaliden die zich niet kunnen veroorloven centraal te wonen (Zivarts, april 2021).

Hoewel deze kritische commentaren zijn geworteld in een Noord-Amerikaanse context, mogen we niet blind zijn voor gelijkaardige implicaties in Vlaanderen. De 10 minutenstad is wellicht een geldig planningsmodel in de stad Brussel, maar in Vlaanderen is een gemiddelde verplaatsing 14 kilometer lang, duurt deze 24 minuten, en wordt deze in 66 % van de gevallen met de auto gemaakt. Hoewel ruimtelijke segregatie in Vlaanderen minder uitgesproken is dan in de Verenigde Staten, en kansarmere groepen minder systematisch op plaatsen met een gebrekkig voorzieningenaanbod wonen, is het duidelijk dat voor de 'gesprawlde' omgeving waar de meeste Vlamingen wonen de

15 minutenstad evenmin een geldig planningsmodel is. Ook hier moet het plannen van voorzieningen rekening houden met de sociaaleconomische eigenschappen van wie in de buurt in kwestie woont.

CRITERIA VAN TOEGANKELIJKHEID VAN VOORZIENINGEN EN SOCIALE ONGELIJKHEID

De kritiek dat de 15 minutenstad de sociale ongelijkheid in minder dichtbevolkte en meer suburbane gebieden kan versterken, moet echter ook worden overwogen in een dichtbevolkte stedelijke context zoals Brussel. De vorm waarin het concept van de 15 minutenstad vandaag als planningsinstrument op tafel ligt, stelt overheden in staat om studies te maken van de actuele ruimtelijke spreiding van essentiële voorzieningen en diensten. Zo kan men onderzoeken of deze voorzieningen en diensten aanwezig zijn voor iedereen, en voor wie deze verder afgelegen zijn dan de aangenomen bovengrens van vijftien minuten. Zoals we zagen in de verschillende definities van de 15 minutenstad hierboven, gaat nabijheid over de afstand die te voet, per fiets of – eventueel – met het openbaar vervoer moet worden afgelegd om de voorziening of dienst in kwestie te bereiken. Het planningsbeleid kan dan prioritair deze lacunes opvullen, door gericht nieuwe voorzieningen en diensten te plannen en te ontwikkelen, of tekorten in capaciteit aan te vullen.

Hoewel dit een voor de hand liggende manier is om het voorzieningenaanbod te plannen in een stedelijk gebied, bestaat ook hier het gevaar dat met een dergelijk instrument de sociale ongelijkheid wordt versterkt. De literatuur die hierboven werd geciteerd, spreekt over het gevaar van desinvestering in minder centraal gelegen gebieden, in het bijzonder in Amerikaanse steden waar de armere groepen vaak in perifere gebieden wonen (O'Sullivan & Bliss, 2020; O'Sullivan, 2021). O'Sullivan maakt ons hiermee attent op het feit dat wanneer we het concept van de 15 minutenstad vertalen in een planningsinstrument dat de essentiële voorzieningen in buurten in kaart brengt en plant, we steeds verschillende schaalniveaus in acht moeten nemen. Het betekent dat we onze blik niet mogen beperken tot het niveau van de buurt, maar dat we telkens ook moeten uitzoomen naar het hogere schaalniveau van het stedelijk gebied. Voor sommige voorzieningen, denk aan zwembaden en andere sportinfrastructuur, is de aanwezigheid op het niveau van de wijk namelijk ondergeschikt aan een goede ruimtelijke spreiding over de stedelijke agglomeratie.

In Brussel kan het model van de 15 minutenstad voor kansarmere groepen, waaronder werklozen en huishoudens met een laag inkomen, heel wat kansen bieden, via de ontwikkeling van nieuwe voorzieningen die vooral op hen gericht zijn. Door hier voldoende aandacht aan te schenken, is het risico op desinvestering in voorzieningen in de centrale gebieden beperkt, of zelfs helemaal afwezig. Het risico met betrekking tot sociale ongelijkheid situeert zich in Brussel eerder bij de ontwikkeling van

nieuwe buurten, bij grootschalige stadsvernieuwingsprojecten en bij de grootschalige reconversie van kantoren naar huisvesting die er mogelijk aankomen door de toegenomen populariteit van het telewerken. In navolging van O'Sullivan (2021) kan ook worden gewezen op het gevaar van gentrificerend beleid waarbij huishoudens met meer socio-economisch kwetsbare profielen uit de stad worden geduwd omdat niet wordt gedifferentieerd tussen de verschillende doelpublieken van diverse essentiële voorzieningen.

Wanneer toegankelijkheid van voorzieningen enkel wordt bekeken vanuit het criterium van afstand en nabijheid, bestaat de kans namelijk dat er geen of te weinig rekening wordt gehouden met de differentiatie van voorzieningen en de afstemming ervan op de respectievelijke gebruikers. Een voorziening is immers niet per se neutraal, maar is vaak mee vormgegeven door de socio-economische profielen van z'n gebruikers, alsook door hun cultureel kapitaal, gender, etnische achtergrond, en vele andere factoren. Het betekent dat de toegankelijkheid van essentiële diensten en voorzieningen niet alleen gedefinieerd moet worden aan de hand van het nabijheidsprincipe, maar ook aan de hand van andere criteria van toegankelijkheid, zoals betaalbaarheid, met de bedoeling om de sociale ongelijkheid op buurtniveau niet ongewild te versterken.

We illustreren dit aan de hand van een simpel voorbeeld: de essentiële voorziening voeding. In een klassieke studie naar ruimtelijke spreiding zou de nabijheid van voedselvoorziening op vijftien minuten afstand in kaart worden gebracht aan de hand van de locatie van de supermarkten. Om ook de nabijheid van financieel toegankelijke supermarkten te garanderen, zou je echter ook prijencategorieën moeten toevoegen, want de koopkracht van bewoners die quasi-dagelijks boodschappen doen bij Aldi of Lidl verschilt van hen die hun inkopen doen bij Delhaize of Bioplanet. Dit impliceert dat zelfs wanneer er een supermarkt in een buurt aanwezig is op minder dan vijftien minuten afstand, deze supermarkt slechts voor een beperkt deel van de bevolking toegankelijk is. Wil men het voedingsaanbod kwalitatief garanderen voor een breed publiek, dan moet het (onderzoek naar het) voedselaanbod worden gedifferentieerd voor huishoudens met uiteenlopende inkomenspercentielen. Klassieke supermarkten kunnen bijvoorbeeld worden aangevuld met markten (en ook daarbinnen kan worden gedifferentieerd volgens de aard van de markt), kleine buurtwinkels, voedselverdeelpunten in wijken, enzovoort. Een ander voorbeeld is de aanwezigheid van gedifferentieerde zorg- en welzijnsvoorzieningen, waarbij je het onderscheid kunt maken op basis van het al dan niet geconventioneerd zijn. Het antwoord op de vraag of de zorgklant wel of niet een bedrag moet opleggen bovenop het bedrag dat wordt terugbetaald door de zorgverzekering of mutualiteit, bepaalt immers of hij/zij wel of niet naar de dokter kan gaan.

Het koppelen van sociale en economische criteria, zoals financiële toegankelijkheid, aan nabijheid binnen het model van de 15 minutenstad als ruimtelijke kapstok voor de essentiële economie moet daarom een cruciaal aandachtspunt zijn in steden, zoals

Brussel, waar de sociaal-ruimtelijke polarisering zich dag na dag versterkt. Het risico bestaat immers dat – nu stedelijke budgetten extra onder druk komen te staan door de steunmaatregelen gegeven aan sectoren die als niet-essentieel werden beschouwd – lokale overheden mogelijk extra gaan inzetten op essentiële voorzieningen en diensten die vooral mikken op meer kapitaalkrachtige huishoudens die garant staan voor hogere publieke inkomsten.

CONCLUSIE

De maatregelen om de coronapandemie in te dijken, maakten een reeks van tekorten aan en gebreken in de essentiële voorzieningen en diensten in steden extra zichtbaar. De negatieve impact hiervan op huishoudens met socio-economisch meer kwetsbare profielen en op het aanwakken van de stadsvlucht toont de sterke rol die het verder uitbouwen van de essentiële economie kan spelen in zowel een ecologische als een sociale transitie van onze samenleving. Het gebrek aan leefbaarheid die de zwaar gereduceerde mobiliteit meebracht, maakte het belang van de lokale nabijheid van essentiële diensten en voorzieningen alleen maar groter voor alle stadsbewoners. Bovendien draagt het kwaliteitsvoller uitbouwen van essentiële diensten op buurtniveau bij tot een aantrekkelijker en meer leefbaar stedelijk model met een kleinere ecologische voetafdruk.

In een eerder traditionele Europese grootstedelijke context, waar centraal gelegen wijken diversiteit uitstralen, zowel in de betekenis van de aanwezigheid van verschillende bevolkingsgroepen als in de betekenis van het verweven voorkomen van functies, is de 15 minutenstad een valide en bruikbaar planningsconcept om bij te dragen tot de ontwikkeling van essentiële diensten en voorzieningen. Het is echter belangrijk niet blind te zijn voor de kritieken, waaronder de geciteerde standpunten van Noord-Amerikaanse auteurs. Want ook in België is het denkbaar dat gerichte investeringen in voorzieningen in centraal gelegen locaties vooral de stedelijke hogere middenklasse ten goede komt, waardoor de 15 minutenstad gentrificatieprocessen dreigt te ondersteunen en uiteindelijk zelfs de verschraving van meer perifere gebieden in de hand kan werken.

Anderzijds is het zo dat de 15 minutenstad de noodzaak van publieke stadsplanning onder de aandacht brengt. Marktgestuurde stedelijke ontwikkelingen vertonen namelijk de neiging om schaalvoordelen te maximaliseren, en transportkosten te externaliseren naar de gebruiker, met een verlies aan fijnmazigheid tot gevolg. Concreet betekent dat: een kleiner aantal maar wel grotere winkelcentra, een kleiner aantal scholencampussen in plaats van een groot aantal kleinere buurtscholen, en gelijkaardige evoluties voor wat betreft het aanbod van ziekenhuizen, rechtbanken, sportcentra, enzovoort.

Wij willen de 15 minutenstad dus graag omarmen als planningsconcept om de essentiële economie te versterken, maar pleiten ervoor om het criterium ‘nabijheid’ aan te vullen en te differentiëren op basis van een aantal sociale en economische criteria, waaronder

besteedbaar inkomen, gender, etnische achtergrond, en fysieke bewegingsmogelijkheid. Als we erin slagen te denken in een diversiteit van 15 minutensteden, dan kan dit planningsconcept juist worden gebruikt om ongelijkheid te bestrijden, in plaats van deze te versterken. Als we erin slagen deze doelstelling te combineren met een reductie van de nood aan verre verplaatsingen, en bijgevolg met minder vraag naar automobility, dan wordt de stad niet enkel gezonder en meer leefbaar, maar ook sociaal rechtvaardiger.

REFERENTIES

- Baeten, G. (2000). 'The tragedy of the highway: Empowerment, disempowerment and the politics of sustainability discourses and practices.' *European Planning Studies*, 8(1): 69-86.
- Boussauw, K. (2011). *Aspects of spatial proximity and sustainable travel behaviour in Flanders: A quantitative approach*. Doctoraatsthesis. Gent: Universiteit Gent.
- Braeckman, K. & Hofman, A. (2020, 3 september). 'Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair'. *VRT Nu*. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/02/vastgoed-corona-maakt-huis-met-tuin-en-belgische-kust-populair/.
- Capasso Da Silva, D., King, D. A., & Lemar, S. (2020). 'Accessibility in practice: 20-minute city as a sustainability planning goal'. *Sustainability*, 12(1): 129.
- De Boeck, S. (2021). *Laten we ons massaal bemoeien met economie! Een pleidooi voor de essentiële economie*. Brussel: ASP Editions.
- De Boeck, S., Bassens, D. & Ryckewaert, M. (2019). 'Making space for the foundational economy: The case of the construction sector in Brussels'. *Geoforum* 105: 67-77.
- De Laet, S. (2018). 'Ook de volksklassen verhuizen uit Brussel. Een analyse van de randverstedelijking van bevolkingsgroepen met een laag inkomen'. *Brussels Studies*. Beschikbaar op journals.openedition.org/brussels/1636.
- De Maeyer, J., Leroy, S., Timmermans, B., Vermander, M., Fransen, K., Van Eenoo, E., Boussauw, K. & Bambust, F. (2021). *Gedragstudie: Nabijheid van voorzieningen versus verplaatsingsgedrag en woonplaatskeuze*. Brussel: Departement Omgeving Vlaanderen. Beschikbaar op archief-algemeen.omgeving.vlaanderen.be/xmlui/handle/acd/449710.
- Denolf, W. (2020, 29 april). 'Wonen na corona: trekken we weg van de stad?' *Knack.be*. Beschikbaar op www.kenniswest.be/artikel/wonen-na-corona-trekken-we-weg-van-de-stad/101951.
- De Roo, M. (2021, 20 maart). 'Ik wacht al vier maanden op mijn computer'. *De Tijd*. Beschikbaar op www.tijd.be/ondernemen/grondstoffen/ik-wacht-al-vier-maanden-op-mijn-computer/10292598.html.
- De Sloover, S. (2020, 9 juni). 'Onderzoek nuanceert clichés over stadsvlucht: 'Instromers zijn economische motor'. *Bruzz.be*. Beschikbaar op www.bruzz.be/samenleving/onderzoek-nuanceert-cliches-over-stadsvlucht-instromers-zijn-economische-motor-2020-06.
- Froud, J., Johal, S., Moran, M., Salento, A., & Williams, K. et al. (2018). *Foundational Economy: The Infrastructure of Everyday Life*. Manchester: Manchester University Press.
- Godier, P. (2009). *Fabrication de la ville contemporaine: Processus et acteurs—Le cas de l'agglomération bordelaise*. Doctoraatsthesis. Bordeaux: Université Bordeaux II Victor Segalen.

- Leaver, A., Bowman, A., Ertürk, I., Froud, J., Johal, S., Law, J., Moran, M. & Williams, K. (2014). *The end of the experiment: From competition to the foundational economy*. Manchester: Manchester University Press.
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., & Pratlong, F. (2021). 'Introducing the "15-minute city": Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities'. *Smart Cities*, 4(1): 93-111.
- O'Sullivan, F. (2021, 2 maart). 'Where the '15-minute city' falls short'. Bloomberg CityLab. Beschikbaar op www.bloomberg.com/news/articles/2021-03-02/the-downsides-of-a-15-minute-city.
- O'Sullivan, F., & Bliss, L. (2020, 12 november). 'The 15-minute city – no cars required – is urban planning's new utopia'. *Bloomberg New Economy*. Beschikbaar op www.bloomberg.com/news/features/2020-11-12/paris-s-15-minute-city-could-be-coming-to-an-urban-area-near-you.
- Porter, M. E. (1998). 'Clusters and the new economics of competition'. *Harvard Business Review*, 76(6): 77-90.
- Sisson, P. (2020, 16 juli). 'How the '15-minute city' could help post-pandemic recovery'. *Bloomberg CityLab*. Beschikbaar op www.bloomberg.com/news/articles/2020-07-15/mayors-tout-the-15-minute-city-as-COVID-recovery.
- Zivarts, A. (2021, 22 maart). 'The '15-minute city' isn't made for disabled bodies'. *Bloomberg CityLab*. Beschikbaar op www.bloomberg.com/news/articles/2021-04-22/the-people-that-the-15-minute-city-leave-behind.

HOOFDSTUK 8

DE SOCIALE BIJZIENDHEID VAN DE 15 MINUTENSTAD

Stijn Oosterlynck & Luce Beeckmans

Universiteit Antwerpen | Universiteit Gent

COVID-19 en de maatregelen die zijn genomen om de verspreiding van het virus te stoppen raakten het stadsleven in het hart. Veel van wat steden aantrekkelijk maakt teert op de fysieke nabijheid van een diversiteit aan mensen in dichtbevolkte bebouwde omgevingen. Geen wonder dus dat er vandaag een levendig debat woedt over de toekomst van de stad. We stellen echter vast dat centraal in dat debat de noden en wensen van de middenklasse staan, zoals dat eigenlijk al decennia lang het geval is in het stedelijk beleid. Daardoor wordt onvoldoende rekening gehouden met de diversiteit aan ruimtelijke behoeften van de stedelijke bevolking, alsmede met de scherpe stedelijke ongelijkheid. In dit hoofdstuk bespreken we hoe deze sociale bijziendheid ook terug te vinden is in een van de belangrijkste concepten dat door corona in het debat over stad werd geïntroduceerd: de 15 minutenstad. We doen dit op basis van een combinatie van ‘grijze’ en wetenschappelijke literatuur, want er zijn op dit moment nog maar weinig wetenschappelijke analyses van de 15 minutenstad beschikbaar en al zeker niet vanuit het perspectief van sociale inclusie (voor een uitzondering, zie Pozoukidou and Chatziyiannaki, 2021). Aangezien de idee van de 15 minutenstad op zich niet helemaal nieuw is en bepaalde gelijkenissen vertoont met reeds bestaande concepten zoals Transit-Oriented Development, zijn de kritieken op die laatste vaak ook geldig voor de 15-minuten stad (zie bv. Van Ootrive, 2021). In wat volgt, focussen we ons desalniettemin specifiek op de 15 minutenstad.

Veel ideeën over een betere stad post-corona hebben zich inderdaad gekristalliseerd rond de wervende idee van de 15 minutenstad (Fietsberaad Vlaanderen & Team Vlaams Bouwmeester, 2021; Monster, 2021; Vlaamse Vereniging Ruimte en Planning, 2020). Tijdens de lange maanden van ‘lockdown’ waren we voor al onze levensbehoeften sterk op onze onmiddellijke leefomgeving aangewezen. Deze levensomstandigheid is – althans voor de hedendaagse westerse middenklasse – onuitgegeven. Haar leefstijl en maatschappelijke status is gebaseerd op ongebreidelde mobiliteit, met reizen, pendelen

en een druk en op consumptie gericht vrijetijdsleven buitenshuis. Door haar electoraal gewicht en economische koopkracht worden daar politiek gezien zelden grenzen aan gesteld, al gebeurde dat recenter iets meer door het groeiende ecologische bewustzijn. Voor heel wat sociale groepen in de wereld is het helemaal niet zo ongewoon om tijdelijk of meer definitief te worden geconfronteerd met beperkingen op mobiliteit. Kijk bijvoorbeeld naar de omslachtige procedures om reisvisa of verblijfsdocumenten te verkrijgen voor heel wat niet-Westerse reizigers en naar de generaties die in vluchtelingenkampen doorbrengen. Of denk gewoon aan de mensen die het bij ons niet erg breed hebben en zelden of nooit een uitstap maken of op vakantie gaan en als het ware ‘gevangen’ zitten in hun 15 minutenstad. In ieder geval, het 15 minutenprincipe dat vandaag op de tafel ligt, maakt, in de ogen van veel middenklassers, van de nood om (even) ter plaatse te (moeten) blijven een deugd, van de beperking een troef. Maar neemt dit principe niet al te zeer de woon- en werkomstandigheden van de Westerse stedelijke middenklasse als norm? In deze bijdrage lichten we toe op welke manieren precies een middenklasse perspectief het debat over de 15 minutenstad domineert. We vragen ons ook verder af wat de gevolgen zijn voor minder geprivilegeerde groepen op het moment dat stedenbouwkundigen en stadsplanners nu net de 15 minutenstad als dé les beschouwen die uit de pandemie te trekken valt.

COVID-19 ALS NIEUWE AANJAGER VAN STADSVLUCHT?

De impact van de lockdown op het stadsleven en het gebruik van stedelijke ruimte waren onmiddellijk. In sommige krantenartikelen werd COVID-19 ‘geframed’ als een potentiële aanjager van de stadsvlucht en daarmee een bedreiging voor de hernieuwde populariteit van wonen in steden bij (een deel van) de middenklasse. Een journaliste schreef: ‘Voor veel gezinnen voelt de stad als een beklemming. De broeierigheid die steden aantrekkelijk maakt, is weggefallen. Wat rest, is het beperkte balkon of de kleine tuin, de met politielint afgezette speelpleintjes en de parken waar je van de bankjes wordt weggejaagd’ (Renson, 2020). Die vaststelling wordt meteen gekoppeld aan een toekomstige versnelling van de stadsvlucht van ‘jonge gezinnen’, wat codetaal is voor middenklasse gezinnen. De 15 % tot 21% stijging van woningverkoop in de maanden na de (eerste) lockdown – met een duidelijke voorkeur voor huizen met tuin en huizen aan de Belgische kust – tonen aan dat die vrees niet uit de lucht gegrepen is (Braekman & Hofman, 2020).

Een groot deel van het publieke debat over de stad na corona nam vaak onbewust dit middenklasse-kader over door zich te richten op het beschermen en herstellen van de ruimtelijke troeven die steden de laatste jaren hebben geïntroduceerd, maar die tevens de stedelijke gentrificatie hebben aangewakkerd. Gentrificatie verwijst naar het proces waarbij armere, vaak multiculturele wijken een instroom van meer kapitaalkrachtige bewoners kennen. De troeven waarvan sprake is zijn kwalitatieve publieke ruimte, autoluwe of zelfs autovrije zones, fietspaden en de nabijheid van diensten. Omdat mobiliteit beperkt was, ‘onnodige’ auto-verplaatsingen werden

ontmoedigd en het gebruik van het openbaar vervoer beperkt bleef tot mensen zonder andere opties, begonnen velen te lopen en te fietsen in hun eigen buurt (Van Acker, 2020). Stedenbouwkundigen spelen hierop in door het concept van de ‘15 minutenstad’ te lanceren. In de 15 minutenstad bevinden alle essentiële diensten en werk zich op 15 minuten loopafstand van huis (Vlaamse Vereniging Ruimte en Planning, 2020).

DE AUTO NIET LANGER DE MAAT VAN ALLE DINGEN

In de 15 minutenstad is de auto niet langer de maat van alle dingen. ‘Een belangrijk uitgangspunt is dat auto’s wel onderdeel uitmaken van deze stad, maar zeker niet de schaal of vorm bepalen’, stelt het Amerikaanse Congress for the New Urbanism (Monster, 2021). De stad dient volgens hen zo gepland te worden dat bewoners de meeste dagelijkse behoeften kunnen bevredigen op een kwartier wandel- of fietsafstand (zie hoofdstuk van De Boeck en Bossauw voor een meer uitgebreide voorstelling van de mobiliteitsprincipes achter de 15 minutenstad). Nabijheid zou dus het leidende principe moeten worden voor het post-corona ruimtelijk beleid. De 15 minutenstad resoneert sterk met de bezorgdheid die ruimtelijke professionals al lang uiten bij de druk die automobiliteit op de ruimte legt, hun niet aflatende oproepen om bewoning ruimtelijk te concentreren, hun geloof dat kwalitatieve publieke ruimte de cruciale sleutel is om stedelijke leefomgevingen aantrekkelijk te maken en het groeiende ecologische bewustzijn meer algemeen.

Deze bezorgdheden, die oproepen en dat geloof zijn terecht, maar wat afwezig blijft in deze stedenbouwkundige visies is een diepgaand inzicht in hoe verschillende sociale klassen wonen en werken in de stad. Die sociale bijziendheid is een terugkerend euvel in de dominante ideeën in de ruimtelijke planning en stedenbouw (De Decker, 2001). De ongelijke impact van de coronamaatregelen in onze maatschappij maakte nochtans (opnieuw) de sociale ongelijkheid in de samenleving zichtbaar. Zo reflecteerde de verspreiding van het coronavirus in de verschillende sociale lagen in de samenleving de grote verschillen in hoe ze leven. Terwijl tijdens de eerste golf de mobiele, welvarende groepen in de samenleving troffen, in het bijzonder hen die tijdens de krokusvakantie op reis gingen, trof het virus in de daaropvolgende golven verhoudingsgewijs meer mensen uit lagere inkomensgroepen (Grymonprez, 2020). Dat heeft veel te maken met hun woon- en werkomstandigheden. Lage inkomensgroepen wonen vaker in dichtbevolkte wijken en met meer mensen per wooneenheid, vaak op appartementen zonder private buitenruimte. Afstand houden en zich isoleren bij besmetting is dus moeilijker, omdat ze een kleiner aantal kamers met meer gezinsleden moeten delen. Ze werken ook vaak in sectoren waarin telewerk moeilijk tot onmogelijk is, waardoor de kans op blootstelling aan het virus hoger is. Hoewel de ideeën voor de 15 minutenstad rond publieke ruimte, de inplanting van dienstverlening en alternatieve mobiliteit onmiskenbaar waardevol zijn voor elke stadsbewoner, beantwoorden ze dus weinig aan de dringende sociaal-ruimtelijke behoeften van de meest kwetsbare stedelijke

sociale groepen tijdens de pandemie. Deze laatste groepen hebben niet de luxe – of het drukkingsmiddel – van een keuze op de woningmarkt. Ze beschikken niet over de ‘exit’-optie van stadsvlucht om hun noden en wensen op het voorplan te duwen in de debatten over de stad na corona.

FOCUS OP WONEN OF OP DE WOONOMGEVING?

Die hogere dan gemiddelde kwetsbaarheid voor besmetting en de ongelijke capaciteit om aan de coronamaatregelen te voldoen reflecteert zich helaas ook in heel wat voorstellen voor de stad post-corona. In plaats van door middel van post-coronamaatregelen in te grijpen in de ongelijke woon- en werkomstandigheden in de samenleving, wat van corona echt een gelijkmaker zou maken, neemt de 15 minutenstad de woon- en werkomstandigheden van de hogere inkomensgroepen als maat van alle dingen. Op die manier dreigt ze de ongelijkheid in steden te versterken.

Laten we eerst naar wonen kijken. Het is niet zo dat bevolkingsdichtheid per se de verspreiding van het virus verklaart. Wel blijkt uit onderzoek dat het aantal personen per wooneenheid verantwoordelijk is voor de verschillen in verspreiding van het virus (Rogers, 2020). Hoe meer mensen per wooneenheid wonen, hoe moeilijker mensen zich kunnen afzonderen of afstand houden en hoe kwetsbaarder mensen worden voor het virus. Het niveau van de wooneenheid is – meer dan de dichtheid van een wijk – een indicator van ongelijkheid in wonen. Het verwijst direct naar de ongelijke toegang tot kwalitatieve huisvesting. De logische gevolgtrekking is dat de post-coronastad een financiële injectie in sociale woningbouw nodig heeft en dit best centraal komt te staan in visies op de post-coronastad.

In het rapport van de expertcommissie met aanbevelingen voor maatschappelijke relance naar aanleiding van COVID-19 wordt – naast de 15 minutenstad weliswaar – gepleit voor een ‘groeitraject voor investeringen in voldoende, kwalitatieve en betaalbare woningen’ (Maatschappelijk Relancecomité, 2020: 93). De Vlaamse minister van Wonen heeft dat advies ook opgepikt. Hij maakt dit jaar als relancemaatregel 250 miljoen euro extra vrij om sociale woningen te bouwen en renoveren, maar gaf hier weinig richtbaarheid aan. Die investering in sociale huisvesting staat wel los van de 15 minutenstad. Om te begrijpen waarom dit belangrijk is, moeten we kritisch inzoomen op de ideeën van experts zoals Carlos Moreno en Jan Gehl.

Carlos Moreno is zowat de grootste pleitbezorger van de 15 minutenstad en adviseert de Parijse burgemeester Anne Hidalgo (Moreno, Allam, Chabaud, Gall, & Pratlong, 2021). Als Moreno het over wonen heeft, spreekt hij vooral over de woonomgeving. Geïnspireerd door de Amerikaanse stedenbouwkundige Jane Jacobs wil hij woonomgevingen zo veel als mogelijk verkeersluw maken. Hij wil meer, veel meer publieke ruimte creëren en wijken opladen met dienstverlening. De aandacht voor publieke ruimte als drager

voor stedelijke vernieuwing is uiteraard positief. Publieke ruimte is belangrijk voor stedelijke leefbaarheid. Het stimuleert ontmoeting en bevordert sociale cohesie. Het creëert ruimte voor spel en beweging. Dat is in het bijzonder het geval voor lagere inkomensgroepen, die vaak (te) klein gehuisvest zijn en de publieke ruimte vaak als verlengstuk van hun woning zien (Delepeleire, 2020).

Toch moeten we de aandacht voor publieke ruimte kritisch bekijken. Eén van de grote promotoren van het belang van het creëren van kwalitatieve publieke ruimte in steden en inspiratiebron voor de idee van de 15 minutenstad is de Deense architect en stedenbouwkundige Jan Gehl (Moreno et al., 2021). Gehl argumenteert al decennialang dat architecten zich meer bezig moeten houden met de 'ruimtes tussen gebouwen'. De kwaliteit van de publieke ruimte kan immers sterk bijdragen aan de levenskwaliteit en de leefbaarheid van steden (Gehl, 2011 [1971]). Gehl stelt zijn ideeën voor als een pleidooi voor het maken van steden voor mensen, in tegenstelling tot de functionalistische planning die het ontwerpen van de gebouwde omgeving te eenzijdig vanuit de functies van gebouwen en ruimtes bekeek. Gehl stelt terecht dat de focus op de mensen en hun gedrag in de gebouwde omgeving zich niet zomaar laat vatten in 'functies'.

Bij Gehl staat de voetganger, niet de automobilist centraal. De voetganger vormt als het ware het subject van de leefbare stad. Maar komt iedere mens evenzeer in aanmerking om als voetganger drager te worden van stedelijke leefbaarheid? De referentie naar 'mensen' is sociologisch gezien problematisch. Een samenleving bestaat dan wel uit mensen, maar is ook altijd sociaal gestratificeerd langs klasse, gender, etnisch-culturele en andere lijnen (Grusky, 2008). 'Mensen' worden of ze dat nu willen of niet gecategoriseerd en in bepaalde sociale groepen geplaatst. Dat bepaalt in belangrijke mate hun levenskansen en hun relatie met de gebouwde omgeving. Dat wordt duidelijk als we kijken naar hoe het gedrag van mensen in de publieke ruimte wordt gereguleerd. Shoppen wordt aangemoedigd, betogen is controversiëler. Hoe je wordt gepercipieerd als je gewoon wat in de publieke ruimte rondhangt hangt af van je kleur, inkomen en geslacht. Flaneren en 'verblijven' in de publieke ruimte is verrijkend, maar er 'wonen' zoals daklozen doen, is ongewenst. Als je de regulering van gedrag in de publieke ruimte van naderbij bekijkt, dan zie je dat die nodig is om publieke ruimte in vastgoedwaarde om te zetten. Meer dan het ontwerp van de publieke ruimte zelf bepaalt wie er zich ophoudt en welk gedrag die stelt de vastgoedwaarde van de omliggende panden. Voor dat soort kritische reflecties is in Gehl's werk weinig aandacht. Daarnaast, en daarmee verbonden, leven mensen niet alleen in de publieke ruimte, maar hebben ze ook nood aan een private ruimte, aan een huis waar ze met hun gezinsleden in hun behoeften kunnen voldoen. De woonkwestie zelf, die uiteraard sterk verbonden is met 'welfare urbanism', blijft grotendeels buiten beeld.

Dat dit meer is dan een toevallige vergetelheid blijkt uit het intellectuele traject dat Gehl aflegde. Maros Krivy benadrukt hoe Gehl consistent 'welfare urbanism' bekritiseert (Krivy, 2020). Welfare urbanism is een visie op architectuur en stedenbouw waarbij hun rol in het creëren

van gelijke levensomstandigheden en een zo gelijk mogelijke toegang tot dienstverlening centraal staat. De (vaak collectieve) huisvesting van lagere inkomensgroepen was daarbij een belangrijk onderdeel van de stedenbouwkundige missie. Het is de doorvertaling van de missie van de welvaartstaat naar het domein van de gebouwde omgeving. In de Scandinavische landen was die in de naoorlogse periode sterk uitgebouwd. De agendaverschuiving van een herverdelende woningbouw naar een opgeladen publieke ruimte (meestal op zichtbare, centrale plekken en losgekoppeld van sociale woonprogramma's) die Gehl's werk bewerkstelligde is dus allesbehalve politiek neutraal.

Gehl besteedt – zoals ook Krivy terecht opmerkt – in zijn benadering van publieke ruimte weinig aandacht aan die klassieke welvaartsagenda (Gehl, 2011 [1971]). Dat maakt dat zijn ideeën al snel worden opgepikt door de proponenten van de 'ondernemende stad'. Kwalitatieve publieke ruimtes dragen dan niet alleen bij tot een stevige verhoging van de kwaliteit van de stedelijke ruimte, een opzet die in postindustriële steden die kampen met decennia van stadsvlucht en desinvestering van belang was. Kwaliteitsverbetering is ook – en uit hoofde van stedelijke elites misschien vooral – een wapen in de concurrentiestrijd tussen steden voor rijke bewoners, toeristen en investeerders en een instrument om vastgoedwaarden op te krikken. Die eenzijdige focus op 'publieke ruimte', zonder veel aandacht te besteden aan klassieke welvaartsthema's zoals toegang tot betaalbare en kwalitatieve huisvesting, is helaas ook helemaal terug te vinden in de agenda die voor de 15 minutenstad wordt voorgesteld. Nemen we bijvoorbeeld het VRP-voorjaarscongres, waarin niet minder dan vier daghelften werden gewijd aan de idee van de 15 minutenstad. Wonen (en werken) kwamen nauwelijks aan bod. Ook Carlos Moreno rept nauwelijks over de toegang tot kwaliteitsvolle, betaalbare woningen (Moreno et al., 2021).

Als de 15 minutenstad geen aandacht besteedt aan de woonkwestie dan dreigt dit gewoon de bestaande gentrificatie-agenda te versterken. Absoluut een meerwaarde voor wie het kan betalen, maar het drijft de stad verder weg van een welvaartsagenda die iedereen toegang heeft tot een kwalitatieve en betaalbare woning en woonomgeving. Het wijst opnieuw op de moeilijke professionele positie waarin planners en stedenbouwkundigen zich in onze steden bevinden. Allieren ze zich met wat Samuel Stein de 'real estate state' noemt of met een sociale welvaartsagenda (Stein, 2019)? In ieder geval moet betaalbaar wonen (uiteeraard in een kwalitatief vormgegeven en goed uitgeruste woonomgeving) voor elke inkomensgroep centraal op de planningsagenda komen te staan en dat is niet wat de 15 minutenstad doet.

WIENS WERK HOUDT DE STAD RECHT?

Ook werk is een blinde vlek in de ideeën rond de 15 minutenstad, althans de arbeid van een aanzienlijke groep stadsbewoners. Als het over werken gaat in de discussies over de post-coronastad, dan gaat alle aandacht naar 'telewerken'. Het is de toename van telewerken die hernieuwde belangstelling creëert in nabijheid in de wijk. Sinds

meer dan een eeuw ging het de omgekeerde richting uit. Het ontstaan van nieuwe transportmogelijkheden waarbij het technologisch mogelijk is grotere afstanden sneller te overbruggen, een krachtige vorm van tijd-ruimtecompressie (Harvey, 1990), dreef suburbanisatie aan. Die suburbanisatie realiseert een scherpe ruimtelijke scheiding tussen waar mensen wonen en waar mensen werken. Naarmate mensen verder van hun woonomgeving werken, verliest de buurt aan belang omdat mensen een groot deel van de werkweek elders doorbrengen. Enkel kinderen, ouderen en huismoeders- of vaders brachten nog veel tijd in de buurt door. Dat zijn groepen die doorgaans minder maatschappelijke status hebben. De 15 minutenstad zou hier verandering in kunnen brengen, maar ze doet dit op een sociaal erg selectieve manier.

Telewerken concentreert zich vooral bij hooggeschoolde en beter betaalde groepen. Lagere inkomensgroepen doen veel vaker arbeid die niet op afstand kan gebeuren. Denken we aan taxichauffeurs, fabrieksarbeiders, zorgpersoneel, koeriers, schoonmakers en wegwerkers. Ze zijn essentieel om het metabolisme van de stad draaiende te houden. Het is arbeid die financieel minder lonend is en die vooral wordt opgenomen door lage inkomensgroepen, vaak mensen met een migratieachtergrond. De onzichtbaarheid van hun werk en het gebrek aan maatschappelijke en financiële waardering ervoor wordt in de idee van de 15 minutenstad koudweg gereproduceerd. Achter de virtuele ruimte waar telewerkers hun dagen slijten of online shopping zit een hele hardware-infrastructuur en veel onzichtbare arbeid. Van heel wat elementen die de 15 minutenstad aantrekkelijk maken voor midden- en hoge klassen, zijn de reële implicaties voor lagere inkomensgroepen niet doorgedacht. Denk bijvoorbeeld aan de poetsvrouwen die lange afstanden moeten afleggen naar de huizen in welgestelde wijken omdat ze het zich niet kunnen veroorloven er te wonen, of de goederen – van kleding tot technologieproducten – die deel maken van globale productie- en distributielijnen die geruisloos aan de deuren worden afgezet door postdiensten. Heel wat zaken die de 15 minutenstad comfortabel maken, steunen dus op de lage lonen en onzichtbare arbeid in een systeem van (globale) arbeidsdeling.

In dat verband wijst de Amerikaanse econoom Edward Glaeser erop dat debatten over mobiliteit teveel focussen op de mobiliteit van hogere inkomensgroepen (Glaeser, 2021). Hij schat dat een derde van de Amerikaanse burgers niet online kan werken en dus niet gebaat is bij een stadsplanning die van telewerken uitgaat. Er bestaan geen officiële cijfers over telewerken in België, maar een enquête wijst uit dat er in september 2020, middenin de coronacrisis, 38,2 % van de ondervraagden minstens één dag per week thuis werkten. Dat is iets meer dan een verdubbeling in vergelijking met de pre-covidsituatie (januari 2020)¹². De verhoudingen liggen in West-Europa dus wat anders, maar het argument lijkt evenzeer van toepassing. De idee dat virtuele mobiliteit fysieke mobiliteit kan vervangen is voor veel lagere inkomensgroepen een fantasie en ondergraaft volgens Glaeser hun kansen op sociale verbetering.

12 Cijfers van VIAS en FOD Mobiliteit en Vervoer: www.telewerken.be/in-cijfers [laatst geconsulteerd op 30/8/2021]

Onderzoek in Groot-Brittannië toont aan dat de opstoot in telewerken, die wellicht gedeeltelijk permanent blijft na de pandemie, tot een 'zoomshock' leidt (Matheson, De Fraja & Rockey, 2021). De zoomshock is de reallocatie van economische activiteiten weg van bepaalde centraal-stedelijke wijken waar nu heel veel arbeid geconcentreerd zit – naar suburbane wijken. Het zijn vooral goedbetaalde banen voor hooggeschoolde werknemers in de dienstensector die worden geherlokaliseerd naar de rijkere suburbane wijken waar die groepen wonen. Die deconcentratie van economische activiteiten kan een positief effect hebben op oververhitte vastgoedmarkten in grootsteden, maar evengoed leidt ze tot minder vraag naar laaggeschoolde dienstenarbeid, zoals horeca, beveiliging, schoonmaak et cetera. Als dit een structurele trend blijft, zal een deel van het aanbod in centraal-stedelijke gebieden verhuizen naar suburbane gebieden. Gezien het vooral over welvarende wijken gaat, zullen die relatief gesproken beter worden uitgerust en aantrekkelijker worden ten nadele van armere stadswijken. De ruimtelijke segregatie van inkomensgroepen zou zo kunnen verdiepen.

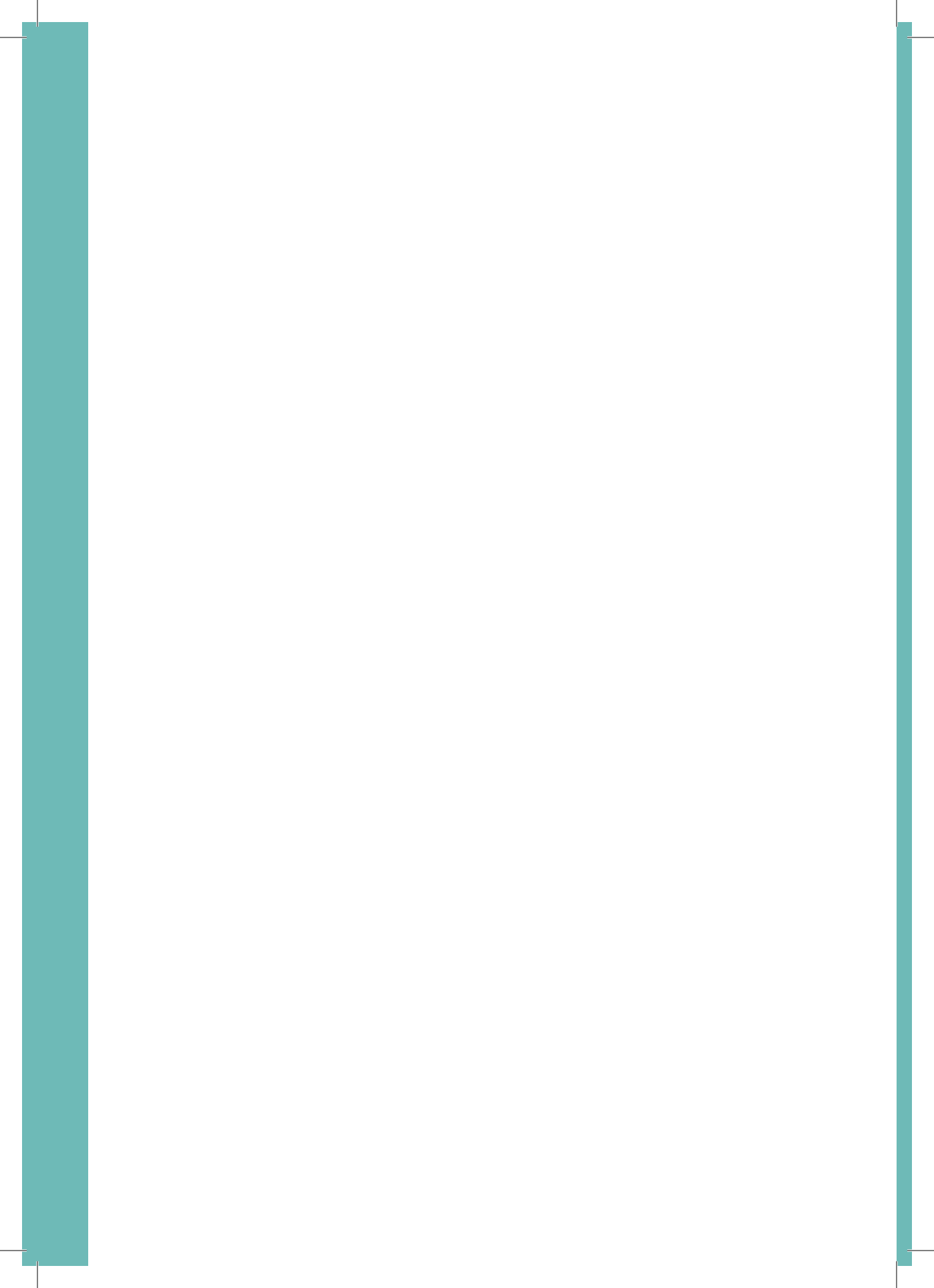
Welke effecten de zoomshock ook heeft op verschillende inkomensgroepen en de wijken waarin ze clusteren, dit soort ruimtelijke politiek-economische analyses is volstrekt afwezig in het debat over de 15 minutenstad. Het is dus gerechtvaardigd om te stellen dat de idee in haar huidige vorm sociaal bijziend is. Een idee zoals de 15 minutenstad die haar eigen mogelijkhedenvoorwaarden niet kritisch in beeld brengt, dreigt dus sociale ongelijkheden te versterken.

Die mogelijkhedenvoorwaarden voor de 15 minutenstad, althans in een sociaal-inclusieve versie, hebben ook een belangrijke inkomensdimensie. Dat wordt duidelijk als je de 15 minutenstad niet vanuit mobiliteitsperspectief benadert, maar vanuit sociaal beleidsperspectief. Wat voor inkomenspolitiek hebben we nodig om de 15 minutenstad voor elke inkomenscategorie mogelijk te maken? Welk inkomen hebben mensen dan nodig om op vijftien minuten van hun werk te kunnen leven? Dan kom je snel uit bij het feit dat mensen die in kuisploegen werken, kassa's bemannen of pakjes bezorgen vaak niet genoeg verdienen om in grote steden te wonen, of daar althans kwalitatieve huisvesting te vinden. Als ze nodig zijn om de stad draaiende te houden, waarom slagen we er dan niet in om ze een inkomen te geven waarmee ze in die stad kunnen wonen. Kortom, een rechtvaardige versie van de 15 minutenstad moet de woon- en inkomenspolitiek centraler stellen.

REFERENTIES

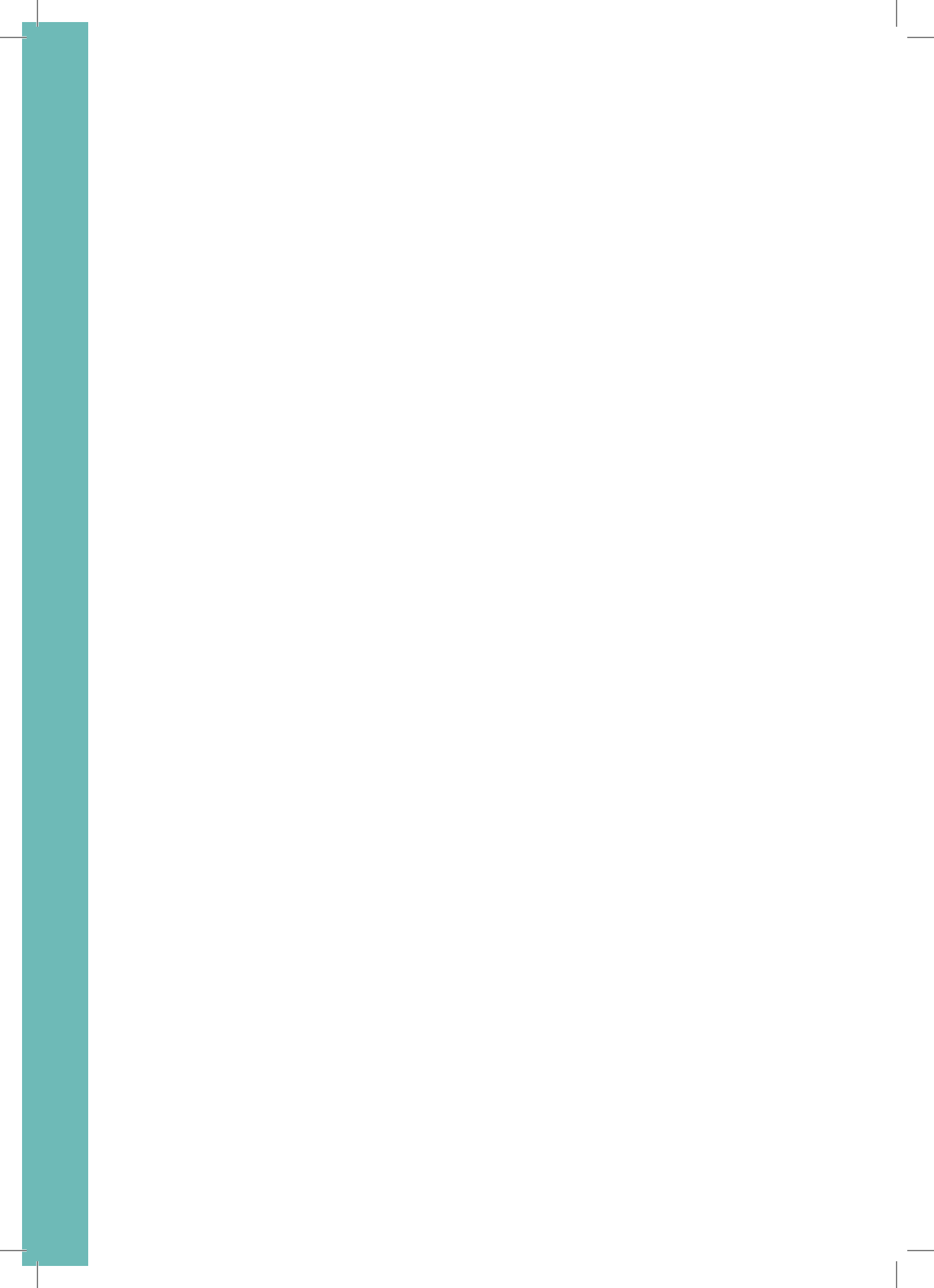
- De Decker, P. (2001). 'Dient de Vlaamse gaai het RSV te lezen? Over duurzaamheid, sociale bijziendheid en eenheidsdenken in de ruimtelijke planning.' *Ruimte & Planning*, 21(1), 73-105.
- Delepeleire, Y. (2020, 23 May). 'Het pleintje is voor mij wat voor de rijken in Brasschaat hun tuin is'. *De Standaard*. Retrieved from www.standaard.be/cnt/dmf20200522_04968732

- Fietsberaad Vlaanderen, & Team Vlaams Bouwmeester. (2021). *Buurten met lef, buurten vol leven. Inspiratie en ontwerpstrategieën*. Brussel: Fietsberaad Vlaanderen.
- Gehl, J. (2011 [1971]). *Life Between Buildings: Using Public Space*. Washington, Island Press.
- Glaeser, E. (2021). 'The 15-minute city is a dead end — cities must be places of opportunity for everyone.' Retrieved from blogs.lse.ac.uk/COVID19/2021/05/28/the-15-minute-city-is-a-dead-end-cities-must-be-places-of-opportunity-for-everyone/
- Grusky, D. B. (2008). *Social stratification: class, race and gender in sociological perspective*. Philadelphia: Westview Press.
- Grymonprez, S. (2020, 3 August 2020). Epidemie raast nu volop door volksbuurten. *De Standaard*. Retrieved from www.standaard.be/cnt/dmf20200803_96636767
- Harvey, D. (1990). 'Time-space compression and the postmodern condition.' In D. Harvey (Ed.), *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change* (pp. 284-307). Cambridge: Blackwell.
- Krivy, Markos (2020). *Genealogies of Liveability* [Retrieved from urbanpolitical.podigee.io/29-genealogies_liveability]
- Maatschappelijk Relancecomité. (2020). 'Vlaanderen herleeft. Aanbevelingen voor maatschappelijke relance naar aanleiding van COVID-19.' In. Brussel: Vlaamse Regering.
- Matheson, J., De Fraja, G., & Rockey, J. (2021). Five charts that reveal how remote working could change the UK. Retrieved from theconversation.com/five-charts-that-reveal-how-remote-working-could-change-the-uk-154418
- Monster, J. (2021). 'Wat betekent het 15-minuten principe nu echt voor de stad (en wat is het gevaar)?' Retrieved from www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/wat-betekent-het-15-minuten-principe-nu-echt-voor-de-stad-en-wat-het-gevaar/
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., & Pratlong, F. (2021). Introducing the '15-Minute City': Sustainability, Resilience and Place Identity in Future Post-Pandemic Cities. *Smart Cities*, 4(1), 93-111. Retrieved from www.mdpi.com/2624-6511/4/1/6
- Pozoukidou, G. and Z. Chatziyiannaki (2021). 15-Minute City: Decomposing the New Urban Planning Eutopia. *Sustainability* 13(2): 928.
- Rogers, A. (2020). 'How Does a Virus Spread in Cities? It's a Problem of Scale.' Retrieved from www.wired.com/story/how-does-a-virus-spread-in-cities-its-a-problem-of-scale/
- Stein, S. (2019). *Capital city. Gentrification and the real estate state*. London: Verso.
- Van Outrive, T. (2021). Urban regeneration and transport planning. *International Encyclopedia of Transportation – Volume 6*. R. Vickerman, Elsevier: 356-360.
- Vlaamse Vereniging Ruimte en Planning. (2020). *Post Corona Talks. Hoe maken we de stad gezond?* Retrieved from Antwerpen: www.vrp.be/nieuws/2020/07/02/synthesetekst-postcoronataalks/

WONEN IN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 9

WONEN IN TIJDEN VAN PANDEMIE

‘WE CAN’T LIVE, WORK AND PLAY IN A LIVING ROOM’¹³

Pascal De Decker

Katholieke Universiteit Leuven

Begin 2020. SARS, Ebola en Gele Koorts, kortom ‘pandemieën’, waren toen nog ver van ons West-Europese bed. Maar het kan verkeren. Vandaag hebben we met zijn allen een pandemie aan den lijve kunnen ondervinden. En die ervaring is heel verschillend naargelang de sociale status waarin men zich bevindt. ‘De coronacrisis legt op een pijnlijke manier de sociale ongelijkheden bloot en vergroot ze ook. De kansen om ziek te worden en te sterven, zijn ongelijk verdeeld. Voor de spaarboekjes was 2020 een recordjaar. Maar dat was het helaas ook voor de voedselbanken’ (Blondé & Soens, 2021). Kwetsbaren zijn kwetsbaarder geworden (Bambra e.a., 2021).

Omdat we nu eenmaal moeten wonen, laat dit zich uiteraard ook voelen in het wonen. De lockdown heeft ons meer dan we ooit hadden kunnen denken, laten ervaren wat ‘ongemakkelijk wonen’ is. En het maakt, zoals klinisch psychologe Elke Vanhoof het in de stad-na-corona-gesprekken plastisch stelt, een groot verschil of men ‘met 800 in een schoendoos woont, of in een huis met een tuin’. Vlaams Bouwmeester Eric Wieërs wijst in dezelfde gesprekken naar de ‘gruwelijke’ reportages van volwassenen die met drie kinderen op een appartement zonder buitenruimte opeen gepropt zitten (Vlaanderen, 2020). Zijn voorganger zingt hetzelfde lied. ‘Waar je ook woont, als je woning te klein is en je niet voldoende buitenruimte hebt, is die niet lockdowncompatibel’, stelt Van Broeck (2020). En inderdaad de beelden van aan de keukentafel thuiswerkende ouders met rondhotsende peuters en thuislerende tieners illustreren dat onze woningen niet ontworpen zijn om met velen op hetzelfde moment te *multitasken*.

De Grote Coronastudie van de universiteiten Antwerpen en Hasselt leert dat de minder fortuinlijken de woonrekening betalen. 20 % van de huurders geeft aan problemen te hebben ervaren als gevolg van de beperkte grootte van hun woonruimte. Ze leven

¹³ Vrij naar Red Zebra, ‘I can’t live in a living room’, 1980.

vooral in appartementen in steden (Dreesen, 2021). Oosterlynck & Beeckmans (2020) wezen er eerder op dat er een verband bestaat tussen de verspreiding van COVID-19 en de dichtheid per wooneenheid. Het is dus op de schaal van de wooneenheid dat de sociale ongelijkheid in huisvestingsituaties van stadsbewoners zich manifesteert.

Processen op de woningmarkt zijn trage processen. Wat de blijvende effecten van de COVID-19-ervaring zullen zijn, is vooralsnog koffiedik kijken. Verder redenerend op de ontwikkelingen van de afgelopen jaren, valt te verwachten dat zij die het zich kunnen veroorloven groter, groener, en geïsoleerder zullen gaan wonen. De minder fortuinlijken moeten daar, gezien de evolutie van de (huur)woningprijzen niet op hopen, onder andere omdat het aanbod sociale huur- en svk-woningen ruim onvoldoende zal blijven.

DE SUBURBANE LOKROEP

We hebben de voorbije decennia met vele tientallen mensen gesproken over wat wonen voor hen betekent (De Decker, 2013; Meeus & De Decker, 2013; De Decker, e.a., 2019). Onze gesprekspartners woonden op diverse plekken, urbaan en suburbaan. Ze waren doorgaans eigenaar, maar we spraken ook (sociale) huurders. Sommigen woonden in ‘kasten’ van huizen, anderen ‘hokten’ in kleine, vervallen appartementen.

De verantwoording voor een woonkeuze is zelden éénduidig omdat een combinatie van factoren speelt. Uiteraard gaat met het kopen of bouwen van een woning een financiële redenering gepaard. En uiteraard speelt het veruitwendigen van status; de woning en steeds meer de woonplek zijn immers uitstekende middelen om ‘het geslaagd zijn’ te communiceren. Het woonpaden-onderzoek leert ook dat voor hen die kunnen kiezen, twee met elkaar verbonden motieven ‘rust’ en ‘risicovermijding’ een belangrijke rol spelen.

‘Rust’. Het is, ongeacht de sociaaleconomische status of gezinssituatie, één van de meest spontaan gegeven antwoorden op de vraag ‘Wat betekent uw woning voor u?’. De factor ‘rust’ is niet los te zien van het drukke leven van een meerderheid van de mensen. Twee of meer jobs, één of meer kinderen die ‘van alles moeten’, naar school, naar de sportclub, naar de muziekschool. Velen rijden van hot naar her. Ter compensatie is de woning meer dan ooit een cocon geworden, een plaats om zich na weer een drukke dag in terug te trekken (al is dat met de komst van de digitale wereld steeds moeilijker geworden). Weg van de drukke, conflictvolle buitenwereld. Velen willen de openbare (stedelijke) ruimte met haar onverwachte, soms ongewenste en onaangename ontmoetingen (op zijn minst tijdelijk) vervangen door een voorgeprogrammeerde, uitgezuiverde ruimte waarin men hoopt alle conflict bij voorbaat uit te wissen.

De (verondersteld) uitgezuiverde ruimte denken ze te vinden buiten de (groot)stad. De afkeer voor de stad als woonmilieu en de voorkeur voor een suburbaan woonmilieu met haar alleenstaande woningen met een tuin houdt verband met de vele onzuiverheden

die er mee worden geassocieerd. Er zijn teveel ‘te’s’ in de stad: lawaai, verkeer, vuil. En er is te weinig groen. Bovendien wordt er in de vertogen steeds weer een link gelegd tussen de aanwezigheid van ‘vreemden’, armoede en onveiligheid.

Wat evenmin te onderschatten valt, is dat in de hoofden van de respondenten speelt dat de suburb en het platteland betere leef- en opvoedruimtes zijn. De scholen en jeugdverenigingen zijn er homogeen wit, er is betrouwbare kinderopvang en de kinderen kunnen er op straat of in de eigen ruime tuin spelen. Het groene suburbia is gezonder en verkeersveiliger. En praktischer: heel wat beslommeringen kunnen immers op het eigen private terrein worden opgelost. Parkeren. Voorraden opslaan. Fietsen reinigen. En als de tuin voldoende groot is, kan er een zorgunit en zo nodig een tuinkantoor in worden geplaatst.

Wekonden recent – in pre-coronatijd – ook vaststellen dat de roep om op een groot perceel te gaan wonen niet weg is. Aan de ‘grootte’ van het perceel worden (gecombineerde) kwaliteiten toegekend: ‘vrijheid’ en ‘privacy’ – met als verantwoording dat men niet (te) dicht bij de burens wil wonen. Een groot perceel blijkt dienst te doen als ‘privacy buffer’ om de burens op afstand te houden. En de keuze voor het type woning berust ook op het ‘vrijheidsargument’: bij een vrijstaande bebouwing hoeven mensen weinig rekening te houden met de burens en een nieuwbouw zorgt ervoor dat ze ‘van nul’ kunnen beginnen en geen rekening te hoeven houden met bestaande structuren.

Ons onderzoek brengt niet alleen aan het licht wat mensen willen, het brengt ook naar voor wat ze níet willen. Ze willen liever niet wonen in het nieuwe ‘stedelijke’ aanbod aan kavels en appartementen. Ze zijn te klein. De stadsverlaters willen ook niet in het stadscentrum wonen. Wegens (opnieuw) te veel ‘te’s’: te veel appartementen, te kil, te druk, te veel lawaai. En hoewel dit voor velen eigenlijk niet aan de orde is, willen ze overduidelijk niet in of nabij sociale woonwijken wonen. Dit relateert aan de verschillende kenmerken van de wijken, zoals de woningtypologie (afwezigheid van vrijstaande woningen en bouwgronden), het aanzien van de wijk (vuilnis, schotelantennes) en de sociale samenstelling van de buurt.

STADSONTWIKKELING VOOR WIT EN BEMIDDELD

Waren de steden in het verleden vaak louter uitvoerders van hogerop bepaald beleid, dan hebben ze de afgelopen jaren het heft in handen genomen en vertonen ze vandaag een ver doorgedreven ontwikkelingsattitude die vooral de realisatie van grotere projecten beoogt. Grootschalige, spectaculaire projecten. Te denken valt aan het Eilandje in Antwerpen, de Oude Dokken of het Tondelier-project in Gent. Ook aan de Vaartkom in Leuven vind je ‘topinvesteringen’. Al deze projecten richten zich zonder uitzondering op de betere verdienster en de facto nog meer op de belegger. In kranten en weekbladen regent het advertenties met verwijzing naar ‘beleggen’.

Het is ook duidelijk op welke bevolkingscategorieën het stedelijke woonbeleid zich niet richt. Het richt zich niet op de mensen in reële woonnood. Sommige steden hebben zich daarover duidelijk uitgesproken en hebben (bijvoorbeeld) een stop op de toename van sociale huurwoningen – hét voornaamste instrument dat zich richt op mensen met woonnood! – uitgesproken. In andere steden is het aantal sociale huurwoningen nauwelijks toegenomen. Dit onder het goedkeurend oog van Vlaanderen. Vooral de grootsteden, de plekken met de grootste prijsdruk, laten hun aantal sociale woningen langzaam dalen. Nieuwe instrumenten met het oog op het lenigen van de woonnood van de maatschappelijke onderkant worden niet geïntroduceerd en de bestaande ‘kleinere’ instrumenten, zoals de sociale verhuurkantoren of andere innovatieve pogingen, leveren al bij al weinig woningen of komen niet van de grond. Zodoende blijft het tekort aan voldoende betaalbare en kwalitatieve woningen voor lage inkomensgroepen een groot knelpunt.

Het (stedelijke) woonbeleid richtte zich de afgelopen jaren evenmin op de woonconsequenties van de migratie. Nieuwkomers worden ‘gekanaliseerd’ naar die woningen en wijken waar nieuwkomers altijd al terecht kwamen: in uitgeleefde wijken die vaak al dateren van in de tijd van de industrialisering. Ze zijn er het gewillig slachtoffer van weinig bonafide verhuurders. En omdat de voorraad goedkope woningen door het genoemde beleid afneemt, maken ze de al overvolle wijken nog voller. Dit heeft trouwens ook te maken met het ontbreken van een structureel woningvernieuwingsbeleid, van een beleid dat zich richt op de graduele vervanging van tot op de draad versleten woningen. Enkele luttele uitzonderingen niet te na gesproken – het Gentse project Zuurstof in de Brugse Poort blijft ter zake uitzonderlijk exemplarisch – betreft de ruimtelijke vertaling van het geschetste beleid doorgaans niet meer dan het invullen van lege plekken, waarbij vaak plekken worden volgebouwd die vanuit het perspectief van stedenbouwkundige kwaliteit beter onbebouwd blijven. Of er wordt met andere woorden behoorlijk onverstandig verdicht.

Samengevat: het stedelijk woonbeleid van de afgelopen jaren heeft zich niet gericht op zij die in woonnood verkeren. Je kunt zelfs stellen dat de middelen en instrumenten voor wonen oneigenlijk werden gebruikt (en worden), met andere woorden niet werden gebruikt (worden) om het grondwettelijk recht op wonen te realiseren voor hen die nog niet van dat recht genieten. Het gevoerde beleid heeft er mee voor gezorgd dat de betaalbare woningvoorraad krimpt en dus duurder wordt, waardoor het in combinatie met stille gentrificatie en stadsontwikkeling, de facto resulteert in een verhoging van de nood van mensen in woonarmoede. Overigens heeft het op de middenklassen gericht beleid vooralsnog alleen maar windeieren gelegd. De relatieve welzijnspositie van de grote steden is er in vergelijking met de randgemeenten op achteruit gegaan.

EN DAN IS ER CORONA

Het valt niet te ontkennen, de lockdown heeft ons allen teruggeworpen op de beperkingen van onze woning en woonomgeving. Wat kan dit impliceren voor toekomstige woonkeuzen? Eerder onderzoek leert dat vroegere woonervaringen sterk doorwerken (Meeus & De Decker, 2013). Verregaande conclusies vallen nu nog niet te trekken, al zijn er wel richtinggevende indicaties. Er lijkt een 'race for space' op gang gekomen (BBC, www.bbc.com/news/business-57313700). (Jonge) mensen lijken sneller een huis te kopen (www.hln.be, 25/02/2021), gemiddeld al op 26-jarige leeftijd (CIB Grote Woonbarometer 2021). Verkoop prijzen van huizen met een tuin stijgen sterk. Overigens niet alleen bij ons (Braeckman & Hofman, 2020), maar ook in bijvoorbeeld Nederland (Boelhauwer, 2021; NOS, 25/03/2025). De tuin is nodig om de vrijetijdsartikelen die 'naar huis gehaald' werden, te stallen: de verkoop van buitenzwembaden verdubbelde (*De Tijd*, 20/4/2020) en tuinmeubelbedrijven breiden uit (hln.be, 25/02/2021). En ook al werd het stedelijk groen ontdekt, toch geven mensen aan uit de stad weg te willen (*New York Times*, 08/05/2020; *Les Echos*, 16/10/2020; *Le Monde*, 25/10/2020, 26/09/2021; *Le Monde Diplomatique*, dec. 2020), ook bij ons (*De Morgen*, 24/02/2021). Al is het nog kort dag, wat kunnen we verwachten? Voor de woonkeuzen in het algemeen? Voor wonen in de stad? En meer specifiek voor het wonen van kwetsbaren?

Er lijkt voor het Vlaamse woonbeleid geen koerswijziging op komst. Wat impliceert dat ook in het 'post-coronanormaal' de keuze voor woningtype en woonplaats zich zal enten op wat is en bijgevolg zullen de woonvragen op de gebruikelijke wijze worden opgelost: geïndividualiseerd. Twee aspecten lijken ons cruciaal, zijnde (1) de feitelijke ervaring van de lockdown – een ervaring om u tegen te zeggen – en (2) de inschatting wat er 'pandemiegevijs' gaat komen – waar zwaarwegende stemmen zich over uitspreken. Hun gezamenlijk effect zal meer dan waarschijnlijk leiden tot een toenemende vraag naar grote(re) woningen op grote(re) percelen. Allereerst zal de ervaring spelen. Op het toppunt van de lockdown was alles dicht: werk, scholen, sportclubs, bioscopen, zwembaden, speelpleinen; zelfs zitten op een bank in het park stond op de verbodsl lijst. Werkelijk alles verplaatste zich bijgevolg naar de woning. De verwachting is dat op zijn minst parttime thuistelevenswerk zal blijven en er mag worden aangenomen dat er ook meer afstandsonderwijs zal worden gegeven. Het gezamenlijk effect is voor hen die zich dat kunnen veroorloven – we blijven een rijke samenleving – een uitvoerbare vraag naar meer ruimte, dus grotere huizen met tuinen, weg van de grote steden. Voor elk van de partners een afzonderlijke werkruimte, voor elk van de kinderen een kamer waarin digitaal 'school' kan worden gelopen. Extra (tuin)ruimte voor een veelheid van vrijetijdsactiviteiten, want 'stel je voor' dat we weer in lockdown gaan. En de afstand tot de stad wordt ook minder relevant. We zullen minder naar het werk gaan en de pakjes laten we aan huis leveren.

Deze praktische elementen enten zich op verwachtingen en deze worden mee bepaald door een extra gecreëerde angst. Aan angstaanjagers immers geen gebrek. De Franse filosoof Bruno Latour (2021) stelt dat we moeten beseffen dat er elk moment een nieuwe pandemie kan uitbreken. Ook de aan de New Yorkse Columbia Universiteit verbonden microbioloog Hans-Willem Snoeck (2021) wijst er op dat we ons moeten voorbereiden op de volgende pandemie. Meer nog, Anthony Fauci, coronavirusadviseur van het Witte Huis, argumenteert samen met een collega, dat we in *een tijdperk* van pandemieën zijn aanbeland (Morens & Fauci, 2020). Het gezaghebbende wetenschappelijke tijdschrift *The Lancet* stelt in een editorial dat zonder preventieve strategieën '*pandemics will emerge more often, spread more rapidly, kill more people, and affect the global economy with more devastating impact than ever before*' (Editorial, 2021). Als kers op de taart geeft ook de wereldgezondheidsorganisatie WHO aan zeker te zijn dat er een nieuwe pandemie aan komt (WHO/Pan-European Commission on Health and Sustainable Development, 2021). En een andere vooraanstaande stem, Jonathan Haidt (2021), wijst er dan weer op dat virussen ons bang van elkaar maken: 'De ander brengt de dood'; er zijn tekorten en mensen hamsteren. Het wantrouwen neemt toe. Ook 'deze angst' heeft gevolgen voor hoe en waar we willen wonen. Het biedt een extra argument voor hen die het zich kunnen veroorloven om niet stedelijk in 'uitgezuiverde' omgevingen te gaan wonen.

INVESTERINGSBOOST GEWENST

Het stedelijk beleid van de afgelopen jaren heeft zich, na een periode waarin (een bescheiden) sociale stadsvernieuwing centraal stond, in belangrijke mate gericht op vaak grootschalige projectontwikkeling. Wie al die hoog geprijsde woongelegenheden koopt, is niet gekend, al ziet het er naar uit dat beleggers in groten getale de weg naar deze projecten vinden. En wat is er voor de kwetsbaren? Zij worden geconfronteerd met een verhoogde concurrentie door een afname van het aantal goede betaalbare woningen. Komt daar boven op dat de stadsontwikkelingsprojecten zich, conform de opvatting over het verhogen van het ruimtelijk rendement en het afremmen van de stadsvlucht en versterkt door de klimaatuitdaging, gericht hebben op de bouw van vooral appartementen in compacte omgevingen. Onbedoeld is de stad zo als het ware 'onklaar' gemaakt om om te gaan met pandemieën.

De ervaring van de lockdown zal de concurrentiepositie van de (compacter wordende) stad noch de pleidooien om kleiner en compacter, en dichter op elkaar, te gaan wonen, goed doen. Zij die het zich kunnen veroorloven, zullen de weg naar hun ruime woning met tuin wel vinden. Meer dan waarschijnlijk buiten de stad, waar ze overigens sowieso meer waar voor hun geld krijgen. En voor de kwetsbaren is in elk geval een return naar een sociale stadsvernieuwing nodig, met een boost van de sociale woningbouw. Alleen al met de heroriëntatie van de intussen afgeschafte woonbonus van 1,5 miljard euro per jaar kan 20 jaar lang niet alleen tegemoet worden gekomen aan de urgente woonnoden, maar kan ook een behoorlijke bijdrage aan de relance van de post-corona-economie worden

gefinancierd. En er zijn nog mogelijkheden om de sociale investeringspot voor sociale woningbouw verder te vullen. Er zijn de afgelopen jaren met de verkoop van gronden en woningen gigantische omzetten gehaald, waarbij aanzienlijke meerwaarden werden gerealiseerd. Belastingvrij! Men zou deze kunnen afromen en in de investeringspot stoppen. Die verder ook nog aangevuld kan worden met een sociaal investeringsfonds, gevoed door een volkslening. Er staat immers ongeveer 300 miljard euro (*De Tijd*, 29/05/2021) op de spaarrekening van de Belgen. Waarom niet een deel van de slapende en momenteel voor de spaarder verlieslatende spaargelden activeren voor de financiering van vooraf gedefinieerde projecten, bijvoorbeeld in betaalbare woningbouw?

De voordelen van het massaal investeren in sociale woningbouw zijn legio. Economisch zijn er de multiplicatoreffecten. Om woningen te bouwen is materiaal nodig en vakmensen. Die krijgen een loon, betalen belastingen en consumeren. Misschien kopen ze wel een huis. Ook de sociale voordelen zijn evident. Slecht wonen resulteert in een slechtere gezondheid – zie corona! – slechtere schoolresultaten, minder kansen op tewerkstelling en problemen van veiligheid. Overbevolking, koude, vochtigheid, slechte luchtkwaliteit en andere bouwfysische gebreken van de woning hebben impact op de gezondheid en via de gezondheid op de schoolprestaties en dus op de kansen op tewerkstelling. Een betere toegang tot adequate huisvesting kan de kosten voor gezondheidszorg, onderwijs en andere diensten verminderen. Betere – en daardoor als veiliger gepercipieerde – buurten verhogen de waarde van de bestaande infrastructuur en de levenskwaliteit van de mensen die er leven.

En als we die investeringen bovendien koppelen aan een hoogstnodige betere stedenbouw en ruimtelijke ordening zijn ook op dat vlak tal van voordelen te detecteren. Minder verkeer, minder verkeersdoden, minder luchtvervuiling, minder lawaai, minder verplaatsingstijd, kortom meer omgevingskwaliteit en wijken die geen monofunctionele verkavelingswijken zijn, maar geïntegreerde wijken met een menging van functies en woningen, met de bakker en kruidenier om de hoek, met woningen gebouwd volgens de principes van ‘universal design/design for all’ zodat een mix van mensen samen kan leven.

REFERENTIES

- Bambra, C., Lynch, J. & Smith, K.E. (2021). *The unequal pandemic. COVID-19 and health inequalities*. Bristol: Policy Press.
- Boelhouwer, P. (2021, 12 februari). ‘Possible effects of the COVID-19 pandemic on our housing markets’. Lecture at the ENHR Webinar ‘*Housing related impacts of the Pandemic*’.
- Braeckman, K. & Hofman, A. (2020). *Vastgoed boomt: corona maakt huis met tuin en appartement aan de kust populair*. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/02/vastgoed-corona-maakt-huis-met-tuin-en-belgische-kust-populair/, geraadpleegd op 2 februari 2021.
- Blondé, B. & Soens, T. (2021, 18 februari). ‘Daar is het werkschuw tuig weer’. *Opinie in De Standaard*.

- De Decker, P. (2013). *Eigen woning: pensioensparen of geldmachine?* Antwerpen: Garant.
- De Decker, P., Vandekerckhove, B., Volckaert, E. & Lebbe, M. F. (2019). *Uit Genk. Gaan wonen bij de buren*. Oud-Turnhout/s-Hertogenbosch: Gompel & Svacina.
- Dreesen, S. (2021, 25 maart). 'Impact van de coronacrisis op wonen'. Lezing op het Steunpunt Wonen Webinar: *Wonen na Corona*.
- Editorial. (2021). 'A pandemic era'. *The Lancet*, 5 (1). Beschikbaar op www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2542-5196%2820%2930305-3, geraadpleegd op 2 februari 2021.
- Haidt, J. (2021, 20 februari). 'We zijn simpelweg niet geprogrammeerd om naar de rede te luisteren'. Interview door K. Goethals in *De Standaard Weekblad*.
- Latour, B. (2021, 10 februari). 'Als je een crisis kunt laten zien, kun je ze oplossen'. Interview door M. Kruk in *Knack*.
- Meeus, B. & De Decker, P. (2013). *De geest van suburbia*. Antwerpen: Garant.
- Morens, D. M. & Fauci, A. S. (2020). 'Emerging pandemic diseases: how we got to COVID-19'. *Cell* 182: 1077-1092.
- Oosterlynck, S. & Beeckmans, L. (2020, 18 november). 'Hoe je steden gezonder en gelijkjer maakt'. Opinie in *De Standaard*.
- Snoeck, H.-W. (2021, 16 februari). 'We moeten 90% van de bevolking vaccineren, anders blijft de epidemie voortkabbelen'. Interview door M. Van Springel in *Humo*.
- Van Broeck, L. & Wieërs, E. (2020). *Focus Moderne Stad*. Een gesprek met twee Vlaamse bouwmeesters. Publicatie van Smart Media, bijlage bij *Knack*.
- Vlaamse Gemeenschap. (2020). *Stadnacorona*, gesprekken met o.a. E. Van Hoof en E. Wieërs. Beschikbaar op www.stadnacorona.be/, geraadpleegd op 25 februari 2021.
- WHO/Pan-European Commission on Health and Sustainable Development (2021). *Drawing light from the pandemic. A new strategy for health and sustainable development*. Copenhagen: World Health Organisation. www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0015/511701/Pan-European-Commission-health-sustainable-development-eng.pdf.

HOOFDSTUK 10

THUIS ZONDER DAK IN DE STAD

CORONA VOOR DAKLOZEN, VLUCHTELINGEN EN MENSEN ZONDER PAPIEREN

Ashika Singh, Alessandra Gola & Luce Beeckmans

Katholieke Universiteit Leuven | Katholieke Universiteit Leuven | Universiteit Gent

THUIS(LOOS) IN DE STAD TIJDENS DE CORONAPANDEMIE

Tijdens de eerste lockdown werd in België, en in andere Europese landen, de mogelijkheid voor asielzoekers om een aanvraag in te dienen of te verlengen tijdelijk stopgezet. Relevante instanties werden gesloten, waardoor het asielrecht in feite werd opgeschort. Nadat deze instanties in april 2020 weer opengingen, dienden asielzoekers een online formulier in het Frans of Nederlands in te vullen om een afspraak te maken voor een asielaanvraag. Enkel en alleen na ontvangst van een e-mail met de specifieke datum konden ze een verzoek indienen voor een opvangplaats (*Jesuit Refugee Service*, 2021). In de praktijk werd deze e-mail echter pas na weken of zelfs maanden ontvangen, waarmee de toegang van toch al kwetsbare groepen tot essentiële huisvesting verder werd vertraagd.¹⁴ Er werd tevens geen beslissing genomen over de verlenging van opvang voor degenen die de aanmeldcentra moesten verlaten omdat hun eerdere aanvraag was afgewezen. Ook werden er geen alternatieven geboden. Tegelijkertijd werd de bevolking gevraagd thuis te blijven en werd een avondklok ingevoerd, waarbij geen uitzondering werd gemaakt voor mensen die zich in het land bevonden zonder verblijfplaats en/of papieren.

De Portugese overheid pakte het anders aan en bood tijdelijke burgerschapsrechten aan alle migranten en asielzoekers met lopende verblijfsaanvragen. Dit besluit hield in dat iedereen, ongeacht nationaliteit of verblijfsstatus, toegang had tot sociale zekerheid en gezondheidszorg tijdens de pandemie. Waar de Belgische overheid ervoor koos om de regels voor het verstrekken van opvang en andere sociale zekerheden voor asielzoekers aan te scherpen – en daarmee opnieuw bevestigde dat nationaal burgerschap voorrang

¹⁴ Dit werd door nationale rechtbanken meermaals beoordeeld als onrechtmatig. Volgens de directeur van *Ciré* (Coördinatie en Initiatieven voor Vluchtelingen en Vreemdelingen) zijn er sinds het begin van de gezondheidscrisis in maart 2020 meer dan 1.000 individuele procedures tegen de Belgische overheid gestart. De helft daarvan is gerelateerd aan het niet-naleven van het recht op huisvesting.

biedt in het opeisen van fundamentele mensenrechten – gaven andere regeringen in Europa, zoals de Portugese overheid, juist voorrang aan de rechten van asielzoekers in tijden van gezondheids crisis. Hiermee gaven ze ruimte aan een bredere kijk op burgerschap en de infrastructuur die daarmee samenhangt.

Gezien de reactie van de Belgische overheid op asielzoekers en mensen zonder papieren tijdens de coronacrisis zouden we ons kritisch moeten afvragen *wie* het ‘volk’ in het begrip volksgezondheid in feite is (Wong, Allotey & Reidpath, 2014), en voor wie overheden en andere instanties ziektes voorkomen en waarom. Zelden hebben lockdownmaatregelen in Europa en daarbuiten de realiteit van daklozen, mensen zonder papieren, seizoenswerkers, freelancers, transnationale migranten en transmigranten in acht genomen. Restricties op de bewegingsvrijheid en de invoering van een avondklok hebben ertoe geleid dat veel mensen, die tot voor kort overleefden in informele stedelijke circuits, geen werk, wettelijke verblijfplaats of huisvesting meer hebben. Reisbeperkingen en de kosten van verplicht testen betekenden dat transnationale migranten, onder wie twee auteurs van dit artikel, niet konden terugkeren naar hun land van origine en hun vertrouwde sociale netwerk. Wanneer iets onzichtbaar blijft in het nieuws en in het overheidsbeleid, is het makkelijk om te vergeten dat niet duizenden maar *miljoenen* inwoners van grote steden wereldwijd onder omstandigheden leven die langdurig en op meerdere manieren niet voldoen aan de waardigheid die wordt verwacht van een ‘thuis’ en huisvesting. Deze mensen hebben voor de coronacrisis onterecht in precare omstandigheden geleefd; tijdens de pandemie lijkt het er soms op dat ze helemaal geen bestaansrecht meer hebben.

Het zal dan ook niemand verbazen dat de wereldwijde en lokale opvattingen over de sociale en materiële dimensies van stedelijke huisvesting alsmede over dak- en thuisloosheid, door het coronavirus zijn veranderd. De coronamaatregelen, waaronder de lockdowns, verplicht thuisblijven, afstand houden en de avondklok, hebben de bestaande sociaal-ruimtelijke ongelijkheden en de onzekerheden over de materiële aspecten van het dagelijks leven in stedelijke gebieden wereldwijd onder een vergrootglas gelegd. Beperkingen in de toegang tot openbare ruimtes en de bijbehorende essentiële micro- of semi-openbare faciliteiten, zoals cafés en restaurants, pleinen en parken, openbare toiletten, openbare bibliotheken, religieuze plekken en buurthuizen, hebben bestaande patronen van stedelijke uitsluiting en segregatie versterkt, waarbij het ‘recht op de stad’ (Harvey, 2012) op een geheel nieuwe wijze is ingevuld.

Door de coronapandemie bevinden we ons momenteel op een kritiek punt van wereldwijde ongelijkheid (Gneiting et al., 2020). Dit geldt met name voor mensen die ‘dak- of thuisloos’ zijn, zoals mensen die in precare woonomstandigheden leven of dakloos zijn, mensen met een onduidelijke of tijdelijke verblijfstatus en mensen in transit of ‘tijdelijke’ locaties, zoals vluchtelingenkampen of andere vormen van tijdelijke opvang, bijvoorbeeld verbonden aan seizoensarbeid. Hoewel de gevolgen en

reacties lokaal plaatsvinden, is dit een wereldwijd probleem: we zien het bestaan en de effecten van preciaire woonsituaties niet alleen vrijwel overal, ze zijn ook nauw met elkaar verbonden door wereldwijde fenomenen, zoals het neoliberale marktsysteem, transnationale migratie, klimaatverandering en, recentelijk, de pandemie. Het wordt voor mensen die geen vaste verblijfplaats hebben, in armoede leven, geen vast werk hebben of in opsluiting leven (bijvoorbeeld in gevangenissen, detentiecentra, vluchtelingenkampen et cetera) – en in het bijzonder voor mensen die zorg dragen voor anderen – steeds moeilijker om te overleven en om een mate van menselijke waardigheid te bewaren zowel in hun woning als in de openbare ruimte.

HET DISCIPLINEREN EN CONTROLEREN VAN HUISVESTING EN OPENBARE RUIMTE IN CORONATIJD

Doordat de toegang tot huisvesting en collectieve ruimtes tijdens de pandemie steeds meer onder overheidstoezicht staat en onderhevig is aan sociale controle, ontstaan onvermijdelijk nieuwe ruimtelijke patronen van uitsluiting en inclusie, ongelijkheden en machtsgeografieën, in het bijzonder voor mensen zonder (vaste) verblijfplaats. Vóór de coronacrisis werd het vinden en creëren van een eigen ‘thuis’ al gezien als een strijd om zelfbeschikking, die met regelmaat wordt beïnvloed en bemoeilijkt door instanties, wetgeving, beleid en planning (Beeckmans, Singh & Gola, 2021). Door ‘thuis’ in het kader van deze machtsverhoudingen te zien, waarbij ‘gezondheid’ een gelaagd en diepgeworteld aspect is geworden van andere aspecten van onze identiteit, zoals ras en geslacht, is ons uitgangspunt hier dat de vormgeving van een ‘thuisomgeving’, of het gebrek daaraan, een politiek probleem is dat sterk wordt beïnvloed door geïstitutionaliseerde vormen van bestuur en de bestuurlijkheid van de staat.

Tijdens de pandemie hebben preciaire woonomstandigheden wereldwijd, van sloppenwijken in India tot migrantenkampen in Noord- en Zuid-Europa, en van conflictgebieden, zoals Palestina, tot de middelgrote stad Gent – met een geschat aantal van 1873 daklozen, onder wie minstens vierhonderd kinderen (Stad Gent, 2021) – aangetoond hoe gezondheid, ruimte en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn op een manier die niet zichtbaar is in meer bevoorrechte contexten. Het bevel om thuis te blijven, in het bijzonder in landen zonder verzorgingsstaat, maar ook in een verzorgingsstaat als België, stelt kwetsbare groepen bloot aan extreme economische kwetsbaarheid, waardoor mensen worden gedwongen te kiezen tussen gezondheid en economisch overleven. De vereiste om fysiek afstand van elkaar te houden gaat volledig voorbij aan de fysieke nabijheid in buurten waar dagelijks overleven vaak alleen mogelijk is door deze coronamaatregelen niet na te leven (Han, 2020). Tegelijkertijd hebben het stilleggen van normale wettelijke procedures en de uitbreiding van politiebevoegdheden de macht van dominante actoren versterkt, zeker in gebieden met gewapende conflicten en sociaal en economisch kolonialisme.

De situatie in Palestina laat zien dat een ‘thuis’ voor jezelf creëren in deze wereld voor sommigen al lange tijd onderhevig is aan restricties en controle van buitenaf. De Palestijnse gezondheidszorg wordt belemmerd door de steeds strengere restricties die Israël heeft opgelegd met betrekking tot de vrijheid van beweging, Palestijnse arbeid, medische professionals en patiënten en goederen, zoals medische apparatuur en medicatie voor Palestijnen, waaronder in het begin de toevoer van vaccins (Holmes & Balousha, 2021). Deze beperkingen benadrukken de onderdrukking van Palestijnen als tweederangs leden van een koloniaal systeem. Een situatie die nog eens wordt verergerd door de slechte omstandigheden waarin mensen leven: een water- en elektriciteitscrisis, ongebreidelde inkomensarmoede en een hoge bevolkingsdichtheid, geaccentueerd door stedelijke, ruimtelijke typologieën in overeenstemming met restrictieve bouwvoorschriften. Door de pandemie zijn mechanismen van economische overheersing niet alleen zichtbaar geworden maar ook *versterkt*, waardoor de afhankelijkheid van gekoloniseerde mensen aan koloniale machten wordt benadrukt (Samour, 2020).

Door het dictaat van volksgezondheid is er in extreme mate beslag gelegd op openbare en semi-openbare ruimtes en hebben overheden in ongekende mate toegang tot privéruimtes en persoonlijke informatie (biometrie) voor de tracering van contacten. Dit heeft wereldwijd geleid tot een toename in bevolkingssurveillance-systemen zoals drones en apparatuur voor telefoon- en creditcardtracking. Elk individu is een potentiële besmetter geworden, een potentieel gevaar voor de bio-politieke machtsorde, gefaciliteerd door het strenge toezicht op het dagelijkse leven van de bevolking (Esposito, Christiaens & De Cauwer, 2020).

Als het gaat om ‘huishoudens’ benadrukt dit dictaat van volksgezondheid, in het bijzonder de opdracht om thuis te blijven, een ‘ruimtelijke verdeling’ (Foucault, 1977: 195-7) die is gebaseerd op een sterk Noord-Europese idealisering van het huishouden als een huiselijke ruimte met vier muren en een beperkt aantal gezinsleden in plaats van gemeenschappelijke ruimte. Het begrip ‘thuis’ wordt hierdoor weergegeven in apolitieke termen: een comfortabele en ruime plek met een goede internetverbinding zodat ieder gezinslid haar of zijn werkzaamheden kan blijven uitvoeren. Hierdoor worden neoliberale accumulatie, de privatisering van kapitaal en de onzichtbaarheid van grote delen van de bevolking opnieuw benadrukt (Valentino-DeVries et al., 2020). Vrouwen, kinderen en LGBTQ+-personen zijn onevenredig vaak slachtoffer van de mishandeling die kan voorkomen in deze omgeving. Het is duidelijk dat veel overheden de gevaren in conventionele woonsituaties, door de Verenigde Naties de ‘schaduw-pandemie’ genoemd (UN Women, 2020), opzettelijk negeren. De realiteit van mensen die uit hun huis gezet dreigen te worden, wordt eveneens opzijgezet, terwijl op hetzelfde moment veel vastgoed in grote steden, zoals hotels en kantoorgebouwen, leegstaat (Maharidge, 2021).

Een centraal onderdeel van de pandemie-logica is de verwaarlozing van wat Lofland (2016) het ‘parochiale’ domein noemt: ruimtes waar individuen en gezinnen kunnen

samenkomen, samenwerken en hun eigen visies kunnen geven op de bredere sociale, culturele en politieke relaties en identiteiten die deel uitmaken van een huishouden, zowel van de plaats(en) als de processen. Door echter ‘fatsoen’ (*decoro*), dat plaatsen schoon, netjes en rustig moeten zijn, met ‘veiligheid’ (*sicurezza*) te verbinden (Bagnato, 2020), wordt thuisblijven gelijkgesteld aan minimale publieke interacties en een leven dat in gesloten ruimtes plaatsvindt. Het zijn echter de micro-openbare ruimtes (Amin, 2002), zoals markten, scholen, jeugd- en buurtcentra, sportclubs en andere ontmoetingsplekken, die, zeker in moeilijke tijden, wederzijdse steun en solidariteit tussen huishoudens mogelijk maken, waardoor gemeenschappelijke verbinding ontstaat. Deze (ruimtes van) collectiviteit kunnen cruciaal zijn voor mensen die in precare woonomstandigheden leven, aangezien ze mogelijkheden bieden voor fysieke en mentale ondersteuning, werk, zorg en sociaal contact. Tijdens een pandemie zijn deze plekken, waar ‘zinvolle ontmoetingen’ plaatsvinden en waar ‘alledaagse gesprekken’ verplicht zijn, wellicht belangrijker dan openbare ruimtes als parken of straten die fungeren als doorstroomplekken in plaats van bestemmingsplekken en daardoor niet altijd de mogelijkheid bieden voor contact tussen vreemden. Dit geldt met name voor daklozen of mensen in precare woonomstandigheden. Opmerkelijk is dat de urgentie en/of mogelijkheid voor de continuering van deze plekken voor kwetsbare groepen tijdens de lockdown geen belangrijk onderdeel van het publieke debat is geweest.

Toegang tot en gebruikmaken van deze *urban commons* (Narotzky, 2013; Dellenbaugh et al., 2015), met name als onderdeel van ‘het recht op de stad’ en ‘een thuis creëren in de stad’ (Low, 2016), is essentieel, naar onze mening in het bijzonder voor dak- en thuislozen en/of in crisistijd. Of zoals Marianne Potvin (2013: 14) bepleit, refererend naar David Harvey’s werk: ‘Aangezien ‘waarden van individuele vrijheid en sociale rechtvaardigheid niet per definitie verenigbaar zijn’, rest ons de vraag wat er gebeurt wanneer individuele rechten worden beschermd, maar de “commons” niet en wanneer de collectieve toe-eigening van de stad niet wordt erkend door degenen die verantwoordelijk zijn voor de rehabilitatie ervan’. In plaats, of bovenop, de voorziening van noodopvang voor daklozen, zoals de ‘parkeerplaatsen’ die worden gebruikt om daklozen afstand te laten houden (Levin, 2020), is er een permanentere infrastructuur voor mensen zonder dak nodig in de stad die gebaseerd is op *solidariteit* in plaats van nood, en die een ‘infrastructureel burgerschap’ (De Groot & Lemanski, 2021) en het recht op huisvesting voor mensen in precare woonsituaties bewerkstelligt.

DE SOLIDARITEITSKLOOF TUSSEN OVERHEIDS- EN BURGERREACTIES

Hoewel het belangrijk is om kritisch te kijken naar de negatieve invloed die de coronamaatregelen hebben op mensen zonder verblijfplaats of in precare woonsituaties, is het van even groot belang, en zelfs complementair, om de manieren waarop ze weerstand hebben geboden tegen deze maatregelen en zichzelf staande hebben gehouden met

behulp van bestaande en nieuwe lokale en internationale netwerken (van Barneveld et al., 2020) te observeren en analyseren. Er worden sinds de pandemie bijvoorbeeld meer huurstakingen georganiseerd dan ooit tevoren, mensen eisen leegstaande huizen en gebouwen terug op (Goodyear, 2020) en gemeenschapskeukens vergroten wereldwijd hun bereik. Zo wordt het idee van de *urban commons* nieuw leven ingeblazen.

Naast deze initiatieven zien we een groeiende boosheid jegens overheidsinstanties. Door de pandemie is de kloof in solidariteit tussen de reacties van de overheid en die van burgers duidelijk zichtbaar geworden. Dit vraagt om verantwoordelijkheid en antwoorden op vragen als: is het de verantwoordelijkheid van individuen (en liefdadigheidsinstellingen) om zichzelf en andere burgers, inwoners en bewoners te voorzien van basisbenodigdheden? En wie is er aansprakelijk – en hoe houden we hen aan die aansprakelijkheid – wanneer de gezondheid van mensen in geïnstitutionaliseerde plekken zoals kampen, gevangenissen en verzorgingstehuizen onder de maatregelen lijdt? Uiteindelijk zijn mensen geconfronteerd met de polariserende en meedogenloze vraag: hoeveel levens, en welke levens, worden opgeofferd omwille van de ‘volksgezondheid’? Gevoelens van frustratie en boosheid zijn legitiem. Dat gezegd hebbende worden deze gevoelens op zorgwekkende wijze steeds vaker gericht op de dak- en thuisloze bevolking, onder wie migranten in preciaire of tijdelijke woonomstandigheden, aangemoedigd door conservatieve en extreemrechtse ideologieën en politieke groeperingen.

Wanneer de beslissingen en procedures van overheden zo totaliserend zijn in de impact die ze kunnen hebben op het leven van mensen, is het moeilijk om over te schakelen van een analyse van bestuur naar een analyse van samenwerking en solidariteit, zeker zonder dat laatste (louter) te zien als veerkracht. Echter, wat doorgaans wordt gezien als de structurele voorwaarden voor dit bestuur, zijn in feite de producten van dominante, hegemonische sociaal-ruimtelijke relaties die zich voordoen in bepaalde contexten (Oosterlynck et al., 2020, p. 8). Deze zijn invloedrijk, vaak zelfs overheersend, maar niet absoluut. Het is dan ook belangrijk om situaties te bestuderen waarin burgerinitiatieven zijn ontstaan en door hard werk succes hebben geboekt, zelfs ondanks hun minder sterke machtsposities. Alleen dan kunnen we reflecteren over acties en solidariteit tussen mensen als voorwaarde voor vormen van stedelijke huisvesting die niet gebonden zijn aan het bezit van kapitaal of het concept van burgerschap zoals het gelegitimeerd is door de natiestaat.

ALTERNATIEVE OPLOSSINGEN IN KAART BRENGEN

Solidariteit met de ‘dak- en thuisloze’ bevolking kijkt verder dan noodhulp, wat wellicht de veerkracht tijdelijk vergroot, maar vaak geen invloed heeft op de sociale, economische en politieke structuren die ten grondslag liggen aan armoede, stigmatisering van psychische problematiek, verslaving en instabiliteit of migratie. In overeenstemming met Harvey’s idee over een ‘oprecht humaniserend urbanisme’ stelt Potvin (2013) dan ook een ‘humanitair urbanisme’ voor dat breekt met de neoliberale humanitaire (kamp)

projecten en in plaats daarvan plekken in de stad creëert door humanitaire acties. De architect en theoreticus Eyal Weizman (2011: 61-62) pleit in dezelfde geest voor een 'politiek van menselijkheid om ruimte te bieden aan de politiek van ontheemden', waarbij het belang wordt onderstreept van ruimtes waar ontheemden en kwetsbare groeperingen 'het recht kunnen herwinnen op de politiek, hier zelf invloed op kunnen uitoefenen en geen politiek object van anderen zijn'. Potvin (2013: 15) houdt op haar beurt een krachtig pleidooi om van 'humanitaire enclaves steden te maken en van steden toevluchtsoorden'.

Bekeken vanuit het perspectief van daklozen, vluchtelingen en mensen zonder papieren, zouden 'steden die toevluchtsoorden zijn' of 'rechtvaardige steden' (Ramos, Walks & Grant, 2020) (naast aandacht voor het 'publiek' in 'publieke ruimtes') een tweeledige doelstelling moeten hebben: het recht op huisvesting én de ontwikkeling van *urban commons*. Beide doelen zijn met elkaar verbonden door een urgente noodzaak voor een bredere transformatie van eigendomsstructuren in de stad.

Over het onderwerp huisvesting schrijft Christian Sowa (2021: 114) dat 'oplossingen voor het huisvestingsprobleem huisvesting moeten zien als gebruikswaarde, wat geen handelsproduct is maar [...] een democratisch beheerd goed'. Dit argument, dat tegen de financialisering van huisvesting gaat die veel wordt genoemd in het recente werk van David Madden en Peter Marcuse (2016) en Raquel Rolnik (2019), is ook terug te vinden in de langdurige protesten van asielzoekers tegen opvang in kampen en grote collectieve asielzoekerscentra. De coronapandemie heeft deze discussie weer aangewakkerd doordat kampen in Europa in quarantaine moesten zonder genoeg ruimte en voorzieningen, waaronder zelfs coronatesten en (eventuele) vaccinaties (Riese et al., 2020). In grote steden zijn mensen zonder vaste verblijfplaats de drijvende kracht achter deze campagnes.

Collectieve huisvestingsprojecten of woningcoöperaties en zowel oude als nieuwe vormen van sociale huisvesting worden door verschillende bewegingen aangedragen als alternatieven voor kampen en, op den duur, als manieren om de vervreemdende markt van opvanglocaties te veranderen. Initiatieven als *Campus Cosmopolis* (Berlijn), *Sharehouse Refugio* (Berlijn), *Les Grands Voisins* (Parijs) en *Haus der Statistik* (Berlijn) pleiten voor gedeelde en cross-sectorale huisvestingsprojecten op centrale locaties om de manier waarop mensen kunnen samenleven opnieuw te definiëren en vorm te geven. De trans-Europese conferentie *From the Sea to the City*, die gericht is op de burgemeesters van Europese steden, benadrukt de actieve rol die steden kunnen spelen in het ontwikkelen van een progressiever en gedemilitariseerd Europees migratiebeleid. Deze campagnes komen overeen met het project om de *urban commons* opnieuw vorm te geven, en deze mogelijk verder te ontwikkelen en te bekrachtigen als onderdeel van het stedelijke sociaal-ruimtelijke organisme.

Doordat *urban commons* mensen in staat stellen en motiveren om tijd door te brengen met familie en vrienden en samen te komen als sociale en politieke groepen, dragen

ze bij aan ons gevoel deel uit te maken van een bredere gemeenschap en maatschappij. Bovendien zorgen ze ervoor dat mensen zonder (vaste) verblijfplaats niet sociaal of economisch worden buitengesloten of alleen achterblijven zonder middelen of voorzieningen. Er kan gebruikgemaakt worden van verschillende gemeenschappelijke ruimtes, zoals sanitaire en medische faciliteiten, gemeenschappelijke keukens en volkstuinen, op een manier die niet bedoeld is om de situatie van de gebruikers te stigmatiseren. Toegang tot gemeenschappelijke ruimtes en voorzieningen in steden onderstreept, vanuit ons oogpunt, het recht op huisvesting, en ondermijnt tegelijkertijd de publiek-private tweedeling waarop eigendom en andere associaties met huisvesting zijn gebaseerd in neoliberale en xenofobische systemen. De *urban commons* zoals wij die voor ons zien, te verstaan als collectieve sociaal-ruimtelijke infrastructuur, nodigen uit tot een radicale interpretatie van burgerschap die openstaat voor degenen die wonen in of deel uitmaken van een stad, ongeacht hun nationale burgerschapsrechten of officiële woonplaats.

Concluderend kunnen we stellen dat de pandemie stadsbewoners de mogelijkheid biedt om het beheer van lokale voorzieningen in eigen hand te nemen en de kosten van het leven in de stad te herzien op basis van gebruik en onderhoud in plaats van marktwaarde. Steden die bekendstaan om hun extreme drukte, zoals New York, Londen, Rome, Delhi, Santiago en Wuhan, werden in 2020 spooksteden toen de meerderheid van de inwoners thuisbleef omwille van het 'algemeen' belang. Toch heeft de verschuiving in het gebruik en de visualisatie van openbare ruimtes in de stad geleid tot een 'paradigmaverschuiving' in het gedachtegoed over de planning en het ontwerp van deze ruimtes (Honey-Roses et al., 2020). Dit is al eerder het geval geweest in het vormgeven van een 'groenere' stad, een stad die aan de behoeften en wensen van fietsers, voetgangers en de lokale economie voldoet. Het zou ook moeten worden toegepast in de vormgeving van een stad die beter tegemoetkomt aan *alle* inwoners die er leven.

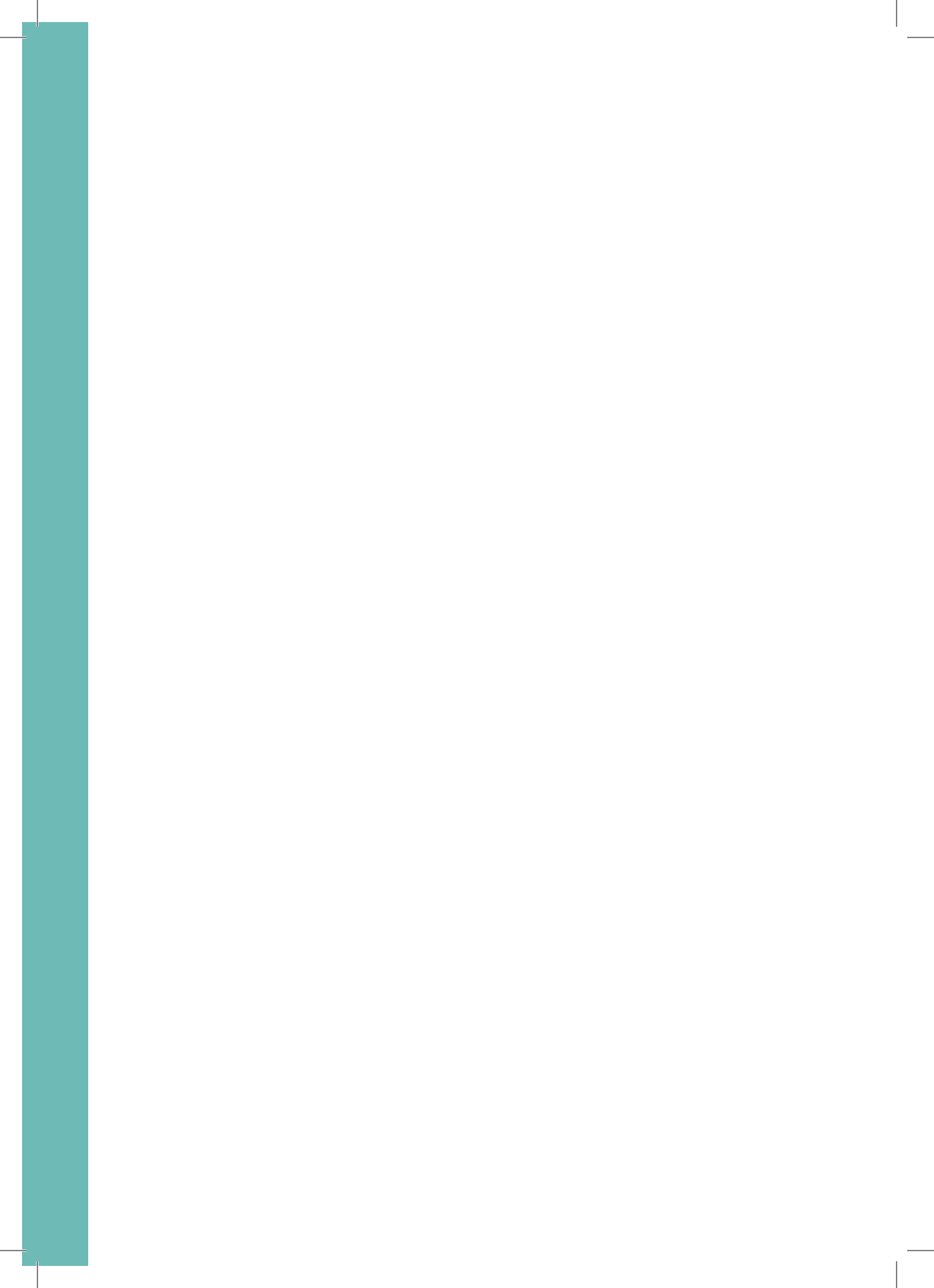
REFERENTIES

- Amin, A. (2002). 'Ethnicity and the multicultural city'. *Environment and Planning A*, 34: 6.
- Bagnato, A. (2020, 4 mai). 'Staying at home'. Special Issue: At the Border. *e-flux*, online. Beschikbaar op www.e-flux.com/architecture/at-the-border/329404/staying-at-home/.
- Beeckmans, L. (2019). 'Migrants, Mobile Worliding and City-Making'. *African Diaspora* 11(1-2): 87-100.
- Beeckmans, L., & Oosterlynck, S. (2020). 'Lessons from the lockdown: foregrounding non-privileged perspectives into the (post-)covid city debate'. In B. Doucet, R. van Melik & P. Filion (eds), *Global Reflections on Covid19 and Urban Inequalities*. Policy Press.
- Beeckmans, L., Singh A., & Gola, A. (2021). 'Rethinking the Intersection of Home and Displacement from a Spatial Perspective'. In L. Beeckmans, A. Gola, A. Singh & H. Heynen (eds). *Making Homes in Displacement: Critical reflections on a spatial practice* (pp. 1-33). Leuven: Leuven University Press.

- De Groot, J. & Lemanski, E. (2020). 'Covid-19 responses: infrastructural inequality and privileged capacity to transform everyday life in South Africa.' *Environment and Urbanization* 33(1): 255-272.
- Dellenbaugh, M., Kip, M., Schwegmann, M., Bieniok, M. & Müller, A. K. (2015). *Urban commons: Moving beyond state and market*. Basel: Birkhäuser Verlag AG.
- Esposito, R., Christiaens, T. & De Cauwer, S. (2020, 16 juni). 'The Biopolitics of Immunity in Times of COVID-19: An Interview with Roberto Esposito'. *Antipode online*. Beschikbaar op antipodeonline.org/2020/06/16/interview-with-roberto-esposito/.
- Foucault, M. (1976). *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction*. London: Allen Lane.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Allen Lane.
- Goodyear, D. (2020, 28 maart). 'The Corona Virus Spurs a Movement of People Reclaiming Vacant Homes'. *The New Yorker*, online. Beschikbaar op www.newyorker.com/news/california-chronicles/the-coronavirus-spurs-a-movement-of-people-reclaiming-vacant-homes.
- Gneiting, U., Lusiani N. & Tamir, I. (2020). *Power, Profits and the Pandemic: From corporate extraction for the few to an economy that works for all*. Oxfam: Briefing Paper.
- Harvey, D. (2003). 'The right to the city'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4): 939-941.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the right to the city to urban revolution*. New York: Verso.
- Han, K. (2020, 8 april). 'Singapore's migrant workers on front line of coronavirus shutdown'. *Al Jazeera*, online. Beschikbaar op www.aljazeera.com/news/2020/4/8/singapores-migrant-workers-on-front-line-of-coronavirus-shutdown.
- Honey-Roses, J., Anguelovski, I., Bohigas, J., Chireh, V., Daher, C., Konijnendijk, C., Litt, J., et al. (2020, 21 april). 'The Impact of COVID-19 on Public Space: A Review of the Emerging Questions'. *OSF Preprints*, online. Beschikbaar op osf.io/rf7xa/.
- Holmes, O. & Balousha, H. (2021, 3 januari). 'Palestinians excluded from Israeli COVID vaccine rollout as jabs go to settlers'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/world/2021/jan/03/palestinians-excluded-from-israeli-covid-vaccine-rollout-as-jabs-go-to-settlers.
- Jesuit Refugee Service. (2021, 26 juni). *From Bad to Worse: Covid-19 aggravates existing gaps in the reception of asylum seekers*. Online. Beschikbaar op jrseurope.org/en/resource/from-bad-to-worse/.
- Levin, D. (2020, 31 maart). 'Las Vegas places homeless people in a parking lot, 6 feet apart'. *New York Times*, online. Beschikbaar op www.nytimes.com/2020/03/31/us/las-vegas-coronavirus-homeless-parking-lot.html.
- Ljungkvist, K. (2016). *The Global City 2.0: From strategic site to global actor*. London: Routledge.
- Lofland, L. H. (1998). *The Public Realm: Exploring the City's Quintessential Social Territory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Low, S. (2016). 'Homing the City: An afterthought'. *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 13(2): 215-220.
- Madden, D. & Marcuse, P. (2016). *In Defense of Housing: The Politics of Crisis*. London and New York: Verso Books.
- Maharidge, D. (2021, 13 januari). 'How the United States chose to become a country of homelessness'. *The Nation*, online. Beschikbaar op www.thenation.com/article/society/how-america-chose-homelessness/.

- Narotzky, S. (2013). 'What kind of commons are the urban commons?' *Focaal*, 66: 122-124.
- Oxfam International. (2021, 25 januari). *The Inequality Virus: Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy*. Policy Papers. Beschikbaar op www.oxfam.org/en/research/inequality-virus.
- Potvin, L. (2013). 'Humanitarian urbanism under a neoliberal regime'. Paper presented at the International RC21 Conference 2013, Berlin. www.rc21.org/conferences/berlin2013/RC21-Berlin-Papers/24-1-Potvin-Marianne.pdf
- Ramos, H., Walks, A. & Grants, J. L. (2020, 1 april). 'Coronavirus pandemic is an opportunity to create affordable cities'. *The Conversation*, online. Beschikbaar op theconversation.com/coronavirus-pandemic-is-an-opportunity-to-create-affordable-cities-134735.
- Riese, D., Jakob, C., Baur, D., Litschko, K. & Ellersiek, H. (2020, 2 april). 'Zu sechst ein Zimmer, keine Seife'. *Die Tageszeitung*, online. Beschikbaar op taz.de/Schutz-vor-Corona-fuer-Gefluechtete/!5673786/.
- Rolnik, R. (2019). *Urban Warfare: Housing under the empire of finance*. New York: Verso.
- Samour, S. (2020). 'COVID-19 and the Necroeconomy of Palestinian Labor in Israel'. *Journal of Palestine Studies*, 49 (4): 53-64.
- Sowa, C. (2020). 'Migrant accommodation as a housing question, and how (not) to solve it'. *Radical Housing Journal*, 2(2): 101-121.
- Stad Gent. (2021, 17 maart). 'Alle dak- en thuislozen in Gent geteld om beleid op maat uit te rollen'. Online, beschikbaar op stad.gent/nl/samenleven-welzijn-gezondheid/nieuws-evenementen/alle-dak-en-thuislozen-gent-geteld-om-beleid-op-maat-uit-te-rollen.
- United Nations Women. (2020). *The Shadow Pandemic: Violence against women during Covid-19*. Beschikbaar op www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/violence-against-women-during-covid-19.
- Valentino-DeVries, J., Denise, L. & Gabriel J.X. Dance. (2020, 3 april). 'Location Data Says It All: Staying at Home During Coronavirus Is a Luxury'. *The New York Times*, online. Beschikbaar op ucla.app.box.com/s/y6tke2f7ot6xpjta7za5z209ei11xlu1.
- Van Barneveld, K., Quinlan, M., Kriesler, P. et al. (2020). 'The COVID-19 Pandemic: Lessons on building more equal and sustainable societies'. *The Economic and Labour Relations Review* 31(2): 133-157.
- Weizman, E. (2011). *The Least of All Possible Evils: Humanitarian Violence from Arendt to Gaza*. London and New York: Verso Books.
- Wong, Young Soon, Allotey, Pascale, & Reidpath, Daniel D. (2014). 'Health Care as Commons: An Indigenous Approach to Universal Health Coverage'. *International Indigenous Policy Journal*, 5(3): 1.

DIVERSITEIT IN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 11

DE SOCIOLOGISCHE VERBEELDING ACHTER DE COVIDMAATREGELEN

Jan Blommaert[†]
Universiteit Tilburg

Ik heb een sterk vermoeden dat ik niet de enige menswetenschapper ben die zich regelmatig ongemakkelijk voelt wanneer onze overheden COVID-19-maatregelen aankondigen of uitleggen.

(Jan Blommaert, oktober 2020)¹⁵

We hoorden de voorbije periode dingen zoals: ‘Thuis mag je maximaal vier mensen ontvangen, op voorwaarde dat de 1,5 meter wordt gerespecteerd; telkens gedurende twee weken dezelfde vier mensen’ en ‘We moeten onze knuffelcontacten beperken tot één enkele persoon’. Onze ‘bubbel’ is al enkele keren door de overheid vergroot en verkleind. Het verkleinen van de bubbel, samen met zowat elke andere maatregel, is erop gericht het volume van onze ‘sociale contacten’ te verminderen.

Telkens weer vraag ik me af wat er nu concreet achter deze begrippen schuilgaat, welk soort van realiteit men tracht te beïnvloeden met dit vocabularium en met die logica van maatregelen. Of anders verwoord: welk soort van sociologische verbeelding wordt gebruikt bij het bespreken en opstellen van die maatregelen.

SOCIOLOGISCHE VERBEELDING

The Sociological Imagination is de titel van een boek dat de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills in 1959 publiceerde. En het is een stevige kritiek op vaak impliciet gehouden aannames (dit is de sociologische verbeelding) in mainstream menswetenschappelijk onderzoek: fundamentele uitgangspunten over hoe een samenleving ineen zit, wat een

¹⁵ Dit hoofdstuk werd eerder gepubliceerd als een artikel in *SamPol* (oktober 2020).

‘normale’ samenleving is, hoe ‘normale’ mensen ineen zitten en zich gedragen. Mills was bezorgd over de tendens die hij zag, met name in de sociologie van Talcott Parsons en zijn volgelingen, in doorsnee statistisch onderzoek (denk aan opiniepeilingen) en diverse vormen van experimenteel onderzoek. In die vormen van onderzoek zag Mills een sociologische verbeelding die de voorkeur gaf aan abstracte constructies van mensen, groepen en samenlevingen, een voorkeur voor ‘populaties’ boven echte reëel bestaande gemeenschappen. Zijn pleidooi in *The Sociological Imagination* was er dan ook één voor realisme: baseer je onderzoek op echte mensen, echte gedragsvormen, echte gemeenschappen.

Precies hetzelfde probleem zie ik in de COVID-19-maatregelen. Het eerste wat me opvalt is hoe uniform de sociologische verbeelding is die de maatregelen aandrijft. Belgen leven samen in gezinnen die een stabiele unit vormen, stabiele gedragspatronen hebben, samenleven onder hetzelfde dak en nogal wat vierkante meters bezetten (waardoor anderhalve meter tussen elke bezoeker vrij kan worden gelaten). De sociologische verbeelding van ‘de Belg’ is die van een middenklasser met een gemiddeld inkomen, een ruime woning met tuin(tje) in een peri-urbane gemeente, met opgroeiende schoolgaande kinderen en een vaste job die thuiswerk toelaat. Die Belg is sedentair, leeft in gezinsverband (man, vrouw, twee kinderen), is geletterd in (minstens) standaard Nederlands en/of Frans, heeft toegang tot de digitale wereld, heeft een vast netwerk van vrienden en stabiele vormen van ‘sociaal contact’. Die sociale contacten zijn – zo moeten we het ons voorstellen – niet alleen stabiel maar ook eenvoudig en relatief makkelijk te beheren. Zo makkelijk dat we om de twee weken vier andere vrienden thuis kunnen ontvangen zonder dat we iemand tegen de haren instrijken.

We zien het: de Belg in deze sociologische verbeelding is een amalgaam van statistische gemiddelden, daardoor uniform en generaliseerbaar als ‘populatie’, en dus per definitie onrealistisch in de zin die C. Wright Mills al aangaf. Deze Belg is geconstrueerd door en voor statistici: het discours over COVID-19 is van bij aanvang een discours dat begint en eindigt bij getallen, percentages en grafieken.

Maar er is meer. De ingebeelde uniformiteit van de populatie leidt tot een nog merkwaardiger aanname: die van de uniformiteit van sociaal gedrag. Vermits men de samenleving heeft herleid tot een stabiele en beheersbare populatie met gemeenschappelijke kenmerken, kan men ook het gedrag van leden van die populatie veralgemenen. Althans, daar wordt van uit gegaan.

Jazeker, men kan dat. Maar men kan dat enkel met vormen van gedrag die ongevoelig zijn voor een grote reeks sociale verschillen die ik zo meteen zal vermelden. Handhygiëne, een mondmasker dragen, social distancing en een elleboogje in plaats van een hand bij begroetingen zijn zulke relatief ongevoelige vormen van gedrag, en dat is de reden waarom ze met relatief succes zijn doorgevoerd (en wellicht ook blijvers zullen blijven

in onze repertoires van sociaal gedrag). Maar zelfs bij die eenvoudige maatregelen klagen we over individuen en groepen die ze verwerpen of verwaarlozen, want zelfs daar heb je diversiteit.

LEVEN WE ECHT MAAR IN EEN ENKELE 'BUBBEL'?

Zowat elke maatregel die draait rond 'bubbels' leidt tot controverse en merkwaardige interpretaties. De 'bubbel' die de overheid gebruikt in de maatregelen wordt bepaald door familiale of sociale intimiteit: je bubbel, dat zijn je gezinsleden en de vier vrienden die je elke twee weken mag wisselen. Maar ik zie dat de term 'bubbel' ook wordt gebruikt voor zowat elk cluster mensen dat zich in het openbaar samen vertoont. Groepjes supporters die tijdens de Ronde van Vlaanderen (tegen de regels) langs de weg stonden werden door de commentator beschreven als 'bubbels', het hele peloton in de Ronde van Vlaanderen eveneens. Tafels in restaurants worden ook bezet door 'bubbels', net als groepjes collega's die in dezelfde ruimte werken, de leden van een voetbalploegje of de leiding van een scoutsgroep. Het woord 'bubbel' staat voor een wirwar aan betekenissen.

Die controverse is de sociologische realiteit die van zich laat horen. Want ga het eens na voor jezelf: leef jij echt maar in een enkele 'bubbel', in de zin van mensen met wie je veel en intens contact hebt en behoorlijk wat gedragseigenschappen deelt? Is die 'bubbel' dezelfde om 9 uur 's ochtends als om 15 uur of om 21 uur? Is je online 'bubbel' dezelfde als je offline 'bubbel'? Hebben al die bubbels door dezelfde kenmerken? Kun je, bijvoorbeeld, al die bubbels zomaar uitbreiden of verkleinen? En leven we (in een tijd van hypermobiliteit) echt in sedentaire bubbels – bubbels die 'in hun kot' blijven? Is het zo dat onze belangrijkste affectieve bubbel ons gezin is, en dat het dak waaronder we het liefst verblijven het dak van vader en moeder is? En hebben jullie een gezinsraad gehouden over wie voor de volgende twee weken de bubbel mag uitbreiden, en wie daarna?

Feit is dat we doorgaans in een grote diversiteit aan bubbels leven; dat die bubbels veranderen, evolueren en fasen in ons leven kenmerken; dat vele bubbels mobiel zijn en mee bewegen met ons; dat bubbels zelfs doorheen het verloop van een dag veranderen; dat die diversiteit aan bubbels telkens een gedragsaanpassing vereist en aan heel andere regels onderworpen is – dat er dus niets stabiels of snel generaliseerbaar is van zodra we naar de concrete realiteit van bubbels kijken. Men heeft het bij het bespreken van de maatregelen telkens over het reduceren van het aantal sociale contacten; het zou duidelijk moeten zijn dat het begrip 'sociaal contact' telkens weer wisselt wanneer we doorheen die diversiteit aan bubbels gaan, en dat het reduceren van het aantal sociale contacten een kwalitatieve kwestie is, geen kwantitatieve: er zijn sociale contacten die we makkelijker kunnen reduceren dan andere afhankelijk van over welke bubbel we het hebben, en elke bubbel heeft contacten die dwingender en belangrijker blijken te zijn dan andere.

DIVERSITEIT IN ONZE BUBBELS

Het is die diversiteit in bubbels die voor velen net de rijkdom van het sociale leven uitmaakt. En net die diversiteit is wat velen ervaren als ‘integratie’, echte en volwaardige integratie, niet in ‘de’ samenleving maar in uiteenlopende gemeenschappen binnen die samenleving. Vanzelfsprekend houdt die diversiteit in lidmaatschap van gemeenschappen ook diversiteit van gedrag in. En dat is de reden waarom dezelfde maatregel een groter en vaak meer nefast effect kan hebben voor bepaalde gemeenschappen dan voor andere, en dus controversieel wordt. De sluiting van cafés, bars en concertzalen zal jongere mensen zwaarder treffen dan ouderen (en treft de uitbaters uiteraard het meest van al), de sluiting van scholen treft hoofdzakelijk de schoolkinderen en hun ouders. Elke maatregel zal onvermijdelijk selectief, en dus onrechtvaardig blijken wanneer geen rekening wordt gehouden met de diversiteit van de concrete gemeenschappen die erdoor worden geraakt.

Een deel van die diversiteit is al ontdekt, bijvoorbeeld toen men na de lockdown van scholen ontdekte dat een verbluffend groot aantal schoolkinderen geen toegang had tot een PC of laptop, of toen bleek dat de sluiting van restaurants ook een effect had op mensen in armoede omdat ook de sociale restaurants werden gesloten. Een ander deel van die diversiteit bespreekt men graag: de taalkundige diversiteit die ervoor zorgt dat ‘bepaalde groepen’ in ‘bepaalde buurten’ (lees: onze ‘allochtonen’) niet worden bereikt door de infocampagnes van de overheid en de berichtgeving in de massamedia, en dus als schuldig kunnen worden voorgesteld. Maar het is helder dat, wanneer we de effectiviteit van maatregelen bekijken, we ver voorbij ‘communicatie’ als kernprobleem moeten gaan, en dat het aanwijzen van de gebruikelijke schuldigen ons evenmin veel verder helpt.

KIJKEN NAAR CONCREET GEDRAG

Maatregelen tegen de verspreiding van COVID-19 moeten gedragseffecten hebben. Preciezer gesteld: ze moeten onze ‘sociale contacten’ reguleren. Ik gaf al aan dat de notie van ‘sociale contacten’ problematisch is, maar we kunnen daar nog één en ander aan toevoegen.

Eén: we hebben sinds maart 2020 beetje bij beetje geleerd dat het woordje ‘sociaal’ in ‘sociaal contact’ voor heel andere dingen staat wanneer we onze contacten via WhatsApp, Skype of Zoom moeten organiseren in plaats van face-to-face. Meer bepaald: we hebben geleerd dat online instrumenten voor sociaal contact geen vervanger kunnen zijn voor een ‘live’ gesprek, want we verliezen een belangrijk deel van de intensiteit, de spontaniteit en impromptu dynamiek van ‘live’ gesprekken. We worden dus geleidelijk aan minder sociaal, meer individualistisch en ook eenzamer (binnen die verzonnen

‘bubbel’), en onze contacten worden meer en meer geformatteerd, geregisseerd, en afhankelijk gemaakt van de beschikbaarheid van technologie.

Twee: wanneer het dan de bedoeling is van de overheid om het volume ‘sociale contacten’ te beperken moeten we het volgende in gedachten houden. Mensen zijn nog steeds datgene wat Elliot Aronson erover zei in zijn boek *The Social Animal* (1972): ‘social animals’ die voor zowat alles nood hebben aan de goed- of afkeuring van anderen. Voor die sociale diersoort zijn dit soort verschaalde contacten absoluut onvoldoende – en niet alleen voor de jongere leden van die diersoort. In de context van de COVID-19-maatregelen krijgen we een nieuwe sociale wereld aangeboden en opgelegd die in veel opzichten tekortschiet en daardoor nogal wat ongewenste neveneffecten kan (en zal) genereren omdat we ze niet hebben zien aankomen.

We zijn een grote kans aan het vergooien, een kans om gebruik te maken van het ergerlijke vehikel van COVID-19 om veel en snel te leren over hoe ons sociaal gedrag precies ineen zit doorheen de complexe en superdiverse samenleving die we hebben opgebouwd – ons concrete sociaal gedrag, geen abstractie ervan, geen holle formats die eigenlijk door niemand echt zo worden uitgevoerd, maar concrete, echte patronen van sociaal gedrag, online zowel als offline.

Het is immers zo dat je de concrete diversiteit die onze manieren van samenleven kenmerkt beter begrijpt wanneer je vertrekt van concrete, observeerbare vormen van gedrag dan van al dan niet courante labels voor gemeenschappen en hun identiteiten die we vooraf al gaan vastleggen. De eigenschappen van groepen, in de huidige vormen van online-en offline samenlevingen, worden bepaald door de handelingen die ze uitvoeren. De COVID-19-crisis geeft ons een unieke kans om die sociale handelingen precies en in detail te leren kennen. Maar net dat niveau van kennis vermijden we wanneer we ons toespitsen op bizarre noties zoals ‘bubbels’ (of ‘knuffelcontact’) aan wie we dan gedragspatronen voorschrijven.

Zoals C. Wright Mills al beklemtoonde: de beste sociologische verbeelding is er één die wordt gevoed door realisme, niet door volgehouden trouw aan abstracte aannamen die door een snel veranderende realiteit voortdurend in vraag worden gesteld. Aan zo’n verbeelding hebben we allemaal dringend behoefte, al was het maar om het soort van neveneffecten te vermijden waarover ik het zonet had, en in dezelfde beweging de gewenste effecten van je strijd tegen COVID-19 te optimaliseren.

Er is een consensus over het feit dat je bij het vastleggen van de COVID-19-maatregelen ook de economische impact ervan in de gaten moet houden. Er zou een even solide consensus moeten bestaan over het beginsel dat je bij dit alles het sociale weefsel niet onherstelbaar mag beschadigen. Ook dat risico is deel van de pandemie, en we moeten het even goed kennen en begrijpen als het virus zelf.

REFERENTIES

Aronson, E. (1972). *The Social Animal*. San Francisco: W.H. Freeman.

Mills, C. W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.

HOOFDSTUK 12

BLACK LIVES MATTER IN DE POST-COVIDSTAD?

Nyanchama Okemwa & Luce Beeckmans

Radboud Universiteit en Hand in Hand tegen Racisme | Universiteit Gent

Social distancing is a privilege. It means you live in a house large enough to practise it.
Hand washing is a privilege. It means you have access to running water.
Hand sanitisers are a privilege. It means you have money to buy them.
Lockdowns are a privilege. It means you can afford to be at home.
A disease that was spread by the rich as they flew around the globe will now kill millions of the poor.

Twitter Thread of Dr. Jagdish Hiremath,

Chief medical officer ACE Healthcare India (March 23, 2020)

(GERACIALISEERDE) GEZONDHEIDSKLOVEN

Toen de coronapandemie in maart 2020 België bereikte, had niemand verwacht dat er uiteindelijk zo veel doden zouden vallen. Wereldwijd lag het aantal besmette personen op 9 oktober 2021 op 219 miljoen en het aantal doden op 4,5 miljoen. Op het hoogtepunt van de crisis waren er in sommige landen geen ziekenhuisbedden meer vrij. In sommige steden moesten de lichamen van overledenen zelfs in koelvrachtwagens worden opgestapeld en op andere plekken lagen ze als vuilnis op straat. Als reactie op deze verbijsterende cijfers werden maatregelen om het aantal besmettingen terug te dringen, zoals handen wassen, afstand houden, zelftesten en, waar nodig, quarantaine, essentieel (en normaal). Al deze maatregelen werden nodig geacht om te voorkomen dat de gezondheidszorg zou instorten. Maar terwijl overheden hun burgers aanspoorden om zich aan de maatregelen te houden, raakten veel kwetsbare mensen verstrikt in allerlei gezondheidsongelijkheden.

In dit hoofdstuk definiëren we gezondheidskloven of gezondheidsongelijkheden als de verschillen in toegang tot en kwaliteit en betaalbaarheid van medische zorg voor bepaalde groepen (Riley, 2012), alsook de verschillen in onderliggende medische (fysieke en mentale) en sociaaleconomische condities tussen groepen, zoals krappe woonruimtes of jobs in ‘essentiële’ sectoren, zoals ziekenhuizen of supermarkten, waar de kans op infectie groter is. In dit hoofdstuk bekijken we hoe de pandemie de gezondheidskloven voor sommige mensen, en soms op basis van ras, verder heeft versterkt, waardoor binnen sommige bevolkingsgroepen gradaties van frustratie en ontwrichting zijn ontstaan. We richten ons in dit artikel met name op mensen van Afrikaanse afkomst, de zogeheten Afrikaanse diaspora. Tegelijk passen we een intersectioneel perspectief toe door licht te werpen op de wijze waarop bepaalde groepen tijdens de coronacrisis te maken kregen met een opeenstapeling van gezondheidskloven op de kruispunten van ras, klasse, geslacht, leeftijd, cultuur, religie et cetera.

In het hoofdstuk gaan we in het bijzonder in op hoe de ervaring van mensen uit de Afrikaanse diaspora met deze (raciale) gezondheidsverschillen resulteerde in verschillende vormen van weerstand en burgerlijke ongehoorzaamheid ten opzichte van de coronamaatregelen. Een breder ongenoegen dat ook zichtbaar werd tijdens de *Black Lives Matter*-demonstraties. Belangrijk om te benadrukken is dat deze demonstraties in essentie wilden aantonen dat zelfs los van medische gevolgen van COVID op de gezondheid, mensen van de Afrikaanse diaspora ook op andere niveaus een hogere kans op sterven hadden al vóór het uitbreken van de pandemie en dit ook na het uitbreken ervan onveranderd is gebleven. Daarnaast laten we zien dat deze weerstand niet per se een weerstand is tegen de coronamaatregelen, maar tegen de (witte) privileges die alleen maar zijn versterkt door de pandemie en de bijbehorende maatregelen. We betogen dat doordat de pandemie de al bestaande gezondheidsongelijkheden verder heeft vergroot, het bij sommige mensen het overweldigende gevoel heeft gegeven onderworpen te zijn aan een ‘pandemie-kolonialisme’.

COVIDPANDEMIE-KOLONIALISME

In het kielzog van de *Black Lives Matter*-demonstraties, die in mei en juni 2020 halverwege de eerste coronapiekt plaatsvonden als reactie op de dood van George Floyd, riepen antiracisme-activisten politici, beleidsmakers, juridische instanties, de media en academische instellingen op om de noodzaak van dekolonisatie te erkennen. Dekolonisatie is een kritiek op de doorlopende en soms onzichtbare reproductie van het koloniale denken, waaronder raciale maatschappelijke hiërarchieën en (geïnstitutionaliseerde vormen van) raciale discriminatie die hun oorsprong kenden tijdens het koloniale tijdperk (Rutazibwa, 2018; Nsai, 2020). Door de coronapandemie is opnieuw duidelijk geworden dat de nalatenschap van het kolonialisme nog steeds tastbaar is en invloed heeft op de existentiële realiteit en geleefde ervaringen van mensen. Met name mensen van Afrikaanse afkomst zien de sporen van het kolonialisme

zowel in hun dagelijkse interacties met anderen als in institutioneel racisme. Deze overblijfselen zijn ook zichtbaar in bredere systemen van kennisproductie waarin amper vraagtekens of kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de dominante positie van Westerse kennis. Hierna zullen we enkele voorbeelden geven van dit laatste aspect met betrekking tot de pandemie.

Afrikaanse landen hebben jarenlange ervaring in het effectief omgaan met virusuitbraken zoals ebola, cholera, lassakoorts, polio, mazelen, tuberculose en HIV. Toen de World Health Organisation (WHO) het coronavirus als wereldwijde gezondheidscrisis bestempelde, waren Afrikaanse leiders zich er sterk van bewust dat de pandemie een dreiging zou vormen voor de (inter)nationale veiligheid, gezondheid en welvaart als deze niet adequaat werd ingedamd. In veel Afrikaanse landen werd dan ook snel gereageerd, zeker vergeleken met Europese landen, door onmiddellijk lockdowns in te voeren. Al in januari 2020 werden controles op vliegvelden aangescherpt en werden alle passagiers gecontroleerd die recentelijk in China waren geweest. Bedrijven en scholen werden gesloten, grenzen gingen dicht, publieke bijeenkomsten werden verboden en avondklokken werden ingevoerd. Deze maatregelen waren niet populair en richtten economische schade aan (zowel aan de formele als informele markt), maar ze waren noodzakelijk omdat ze het medisch personeel in staat stelden ziekenhuizen voor te bereiden, de benodigde hulpmiddelen te verzamelen en te leren van innovatieve behandelmethoden die in binnen- en buitenland werden geperfectioneerd.

België en andere voormalige koloniale machten vroegen Afrikaanse epidemiologen in hun voormalige koloniën niet om advies, hoewel de lessen die geleerd zijn uit voorgaande uitbraken essentieel hadden kunnen zijn in de aanpak van het coronavirus. In tegenstelling tot de voorspellingen van Westerse experts dat Afrika het ergst zou worden getroffen door de pandemie, gaat het op het continent tot nu toe nog steeds veel beter dan verwacht (al blijven veel coronabesmettingen en -overlijdens onder de radar). Toch zijn Westerse experts terughoudend in het toeschrijven van dit succes aan Afrikaanse expertise, professionaliteit en adequate coronamaatregelen. Ze beweren onder meer dat het lagere dodenaantal eerder kan worden verklaard door andere factoren, zoals een lagere gemiddelde leeftijd en een gunstiger klimaat of door het slecht of niet-registreren van besmettingen als gevolg van slechte infrastructuur, gebrek aan middelen of wanbeleid met betrekking tot de verzamelde data. De mogelijkheid dat Afrikaanse landen simpelweg adequaat hebben gereageerd op de pandemie, afgezien van de verschrikkelijke economische gevolgen, werd amper overwogen.

Een ander voorbeeld van deze koloniale dimensie in de reactie op de coronapandemie vinden we terug in de vaccinatiecampagnes. Hoewel de snelle spreiding van het covidvirus de snelheid van de globalisering laat zien, vinden vaccinatiecampagnes voornamelijk op nationaal niveau plaats en worden de wereldwijde machtsverhoudingen pijnlijk zichtbaar in de toegang tot en de distributie van vaccins. Geconfronteerd met wat velen ‘vaccin-apartheid’ noemen – in feite een reflectie van de ongelijkheid in

toegang tot de gezondheidszorg pre-corona – is het urgent om een plan te ontwikkelen voor het bestrijden van de ongelijkheid in de wereldwijde toegang tot vaccins tegen corona, en mogelijke andere virussen in de toekomst. Toch lijkt dit voor de meeste Westerse landen geen prioriteit te hebben: er wordt al een plan voor een derde prik ontplooid terwijl grote delen van de wereldbevolking nog geen eerste prik kregen. Daarnaast worden grote doorbraken in de ontwikkeling van covidvaccinaties in China, India en zelfs delen van Afrika grotendeels genegeerd in het Westen, soms ook doordat deze niet overeenkomen met het belang en het primaat van de grote Westerse farmaceutische bedrijven. Bovendien komen de meeste ‘oplossingen’ van Westerse experts, die meestal niet op de hoogte zijn van de paramedische, existentiële realiteit van Afrikanen, noch van de onoverkomelijke moeilijkheden van degenen die het hardst worden getroffen door volksgezondheidsproblemen. Het is van groot belang dat we vraagtekens plaatsen bij de onderliggende ongelijkheden en het kolonialisme van deze wereldwijde vaccinatiecampagnes.

DE COVIDBUBBEL VERSUS TRANSNATIONALE VERWANTSCHAPS BANDEN IN DE AFRIKAANSE DIASPORA

Om de impact van het coronavirus en de bijbehorende maatregelen op mensen uit de Afrikaanse diaspora goed te kunnen begrijpen, is het essentieel om de complexiteit van de echte of denkbeeldige wereld van hun stedelijke bestaan en dagelijkse ervaringen te vatten. Er zijn uiteenlopende manieren waarop leden van de Afrikaanse diaspora hun identiteit construeren, deconstrueren en reconstrueren (Beeckmans, 2019). Dit proces gebeurt vaak niet op individuele basis, maar in relatie tot anderen. De echte of denkbeeldige staat van in-de-wereld-zijn van mensen uit de Afrikaanse diaspora bestaat vaak (onbewust en ongewild) uit paradoxen, ambiguïteiten, tegenstellingen en ervaringen die buiten het bereik vallen van de genormaliseerde structuren van het sociale en culturele leven in de Europese stad. De identiteit van de diaspora is daarom niet statisch of voorspelbaar, maar komt voort uit en is verankerd in een kader van wereldwijde hiërarchieën van ras, geslacht, religieuze overtuigingen, seksuele geaardheid en burgerschap.

In de Afrikaanse diaspora wordt familie over het algemeen gezien in het kader van verwantschapsrollen, normen en gewoontes. Deze kaders zijn micro-kosmische reflecties van de uiteenlopende intersecties van intergenerationele verbindingen en spanningen die worden gegenereerd door en voor transnationale diasporaleden. Afrikanen en Afrikaanse diaspora zijn zich doorgaans bewust van de mensen die hun bloedverwanten zijn, maar verwantschap wordt niet alleen gezien in termen van bloedverwantschap. Zo noemen kinderen iedereen uit de generatie van hun ouders

‘oom’ of ‘tante’ (*tantines et tontons*). Op deze manier worden Afrikaanse diasporische *urbanscapes* (Van Den Kamp, 2017) gevormd, die de Afrikaanse diaspora zowel fysiek als via de allernieuwste technologieën transnationaal verbinden in steden over de hele wereld. Ze worden door Afrikaanse diaspora gezien als een amalgamatie van brede verwantschapsbanden die voortkomen uit en onderdeel zijn van hun gedeelde ervaringen en bijzondere levensgebeurtenissen. Deze *urbanscapes* worden door de meeste diasporaleden ook ervaren als een wereldwijd stedelijk netwerk van solidariteit, maar kunnen soms evenzeer een bron van controle en conflicten zijn.

Het coronavirus, en met name de lockdowns, heeft een directe invloed gehad op de steun- en solidariteitsmechanismen binnen de transnationale *urbanscapes* van de Afrikaanse diaspora. Ondanks hun inherente heterogeniteit komen leden van de Afrikaanse diaspora vaak samen in echte of samengestelde familiecontexten voor bruiloften, dopen, uitvaarten, om te bidden in kerken, buurtcentra en heilige plaatsen, of om zich in te zetten voor een gemeenschappelijk doel door middel van burgerinitiatieven en verenigingen. Vaak voelen diasporaleden zich moreel verplicht om deel te nemen aan belangrijke levensgebeurtenissen zoals geboortes, overgangsrituelen, bruiloften en uitvaarten van familie in het buitenland. Dit gebeurt vaak online of telefonisch, maar ook in de vorm van daadwerkelijke bezoeken en andere fysieke ontmoetingen in Afrika en Afrikaanse diasporische *urbanscapes*. Deze samenkomsten zijn broodnodige toevluchtsoorden of veilige havens waar ze hun dromen, verwachtingen, wensen, passies, eigenaardigheden, triomfen en successen met elkaar kunnen delen. Het zijn ook plekken waar ze omstreden, tegenstrijdige en mogelijk verstorende emoties kunnen bespreken, zoals verlating, verbijstering en ontworteling. Daarnaast kunnen ze hier hun frustratie, onrust, angst en spijt uiten, emoties die hen hebben getekend of getraumatiseerd en waaruit vaak depressies en suïcidale gedachten ontstaan.

Door het coronavirus en de bijbehorende maatregelen zijn deze steun- en solidariteitsmechanismen, zowel in de thuislanden van Afrikaanse diasporaleden als in de diasporische *urbanscapes*, onder druk komen te staan. Voor een groot deel komt dit omdat het coronabeleid, met zijn focus op de (Eurocentrische) nucleaire familie als een veilige ‘bubbel’ haaks staat op de manier van leven van veel Afrikaanse diasporaleden waarin bredere verwantschapsbanden die zich uitspreiden over transnationale *urbanscapes* primordiaal zijn. Door sommige leden van de Afrikaanse diaspora werd de mogelijkheid om jezelf terug te trekken in een ‘bubbel’ dan ook gezien als een (wit) lockdown-privilege waartegen weerstand ontstond. Deze weerstand werd enkel vergroot doordat de eerste lockdown samenviel met de *Black Lives Matter*-demonstraties, een mondiaal moment waarin deze (witte) privileges actief werden bevraagd. Maar ook op meer passieve manieren, simpelweg via tal van overlevingsmechanismen, werden de covidmaatregelen gecontesteerd.

LOCKDOWNPRIVILEGES EN OMSTREDEN CORONAMAATREGELEN

Vele leden van de Afrikaanse diaspora in Europese steden voelen zich vaak gevangen in een klimaat waarin ze op basis van hun ras als ‘anders’ worden gezien, wat tot een constante staat van non-identiteit, onzekerheid en angst leidt. Ze verkeren in een onzekere situatie waarin ze nergens echt bij horen, binnen noch buiten staan, in het midden noch aan de rand, in het verleden noch in het heden. Het is een onwettelijke staat van niet weten waar ze staan ten opzichte van hun medeburgers of hoe ze hun ‘nieuwe normaal’ moeten vormgeven na de nieuwe onzekerheden en angsten die voor velen tijdens de coronacrisis zijn ontstaan. De golf van onzekerheid en angst die is veroorzaakt door de pandemie heeft tot nieuwe vormen van ambiguïteit en risico geleid, die bestaande misconcepties bij de Afrikaanse diaspora hebben versterkt.

Het is dan ook geen verrassing dat de *Black Lives Matters*-demonstraties tijdens de pandemie zulke heftige emotionele en explosieve reacties hebben uitgelokt onder Afrikaanse diasporaleden. Bovenop een structureel aanwezige angst voor reëel politiegeweld, dat zijn bestaan middenin een pandemie opnieuw bevestigde zowel in België als in de Verenigde Staten, zat die laag ongenoegen over de verschillende dagelijkse beleving van de covidpandemie zelf. Vele Afrikaanse diaspora zetten vraagtekens bij de kolonialiteit van hun structureel achtergestelde sociaaleconomische, politieke, culturele, existentiële (fysieke) en nu dus ook medische posities in steden. Verder aangespoord door hun ervaringen in de pandemie, spreken steeds meer mensen zich uit tegen racisme en eisen ze de subversie en uiteindelijke dekolonisering van de gevestigde orde. Sommigen zoeken hun toevlucht in sektarische religieuze bewegingen die dit opgelegde massa-denken bevestigen, al is het maar door elke vorm van controversie te vermijden. Ironisch genoeg zijn veel leiders van de Afrikaanse pinksterkerken tegen subversie en adviseren ze om ‘weg te kijken’ en geen aandacht te trekken door naar de principes van het geloof te leven.

Hoewel veel diasporaleden zich wel willen houden aan de regels voor lockdowns en fysiek afstand houden, zijn de gevolgen desastreus op manieren die niet eenvoudig te begrijpen zijn door niet-migranten. Dit is met name het geval wanneer deze maatregelen zijn gebaseerd op de Westerse notie van het ‘gezin’. De Afrikaanse betekenis van ‘gezin’ of ‘familie’ is veel breder en gecompliceerder dan de Westerse individualistische ‘gezinseenheid’. Het is voor de meeste Afrikanen dan ook ondenkbaar om in zelfisolatie te gaan in deze ‘gezinseenheid’ terwijl ze als persoon en hun gevoel van thuishoren op complexe wijze verweven zijn met andere families. Velen voelen zich afgesneden van mensen die ze beschouwen als onderdeel van hun familie, zowel binnen een bepaalde stad als binnen transnationale *urbanscapes*. Zo was het in begin van de lockdown duidelijk dat er hevige trauma’s werden beleefd omdat mensen niet aanwezig konden zijn om afscheid te nemen in het ziekenhuis. Bij een uitvaartdienst konden echter de dichtste naasten aanwezig zijn. Dit trauma is echter nog groter bij mensen

uit de diaspora die niet op bredere familie mochten leunen bij een dergelijk ritueel of dit bij een overlijden van een dichte naaste, zoals een ouder, buiten de landsgrenzen gedurende ettelijke maanden niet eens ritueel fysiek konden beleven. Sommige Afrikaanse diaspora voelen zich getraumatiseerd door het langdurige onvermogen om belangrijke levensgebeurtenissen, zoals dopen, bruiloften en uitvaarten samen te beleven. Velen vinden het gekmakend dat doden niet kunnen worden geëerd binnen bredere *urbanscapes* en de benodigde rituelen niet kunnen worden uitgevoerd. De dagelijkse updates over coronadoden gecombineerd met het onvermogen om samen te komen voor uitvaarten en herdenkingsdiensten zorgt voor breuken en dissonanties die veel ingrijpender zijn dan enkel het verlies van een leven. Sommigen ervaren deze buitensporige blootstelling aan de dood als erger dan de dood zelf, tenzij de levens van de overledenen op de juiste wijze worden afgesloten.

Ik ben als een lopende dode ... ik besta niet echt meer. Mijn moeder is overleden en ik kan niet naar haar begrafenis. Ik kan haar niet nog één keer zien om er zeker van te zijn dat ze er echt niet meer is. Ik weet dat ze dood is, maar voor mijn gevoel is ze er nog. Hoe kan ze dood zijn, als ik haar niet kan loslaten? Ik kan niet eens vrij nemen van mijn werk om te rouwen. Ik heb geen 'verklaring van overlijden', waardoor mijn werkgever haar dood niet officieel kan accepteren. Hij heeft mij het advies te geven om naar de huisarts te gaan zodat ik met ziekteverlof kan, maar ik ben niet ziek. Zal mijn ziekte mijn moeder begraven? Door de corona is ze twee keer gestorven, één keer door de ziekte en nogmaals door deze maatregelen waardoor ze voor mij niet echt dood is. Hoe kan ze dood zijn als de begrafenisrituelen die haar ziel vrijlaten en haar laten rusten niet worden uitgevoerd? Ze achtervolgt me, ze roept mijn naam, ik kan niet eten, niet slapen. Ik wil niet meer leven. Ik heb overwogen er een einde aan te maken. Misschien houdt deze pijn dan op. Ik heb besloten om het ritueel uit te voeren om haar ziel vrij te laten. Dit moet eigenlijk gebeuren op het land van onze voorouders, maar ik heb nu niet eens een tuin. Dus heb ik het uitgevoerd op mijn balkonplanten. Dit is nu de tijdelijke rustplaats van mijn moeder, tot ik naar huis kan om haar te begraven. Ze is bij me totdat corona het toelaat dat ik haar leven op de juiste manier kan afsluiten. Het is de enige manier waarop ik vrede kan sluiten met haar geest

(getuigenis)

Deze breuken en dissonanties hebben een zware tol geëist van de jongere diasporaleden, omdat ze de precaire omstandigheden waarin ze leven benadrukken. Veel van deze jongeren zijn net zo kwaad en rebels als 'witte' jongeren in hun kritiek op de strenge lockdownmaatregelen die hen ervan weerhouden aan normale activiteiten voor jongeren deel te nemen. Ze zijn echter minder geneigd om mee te doen aan subversieve activiteiten zoals lockdownfeesten, spugen naar politieagenten of verschillende vormen van 'chaoscreatie'. Dit komt met name doordat ze zich ervan bewust zijn dat de gevolgen voor hen anders zouden zijn, aangezien ze potentiële doelwitten van etnische profilering en politiegeweld zijn. Ironisch genoeg worden ze vaak beschuldigd van dit soort subversief gedrag, al is het maar door insinuaties en vertekende berichtgeving in de media.

Veel jongere diasporaleden hebben in verschillende mate last van psychologische trauma's als gevolg van de coronamaatregelen, zoals depressie, slapeloosheid, eetstoornissen, zelfbeschadiging en suïcidale gedachten. Sommigen geven echter de voorkeur aan de isolatie en zien het als een welkome afwisseling van het raciale klimaat en de trauma's waarmee ze normaal gesproken te maken krijgen.

Ik snap niet waarom iedereen de lockdown zo erg vindt. Ik ben blij dat ik de zure blik op het gezicht van mijn burens niet hoeft te zien als ik langsloop, of de vrouwen op het station die subtiel hun tas steviger vasthouden terwijl we op de trein wachten. Hoe niemand tegenover me komt zitten, zelfs wanneer alle andere stoelen bezet zijn. En dan is er nog school ... meestal gaat het oké, maar af en toe zie of hoor ik iets dat me eraan herinnert dat ik er niet bij hoor. Het is zo vermoeiend om te blijven proberen één van hen te zijn. Ik moet me anders voordoen tegenover mijn klasgenoten, leraars, de verkoopmedewerker bij wie ik mijn lunch koop, de treinconductor en zelfs vreemden die ik tegenkom. In lockdown kan ik altijd mezelf zijn. Ik kan harder praten, harder lachen, met mijn handen eten en rustig slapen. Ik ben doodsbang om weer terug te gaan naar school, omdat dat betekent dat ik terug moet naar een plek waar ik niet mezelf kan zijn. Ik voel me zo goed nu ik zoveel thuis kan zijn. En dat is niet omdat thuis zijn voelt als vakantie, want tijdens schoolvakanties ben ik altijd alleen maar bezig met wanneer de lessen weer beginnen.

(getuigenis)

DE IMPACT VAN COVID OP AFRIKAANSE DIASPORISCHE 'URBANSAPES'

Het Belgische covidbeleid, dat een sociologische verbeelding hanteerde van de (niet-stedelijke) middenklasse, wringt voor bijna iedereen die niet voldoet aan het geïdealiseerde beeld van het kerngezin (zoals eenoudergezinnen, alleenstaanden, nieuw samengestelde gezinnen en cetera tegenwoordig samen eerder de meerderheid dan minderheid van gezinnen) en/of woonachtig is in de stad en afhankelijk is van de collectieve voorzieningen zoals parken en kinderopvang die tijdens covid werden gesloten, zoals goed blijkt uit ook andere hoofdstukken in dit boek. Toch heeft het covidbeleid ook nog een andersoortige impact voor mensen die transnationale levens leiden, zoals vele (nieuwe) migranten, onder wie de Afrikaanse diaspora.

Hoewel Afrikaanse diasporaleden transnationaal verbonden zijn met hun thuisstad en andere steden via *urbansapes*, zorgt dit transnationale aspect voor velen ook voor een constante staat van niet-verbondenheid en ontworteling. Veel Afrikaanse diaspora zijn emotioneel over het ontworteld zijn van hun vaderland en het achter hebben moeten laten van hun verwanten. Sommigen voelen zich vervreemd, depressief en eenzaam als gevolg van heimwee. Deze gevoelens worden versterkt door het racisme en de uitsluiting die ze ervaren in het gastland.

Tegelijkertijd zijn er vaak ook gevoelens van wrok vanwege de druk om het thuisfront in Afrika te moeten onderhouden, vaak onder zware omstandigheden zoals preciaire jobs en huisvesting. Sommige mensen in Afrika hebben onrealistische verwachtingen van hun familieleden in het buitenland, onder meer gevoed door hun gebrek aan waardering of begrip voor de moeilijkheden die verbonden zijn met een migratietraject. Sommigen zijn bitter, boos of jaloers omdat degenen die zijn gemigreerd, vanuit hun oogpunt, zijn ontsnapt. Anderen voelen woede, onmacht of schaamte omdat ze in vernederende mate afhankelijk zijn van het geld dat hun vertrokken familieleden, vaak onregelmatig, naar hen opsturen.

Afrikaanse diasporaleden voelen zich vaak schuldig en verantwoordelijk tegenover hun familieleden in het thuisland (Wanki et al., 2021), waardoor ze zich verplicht voelen om een significant percentage van hun welverdiende geld af te staan aan hun verwanten, zodat ze kunnen overleven en de moeilijkheden in het leven kunnen doorstaan. Dit is met name het geval wanneer familieleden zich in een crisissituatie bevinden, zoals dus een pandemie, of in een conflictsituatie of onder andere zware omstandigheden leven die voor buitensporige stress zorgen. Het opgestuurde geld kan worden gebruikt voor dagelijkse benodigdheden, huisvesting, onderwijs, medische zorg en soms om mensen te helpen vluchten uit gevaarlijke gebieden.

Tijdens de coronapandemie zijn veel diasporaleden bezorgd geweest over hun familie in het thuisland, omdat de mogelijkheden om te werken in Afrikaanse steden drastisch werden beperkt door de strenge lockdowns en avondklokken, zoals beschreven in het begin van het hoofdstuk. Dit geldt in het bijzonder voor mensen die als zelfstandige of in de informele sector werken, bijvoorbeeld in de verkoop van tweedehands auto-onderdelen (*frugal innovation*), ambachtelijke productie of markt- en straatverkoop. Doordat samenkomen in openbare ruimtes verboden is, is het onmogelijk om potentiële klanten aan te trekken, om voedsel op straat te verkopen of goederen aan huis te bezorgen. Veel Afrikanen bevinden zich in een constante strijd tussen de onzekerheid en angst om besmet te raken met het coronavirus en de angst dat ze niet kunnen rondkomen. Dit wordt nog eens versterkt door de gemilitariseerde manier waarop toezicht wordt gehouden op de maatregelen, waardoor de mogelijkheid om het huis te verlaten, zelfs voor essentiële zaken, sterk wordt beperkt. Velen zijn hierdoor volledig afhankelijk van het geld dat naar hen wordt overgemaakt om te kunnen overleven. Indien ze geen geld ontvangen van hun familielid in het buitenland via M-Pesa, Western Union; Money Trans; World Remit, RIA money et cetera kunnen ze niet overleven, laat staan eten, huur, water, elektriciteit of schoolgeld betalen. Het geld wordt bovendien gedeeld met bredere verwantschapsgroepen die geen familieleden in het buitenland hebben.

Dit transnationale systeem van solidariteit is sterk onder druk komen te staan tijdens de coronacrisis, aangezien veel Afrikaanse diasporaleden hun formele en/of informele inkomen zijn kwijtgeraakt als gevolg van coronamaatregelen. Voor velen van hen heeft het onvermogen om voor hun eigen en hun transnationale families te zorgen geleid tot

een gevoel van dubbel falen. En hoewel internationale organisaties als de Verenigde Naties, in het bijzonder sinds de post-2015 ontwikkelingsagenda, deze zogeheten ‘remittances’ of geldtransfers stimuleren, in deze context gedefinieerd als de middelen uit formele en informele arbeid die migranten terugsturen naar hun land van herkomst, als een manier om de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (SDG’s) van de VN te behalen (McGregor, 2020), en als een goedkoop alternatief voor ontwikkelingshulp, heeft de coronacrisis voor het eerst licht geworpen op de enorme stress die dit veroorzaakt en toevoegt aan de toch al moeilijke levens van veel migranten wereldwijd.

Volgens de laatste cijfers van de Wereldbank bereikten de geldtransfers naar landen met lage of middellage inkomens in 2019 een recordhoogte van \$548 miljard. Dit is meer dan directe buitenlandse investeringen (\$534 miljard) en ruim drie keer zo veel als de internationale ontwikkelingshulp (circa \$166 miljard) (World Bank, 2019). Doordat deze geldtransfers sinds de eeuwwisseling alleen maar zijn gestegen, zijn internationale organisaties economieën die afhankelijk zijn van deze geldstromen in het mondiale Zuiden gaan stimuleren en worden migranten, op het kruispunt van migratie en ontwikkeling, steeds vaker gezien als ‘transnationale ontwikkelingsbezorgers’ voor het mondiale Zuiden (Faist, 2008). De huidige pandemie heeft dit verband alleen maar bevestigd, aangezien de plotselinge drastische daling in het inkomen van migranten leidt tot een ‘wijdverbreide impact, omdat het invloed heeft op migranten en hun familieleden die van geldtransfers afhankelijk zijn’ (World Bank, 2020). Als reactie op deze observatie heeft de Wereldbank zich erop toegelegd de levenslijn die deze geldtransfers vormen gaande te houden (Ibid). De pandemie heeft er echter ook voor gezorgd dat belangrijke instanties, zoals het Global Knowledge Partnership on Migration and Development (KNOMAD), moeten toegeven dat de ‘fundamenten die ten grondslag liggen aan deze geldtransfers kwetsbaar zijn’ (Ibid). In lijn met kritisch onderzoek naar het ‘verband tussen migratie en ontwikkeling’ en de SDG’s (Carling, 2019) is het precies deze eenzijdige focus op de voordelen van geldtransfers voor lokale economieën, ten koste van de leefomstandigheden van de migranten zelf, waar kritisch naar gekeken dient te worden als we de druk op de mensen uit de Afrikaanse diaspora willen verminderen.

CONCLUSIE: VAN VACCINATIE-APARTHEID NAAR URBANSCAPE-AANPAK

De informatie over de ongelijke verdeling van vaccinaties over landen wereldwijd is zo alarmerend, overweldigend, tegenstrijdig en verwarrend dat veel Afrikaanse diasporaleden sceptisch tegenover vaccinaties staan en niet bereid zijn eraan mee te doen. Er ontstaan vragen over de neiging van het Westen om zich op ‘acute zorg’ te richten, terwijl de onderliggende chronische factoren worden genegeerd. In plaats van

te geloven in het geïdealiseerde, Eurocentrische medische protocol waarin diagnose wordt gevolgd door behandeling, geloven sommigen meer in een filosofie waarin onze levens op complexe wijze verweven zijn door onderlinge wederkerigheid en eenheid (te vergelijken met de Ubuntu-filosofie 'Ik besta, omdat wij bestaan' of 'Ik ben, omdat wij zijn'). Dit betekent dat er een collectieve verantwoordelijkheid is om samen te werken in de strijd tegen corona, maar dat het ook een collectieve verantwoordelijkheid is om ervoor te zorgen dat iedereen kan deelnemen aan het bereiken van deze gezamenlijke doelen. Er moet bij coronamaatregelen daarom rekening worden gehouden met de ongelijke impact van het virus en de bijbehorende maatregelen op de stedelijke bevolking.

Dit houdt in dat beleidsmakers moeten erkennen dat het vermogen om in lockdown te gaan tot op zekere hoogte een privilege is, en in de meeste steden een overwegend 'wit' privilege. Het betekent dat iemand de ruimte en middelen heeft om zichzelf vrijwillig voor een bepaalde tijd tot één locatie te beperken. Het betekent ook dat je levensstijl tot op zekere hoogte cultureel kan worden beperkt tot een kleine gezinseenheid. Door coronamaatregelen, en met name lockdowns, zijn mensen aangewezen op hun (sociaaleconomische, culturele en raciale) privileges. Het betekent eveneens dat coronamaatregelen de bestaande sociaaleconomische verschillen tussen geprivilegieerde en niet-geprivilegieerde personen versterken. De maatregelen lijken niet alleen beter aan te sluiten op 'witte' levens, ze leiden vaak ook tot nieuwe raciale en culturele (gezondheids)kloven. Het is dan ook allesbehalve verrassend dat *Black Lives Matter* aan momentum heeft gewonnen tijdens de coronacrisis: het heeft de zwarte bevolking nog bewuster gemaakt van de structurele ongelijkheden en structureel racisme. Dit verklaart ook waarom zwarte mensen soms weerstand bieden tegen coronamaatregelen, hoewel ze meer risico lopen besmet te raken en niet per se tegen de maatregelen zijn.

Als we deze structurele ongelijkheden en racisme willen overwinnen, moeten we ons ervan bewust zijn hoe bevooroordeeld de zogenaamde 'neutrale' maatregelen zijn. Daarnaast moet er aandacht zijn voor de manier waarop deze maatregelen 'andere' culturele levensstijlen en leefgewoonten wegwuiven, negeren of uitwissen, en de ongelijkheden die al voor corona bestonden en die eveneens diep gekleurd zijn, versterken. Tot slot is het – aangezien de verspreiding van het virus zijn basis heeft in (geprivilegieerde) *urbanscapes* waarin toeristen, zakenmannen en -vrouwen en studenten zich op transnationale wijze over de wereld bewegen – cruciaal dat coronamaatregelen de *urbanscapes* waarin vele stadsbewoners, waaronder de Afrikaanse diaspora, tegenwoordig leven, in acht nemen in plaats van ze te negeren, bijvoorbeeld door het coronabeleid te enten op de grenzen van de natiestaat in plaats van internationale solidariteit (zie ook de speech van de WHO directeur op 4 augustus 2021). Een transnationale aanpak van de pandemie is de enige manier om er inderdaad voor te zorgen dat 'zwarte levens er echt toe doen' in de post-covidstad.

REFERENTIES

- Beeckmans, L. (2019). 'Migrants, Mobile Worlding and City-Making.' *African Diaspora*, 11(1-2): 87-100.
- Carling, J. (2019). 'Key concepts in the migration–development nexus'. In *MIGNEX Handbook* Oslo: Peace Research Institute Oslo. Beschikbaar op www.mignex.org/publications/2-key-concepts-and-definitions-migration-development-nexus.
- Faist, T. (2008). 'Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the migration–development nexus'. *Population Space Place*, 14: 21-42.
- Nsayi, N. (2020). *Dochter van de dekolonisatie*. Antwerpen: Epo.
- Rutazibwa, O. (2018, 6 augustus). 'Het einde van de witte wereld: een dekoloniaal manifest'. MO, essay. Beschikbaar op www.mo.be/essay/het-einde-van-de-witte-wereld-een-dekoloniaal-manifest.
- Van de Kamp, L. (2017). 'The transnational infrastructures of Luso-Pentecostal mega-cities'. *New Diversities*, 19(1): 1-17.
- Wanki, P., Derluyn, I. & Lietaert, I. (2021, forthcoming). 'Let Them Make It Rain And Bling: Unveiling Community Expectations Towards Returned Migrants In Cameroon'. *Africa*.
- World Bank/KNOMAD/United Nations, et al. (2020). 'Remittances in Crisis: How to Keep Them Flowing'. World Bank/KNOMAD/UN, online. Beschikbaar op: www.knomad.org/COVID-19-remittances-call-to-action/-Context.
- World Bank. (2019, oktober). 'COVID-19: Remittance Flows to Shrink 14% by 2021'. World Bank: Press release. Beschikbaar op: www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/10/29/COVID-19-remittance-flows-to-shrink-14-by-2021.
- World Bank. (2020). *Migration and Development Brief 33. Phase II: COVID-19 Crisis Through a Migration Lens*. World Bank/KNOMAD, online. Beschikbaar op: [www.knomad.org/sites/default/files/202011/Migration %26 Development_Brief 33.pdf](http://www.knomad.org/sites/default/files/202011/Migration%20Development_Brief%2033.pdf).
- World Health Organisation (WHO) (2021). WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19. Beschikbaar op: www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-COVID-4-august-2021.

HOOFDSTUK 13

GENDER EN MIGRATIE IN TIJDEN VAN PANDEMIE

Amal Miri & Lore Van Praag

Universiteit Antwerpen

INTRODUCTIE

Voor dit hoofdstuk willen we stilstaan bij de manieren waarop gender een rol speelt voor de migratie- en integratieprocessen van nieuwkomers tijdens de COVID-19-pandemie alsook voor het ontwikkelen van lokale beleidsinitiatieven. Door internationale mobiliteit, zoals reizen maar ook migratie, heeft het COVID-19-virus zich snel globaal verspreid. Hierdoor kwam migratie in een (nog) slecht(er) daglicht te staan en wakkerde dit bestaande stereotypen en xenofobe reacties verder aan. Tegelijkertijd werd vaker stilgestaan bij de impact van migratie op onze huidige samenleving en op migranten zelf door de (tijdelijke) mobiliteitsbeperkingen. Ook gendergerelateerde zaken werden versterkt of verder uitvergroot tijdens de COVID-19-pandemie (Fischer & Ryan, 2021). Ondanks deze negatieve gevolgen van de pandemie kunnen er, voornamelijk in stedelijke regio's waar de meeste nieuwkomers zich eerst vestigen, ook vernieuwende (feministische) initiatieven en inzichten ontstaan, die ook na de pandemie relevant blijven. De stad heeft hier veel potentieel aangezien lokale besturen en initiatieven op stadsniveau beter rekening kunnen houden met de (gender)specifieke noden van de nieuwkomers die hier woonachtig zijn. Zo had in Antwerpen Atlas vzw bijvoorbeeld besloten tijdens de pandemie om bepaalde inburgeringslessen op maat van kwetsbare moeders toch klassikaal te laten doorgaan, om zo beter tegemoet te komen aan de lokale noden van deze vrouwen.

In dit hoofdstuk bespreken we, gebruik makende van een intersectionele benadering, de gegenderde impact van de pandemie op de migratie- en integratieprocessen van nieuwkomers aan de hand van twee casestudies, namelijk de inburgeringstrajecten en de arbeidsmarktintegratie van migranten in steden. Gebaseerd op een *'feminisme*

voor de 99%' (Arruzza et al., 2019) willen we in dit hoofdstuk de aandacht vestigen op een groep die door de pandemie nog harder getroffen is met specifieke aandacht voor migrantenvrouwen die vaak over het hoofd worden gezien (Foley & Pieper, 2020).

We illustreren onze argumenten op basis van eerder onderzoek en de inzichten van verschillende trajectbegeleiders van nieuwkomers bij Atlas vzw, het stedelijke agentschap voor integratie en inburgering in Antwerpen. Hierbij lichten we – gebaseerd op een feminisme voor de 99 % – enerzijds de gevolgen van deze gegenderde impact op mannen en vooral vrouwen toe en anderzijds bespreken we hoe dit een emancipatorisch potentieel inhoudt voor een meer inclusief migratie- en integratiebeleid. Zodoende beoogt dit hoofdstuk om op zoek te gaan naar nieuwe inzichten en bekritiseert het een aantal belangrijke kwesties en bewegingen die genderongelijkheid verder in de hand werken waaronder: racisme en discriminatie, huiselijk geweld, de tekortkomingen van het neoliberalisme, de arbeidsmarkt, reproductieve arbeid en zorg (Arruzza et al., 2019).

GENDER EN MIGRATIE

Ook al is migratie van alle tijden en plaatsen, de manieren waarop mensen migreren, de groepen die migreren en de patronen binnen deze migratiestromen verschillen over tijd en plaats heen (De Haas, Miller & Castles, 2019). Hierbij zien we duidelijk dat er genderspecifieke migratiepatronen zijn (Timmerman et al., 2018). Mannen en vrouwen migreren om verschillende redenen, ze leggen andere migratietrajecten af en doen dit tijdens andere levensfasen (De Haas et al., 2019; Timmerman et al., 2018). Zo migreren bijvoorbeeld jonge, mannelijke migranten vaak zonder familie, en zien we meer vrouwelijke nieuwkomers via gezinsherenigingsprocedure migreren, al dan niet met kinderen (Boyle & Halfacree, 2005). Vervolgens zien we ook dat migranten vaker (eerst) naar stadscentra trekken (Glick Schiller & Çağlar, 2011) maar daarna – vooral de meer begoede migranten – ook naar meer suburbane regio's verhuizen (De Valk & Willaert, 2016). Dit heeft zijn weerslag op de integratieprocessen van migranten in deze steden (Timmerman et al., 2018).

Dergelijke gegenderde en geografisch verspreide migratiepatronen bestonden uiteraard al voor de COVID-19-pandemie, maar dit zorgde voor bijkomende uitdagingen om met de pandemie om te gaan. Dit is bijvoorbeeld het geval bij oudere migranten uit de eerste generatie, waarbij vrouwen vaker afhankelijk zijn van het gezelschap van hun kinderen en kleinkinderen. Mannen van deze generatie doen vaker inkopen en/of zijn meer mobiel, al was de sluiting van moskeeën ook voor hen een grote aanpassing. Hierdoor dreigen zowel vrouwen als mannen van deze eerste generatie tijdens de pandemie om geïsoleerd te geraken. Dit wordt nog eens versterkt doordat ze vaak geen Nederlands spreken, een lage (digitale) geletterdheid hebben, en er ook een groot informatiekort heerst over de evolutie van het virus en de maatregelen. Velen onder hen ondervinden daardoor moeilijkheden wanneer ze om medische redenen op afspraak moeten bij

de dokter of in het ziekenhuis. Door de maatregelen mochten familieleden hen niet vergezellen als tolk. Dit was althans zo in het begin van de pandemie, later maakten steeds meer ziekenhuizen hier een uitzondering op. Ook waren de aanwezige tolken in de ziekenhuizen vaak bezet omwille van de grote vraag.

We kunnen hier alvast uit besluiten dat de COVID-19-pandemie voor migranten een voelbare genderdimensie heeft die in rekening moet worden gebracht bij de verdere analyse van de impact van corona op de stad.

INBURGERINGSTRAJECTEN

De eerder genoemde genderspecifieke migratiepatronen en receptie in de immigratiesamenleving hebben zowel voor als tijdens de pandemie een invloed op de inburgeringstrajecten die nieuwkomers doorlopen nadat ze in België aankomen. De gevolgen van deze pandemie zijn dus niet hetzelfde voor mannen als voor vrouwen, en dit moet worden gekaderd binnen het huidige Vlaamse integratiebeleid. De laatste decennia is er een beleidstrend ingezet waarbij integratie steeds minder werd gezien als een wederzijdse aanpassing maar meer als een individueel traject waaraan de nieuwkomer moest voldoen (De Cuyper & Wets, 2007). Sinds kort heeft de Vlaamse regering het inburgeringstraject dat nieuwkomers in Vlaanderen moeten afleggen strenger en duurder gemaakt. Een omstreden kwestie is het betalend maken van de inburgeringstrajecten vanaf 2022 alsook de andere besparingen die al een jaar zijn doorgevoerd, zoals het stoppen van het vergoeden van vervoerskosten van inburgeraars. Bovendien word je als inburgeraar ook verplicht bij de arbeidsbemiddelingsdienst VDAB ingeschreven te zijn. Dit geeft een enorme verantwoordelijkheid aan de nieuwkomer in kwestie en kan bestaande genderverschillen versterken. Dit brengt ook financiële gevolgen mee alsook een bijkomende druk om te slagen.

In dit onderdeel belichten we enkele manieren waarop de COVID-19-pandemie een gegenderde invloed heeft gehad op de inburgeringstrajecten van nieuwkomers in de Belgische samenleving. Door de verschillende genderspecifieke migratietrajecten kan het bijvoorbeeld zijn dat partners in een ander stadium van hun inburgeringstraject zitten. Als het bijvoorbeeld gaat over gezinsherenigingsprocedures dan kan het zijn dat één van beide partners – veelal mannen – eerst gemigreerd is, waarna de rest van het gezin wordt herenigd, maar dit kan ook gaan over een partner die zelf niet is gemigreerd (maar mogelijk wel een migratiegeschiedenis heeft) en van wie de partner nu wel een integratietraject doorloopt. Een voorbeeld waarbij de gevolgen van genderspecifieke migratiepatronen zich dus sterker laten voelen tijdens de pandemie zien we bij de groep vrouwelijke nieuwkomers. De eerste jaren dat deze vrouwen in België verblijven beheersen ze de taal vaak nog niet zo goed en vallen ze vaker terug op familiale netwerken. Door de aanhoudende sociale restricties vallen deze belangrijke familiale contacten en steun nu ook weg. Bijkomend komen vrouwen

vaker in een inburgeringstraject terecht tijdens of na hun gezinsuitbreiding, waardoor ze als moeders dus ook met andere moeilijkheden worden geconfronteerd tijdens dit traject. Tijdens de pandemie was dit goed zichtbaar in steden. Dit kwam deels door het bestaande tekort aan kinderopvang in steden waar een specifieke kwetsbaarheid van betaalbare en ruimtelijk bereikbare kinderopvang voor nieuwkomer gezinnen bestaat. Ondanks de kinderopvangtoeslag of kinderopvang op basis van inkomenstarief, blijft dit voor velen onder hen een financiële drempel. Bovendien worden inburgeraars nog wel eens als ingewikkelde doelgroep beschouwd vanwege het beperkte aantal uren dat ze kinderopvang wensen, de wisselende lesroosters van inburgeringscursussen, communicatieproblemen en ingewikkelde administratie, die vaak al erg lang op voorhand moet worden aangevraagd.

Dit werd tijdens de pandemie nog versterkt door het feit dat vrouwen naast de huishoudelijke taken ook bijkomende opvoedkundige taken op zich moesten nemen. Dergelijke ongelijke genderrolverdelingen zijn ook op te merken bij de algemene bevolking, maar wordt nog eens extra benadrukt door de afhankelijke positie van (vrouwelijke) nieuwkomers. Tijdens de pandemie werden er geregeld scholen gesloten, gingen klassen in quarantaine, en gingen lessen door via afstandsonderwijs. Daarnaast moeten nieuwkomers door de kleinere huisvesting in de stad ook een groter beroep doen op de publieke ruimte, zoals speeltuinen, die een tijdlang zelfs volledig afgesloten waren. Als laatste zien we dat ook nieuwkomers meer gebruik maken van openbaar vervoer, wat het risico op COVID-19-besmetting verhoogt. Ook hier trof dit het leven van vrouwelijke nieuwkomers harder omdat ze vaker en meer een beroep moeten doen op het openbaar vervoer, door de combinatie van taken die ze op zich nemen in het gezin en hun tewerkstellingsstatuut (Borgati et al., 2020).

Een bijkomende kwetsbaarheid tijdens de pandemie zien we bij huwelijksmigranten met een tijdelijk verblijfsstatuut omdat ze bovendien een afhankelijke legale positie hebben ten aanzien van hun partner. De strenger geworden wetgeving wat betreft gezinshereniging stelt immers als één van de voorwaarden dat koppels een langdurige relatie van minstens vijf jaar moeten kunnen aantonen voordat de migrant een permanent verblijfsstatuut kan krijgen (Miri, 2020). Gelukkig bestaat daarbij de uitzondering om ongeacht een scheiding toch aanspraak te maken op een permanent verblijfsstatuut wanneer de migrant kan bewijzen dat er sprake is van fysieke of mentale uitbuiting. Maar laat dat nu de grootste uitdaging zijn die bovendien door COVID-19 verder werd bemoeilijkt. Niet alleen zien we een piek in huiselijk geweld in tijden van pandemie door een verlies van status en financiële zekerheid (ENMW, 2020) en tonen studies aan dat migrantenvrouwen dit bewijs van huiselijk geweld vaak niet durven of kunnen aantonen (Miri, 2020). Er komt nu bovendien zoveel onzekerheid bij dat deze vrouwen nog vaker dan voorheen zullen zwijgen. Uit de gesprekken met enkele trajectbegeleiders van Atlas vzw bleek dat veel van de vrouwelijke nieuwkomers opgebrand raken en dat begeleiders nu minder vat hebben op de leefsituatie van nieuwkomers waardoor ze hen moeilijker kunnen ondersteunen. Het regelmatige contact dat nieuwkomers hadden

met de trajectbegeleiders is ook van belang voor hun persoonlijke ontwikkeling. Bovendien is naast dit persoonlijke en vertrouwelijke contact met de trajectbegeleider, ook de cursus Maatschappelijke Oriëntatie, een uitlaatklep waar bepaalde vormen van huiselijk geweld gemakkelijker mee kunnen worden gedetecteerd.

Het is echter ook belangrijk om op te merken dat ondanks het reële verhoogde risico van mannelijk geweld tegenover vrouwen, we ook moeten stil staan bij een reël verhoogd risico van grootschalige masculinistische reacties op de crisis. Dit wordt internationaal al aangetoond door de hoge zelfmoordcijfers bij mannen (ENMW, 2020). Door het heersende kostverdienersmodel ligt er een bijkomende druk op mannelijke nieuwkomers. Doordat dit kostverdienersmodel nog sterk leeft bij veel van deze mannelijke nieuwkomers, kan dit ervoor zorgen dat mannen zich sneller gefaald voelen wanneer ze door de pandemie hun job of financiële zekerheid verliezen. Kortom, deze casestudie van nieuwkomers illustreert hoe de verwevenheid van migratie en gender zich ook laat voelen in de gevolgen van de COVID-19-pandemie op inburgeringstrajecten.

ARBEIDSMARKTINTEGRATIE EN TEWERKSTELLING

In een tweede casestudie bekijken we de verschillende manieren waarop de COVID-19-pandemie een gezamenlijke en differentiële impact heeft gehad op mannelijke en vrouwelijke migranten betreffende hun arbeidsmarktintegratie en tewerkstelling. Hierbij moeten we vertrekken vanuit de bestaande genderverschillen en -ongelijkheden op de arbeidsmarkt. Al vóór de COVID-19-pandemie werd meermaals vastgesteld dat zowel mannelijke als vrouwelijke migranten vaak een preciaire positie op de arbeidsmarkt innemen. In de sociologische en economische theorievorming gebruikt men hiervoor al langer het concept ‘reserve army of labour’ om naar de preciaire status van de tewerkstelling van migranten te verwijzen (Marx & Polanyi in Farris, 2015). Een dergelijk concept omvat verschillende sectoren, en is van toepassing op zowel mannen als vrouwen (Farris, 2015). Vandaag zien we niet alleen dat werknemers zonder EU-nationaliteit in België meer kans hadden om hun job te verliezen tijdens de pandemie, ook zien we dat deze pandemie heeft geleid tot een differentiële impact op de tewerkstelling per sector alsook de blootstelling aan het virus. Zo bleek ook dat werknemers in bepaalde sectoren, zoals de horecasector, vrachtafhandelaars en huishoudhulp, veel vaker werkloos waren dan de rest van de bevolking, en al zeker in het geval van tijdelijke contracten (Statbel, 2021). Dit is belangrijk aangezien we al vóór de pandemie een specifieke verdeling zien van mannelijke en vrouwelijke migranten per sector (Ella vzw, 2015). Migrantinnen komen vaker terecht in genderspecifieke beroepen of worden hier sneller naar doorverwezen. Dit resulteert bijvoorbeeld in een relatieve oververtegenwoordiging van vrouwelijke migranten in de zorgsector. Dergelijke bestaande gegenderde arbeidsmarktparticipatie is van groot belang om de differentiële impact van de pandemie te begrijpen.

Dergelijke genderspecifieke arbeidsmarktintegratie past nochtans volledig in de logica van de Europese Unie. De EU stimuleert diens lidstaten de laatste jaren om migratie steeds te benaderen als potentiële economische winst. Hierbij oppert de EU voor een neoliberale interpretatie van gendergelijkheid die de strategie van 'gender mainstreaming' nastreeft. Deze strategie streeft gendergelijkheid als prioritaire beleidsdoelstelling na en tracht hierdoor gendergelijkheid na te streven in alle sectoren en niveaus van beleid van de EU en de EU-lidstaten (Verloo, 2016). Daarbij wordt de beduidend lage arbeidsparticipatie van migrantenvrouwen als één van de grootste maatschappelijke uitdagingen voor het beleid van de lidstaten gezien (Farris, 2017). Bovendien promoot dit een neoliberale visie op gender en integratie door arbeidsmarktparticipatie van vrouwen met een migratieachtergrond expliciet naar voren te schuiven als '*one of the best and most concrete ways to integrate in society*' (Farris, 2017, p. 120). In deze context kan men al beter begrijpen waarom er in inburgeringsprogramma's nieuwkomers met een niet-EU en niet-westerse migratieachtergrond – voornamelijk met een lage scholingsgraad – systematisch en vooral zo snel mogelijk naar de arbeidsmarkt worden geleid. Hierdoor kan minder tijd worden besteed aan loopbaanoriëntatie en investeren in bijkomende (langdurige) opleidingen, wat resulteert in de toeleiding van nieuwkomers naar een handvol jobs. Naast de verhoogde blootstelling aan het COVID-19-virus en de onzekere werkomstandigheden, zorgden de COVID-19-maatregelen voor bijkomende moeilijkheden in verband met andere levensdomeinen. Doordat zowel mannen als vrouwen eerder terecht komen in jobs met moeilijke werkomstandigheden en uren, dringt zich meteen ook een probleem op als er geen of minder flexibele mogelijkheden zijn om voor het huishouden in te staan. Met andere woorden, er bestaat een spanningsveld tussen enerzijds de gezondheids-, sociale en huishoudelijke zorgdiensten die vele vrouwelijke arbeidsmigranten bieden en die als 'essentieel' worden beschouwd tijdens de pandemie, en anderzijds het feit dat juist deze vrouwen zelf moeilijker aanspraak kunnen maken op deze essentiële diensten en ondersteuning (Foley & Piper, 2020).

De COVID-19-pandemie heeft de zorgsector, en zeker jobs in precare omstandigheden, bijzonder zwaar getroffen door de aanhoudende verhoogde werkdruk, de moeilijke werkomstandigheden en het risico om zichzelf en hun families te besmetten met het COVID-19-virus. Terwijl we tijdens de eerste lockdown iedere avond applaudisseerden voor het zorgpersoneel – in het bijzonder voor verplegers en dokters – kregen de andere essentiële jobs die ook deel uitmaken van diezelfde zorgsector, en waar disproportioneel veel meer vrouwelijke migranten in tewerkgesteld zijn, amper aandacht. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de meer onzichtbare poetshulp thuis, de onderbetaalde nanny die de kinderen van school afhaalt en verzorgt, het schoonmaak- en onderhoudspersoneel van ziekenhuizen die dat 'hoger gewaardeerde' medische zorgwerk *tout court* mogelijk maken.

TOEKOMSTMOGELIJKHEDEN: NAAR EEN MEER INCLUSIEF INTEGRATIE- EN MIGRATIEBELEID IN STEDEN

Crisissen en pandemieën zouden een grote gelijkmaker kunnen zijn en bestaande ongelijkheden aan de kaak kunnen stellen. Toch zagen we alvast dat door het gebrek aan aandacht voor ongelijkheden tijdens het verloop van de pandemie, de bestaande ongelijkheden eerder werden versterkt dan verkleind. Waar men in tijden van crisis de eerste weken of zelfs maanden mogelijks verlamd zou zijn geweest door de aard, omvang en duur van deze pandemie, zagen we al snel dat niet iedereen in eenzelfde mate was blootgesteld aan het virus, in hun levensonderhoud en in staat was om de maatregelen (met eenzelfde gemak) toe te passen.

Als we kijken naar de besproken casestudies kunnen we ons afvragen of de COVID-19-pandemie onze ogen heeft geopend voor meer gendergelijke kansen voor migranten. Op het eerste zicht lijkt het niet meteen het geval. Tijdens de eerste periode van de COVID-19-pandemie werd weinig gedifferentieerd naar specifieke groepen toe en werd amper rekening gehouden met de bestaande kwetsbaarheden en ongelijkheden. Gedurende de pandemie kwamen er wel steeds meer (lokale) initiatieven die zich hebben gericht op bijvoorbeeld migrantengroepen, of werden mensen zich steeds meer bewust van de genderspecifieke gevolgen van thuiswerken, bijvoorbeeld in combinatie met kinderopvang door de sluiting van de scholen. Bestaande organisaties die al met dergelijke thematieken bezig waren, zijn voornamelijk gelokaliseerd in de steden door de grotere aanwezigheid van nieuwkomers in deze steden. Door hun jarenlange ervaring, bestaande structuren en infrastructuur waren ze al beter georganiseerd om tegemoet te komen aan de specifieke noden van nieuwkomers. Het nut en de organisatie van deze initiatieven werden des te meer geëvalueerd tijdens de pandemie. Zo werden bijvoorbeeld de inburgeringstrajecten op maat van laaggeletterde moeders met jonge kinderen (cf. AMIF-project ‘Taalbubbels+’¹⁶), georganiseerd door Atlas vzw na de eerste lockdown tegen een kritisch daglicht gehouden en werd het belang van het behouden en versterken van sociale contacten in dit traject voor deze moeders als een prioriteit gezien. Door de erkenning van de gegenderde impact van de pandemie op deze kwetsbare groep van inburgeraars besloot Atlas vzw dat deze lessen nog steeds klassikaal konden doorgaan mits een lager aantal deelnemers. Dergelijke initiatieven zetten de sterkte en het potentieel van de bestaande stadsstructuren extra in de verf. Toch waren deze initiatieven ruimschoots onvoldoende aangezien de differentiële impact van de COVID-19-pandemie op mannelijke en vrouwelijke migranten voornamelijk via structurele breuklijnen voelbaar was, zoals de genderspecifieke migratiepatronen, de afhankelijkheidsposities en de beperking van de steunmaatregelen tijdens inburgeringstrajecten, de vertraging van administratieve procedures of de structurele vertekening in het toeleiden van migranten naar jobs. Dit brengt ons meteen naar de tweede casestudie over de arbeidsintegratie van mannelijke en vrouwelijke migranten.

16 Voor meer informatie zie www.esf-vlaanderen.be/nl/amif.

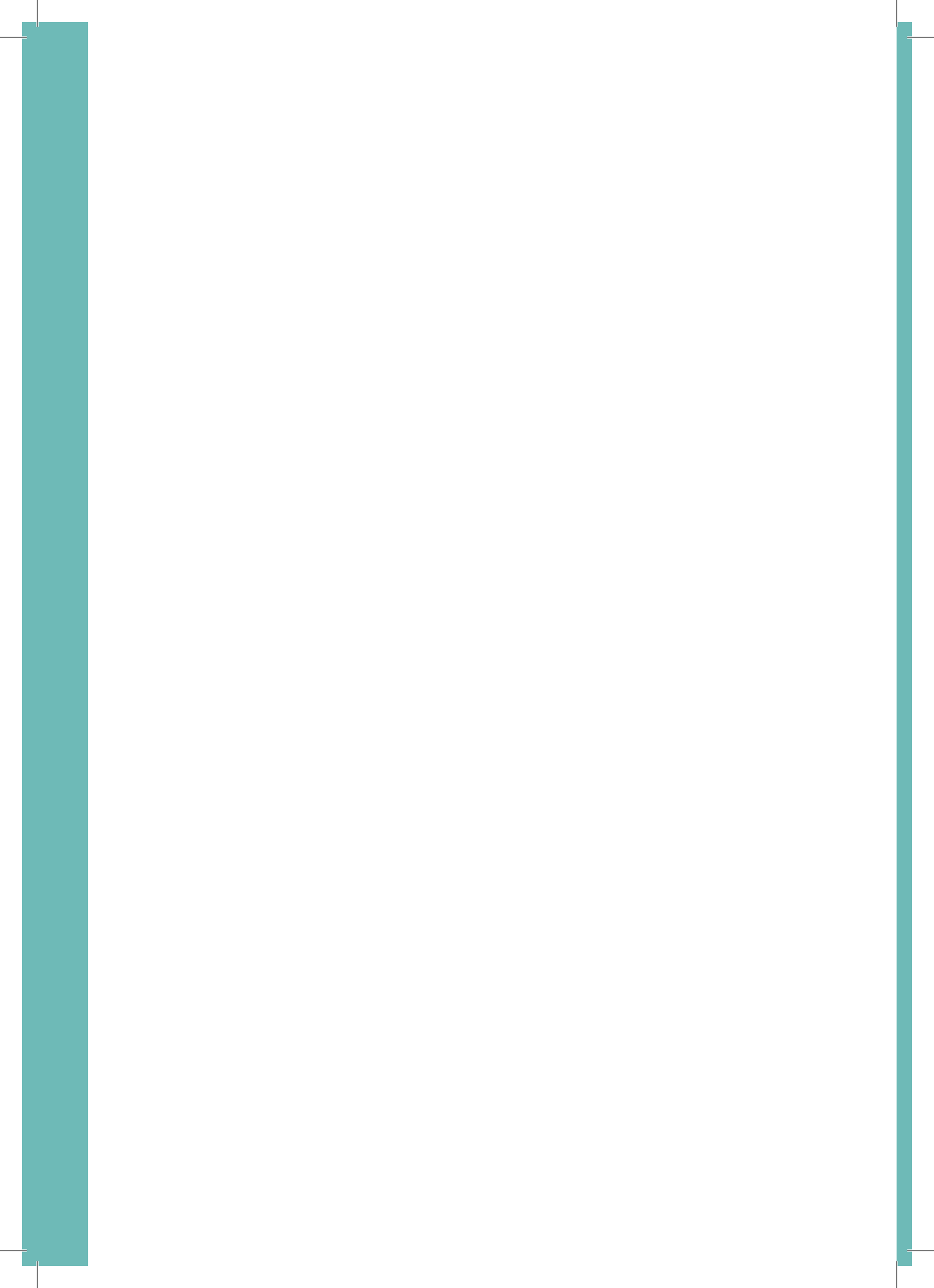
Hieruit bleek dat een brede oriëntatie naar arbeidsmarktintegratie – waaronder ook meer opleidingsmogelijkheden – op lange termijn ook vruchten afwerpt. De drang om zo snel mogelijk alle nieuwkomers te integreren op de arbeidsmarkt werkt genderongelijkheid op de arbeidsmarkt verder in de hand en zorgt er deels ook voor dat migranten vaak in precare werkomstandigheden blijven werken, die niet bestand zijn tegen een crisis en/of pandemie.

Besluitend kunnen we stellen dat ondanks de specifieke aard van elke crisis, in dit geval de COVID-19-pandemie, zich een intersectionele kijk opdringt waarbij migratie en gender – in wisselwerking met andere vormen van uitsluiting – samen worden meegenomen bij het uitwerken van beleidsinitiatieven en dit ook vooral voelbaar is in een stedelijke context. Dit is echter een moeilijke uitdaging, en vaak komt de toepassing ervan rijkelijk te laat. De bestaande (ruimtelijke) structuren, ongelijkheden, kwetsbaarheden komen extra tot uiting in crisissituaties. Als we ook over de grenzen heen kijken en vergelijken, zien we dat investeringen in de toeleiding van migranten naar werk, toegankelijk onderwijs op maat, goede huisvesting, betaalbare en flexibele kinderopvang en een inclusieve gezondheidszorg altijd lonen, maar in tijden van crisis nóg meer. Tijdelijke en lokale initiatieven kunnen vertrekken van bestaande netwerken, organisaties en inzichten, en op deze manier ook beter, zowel mannelijke als vrouwelijke, migranten bereiken, alsook beter rekening houden met de lokale noden.

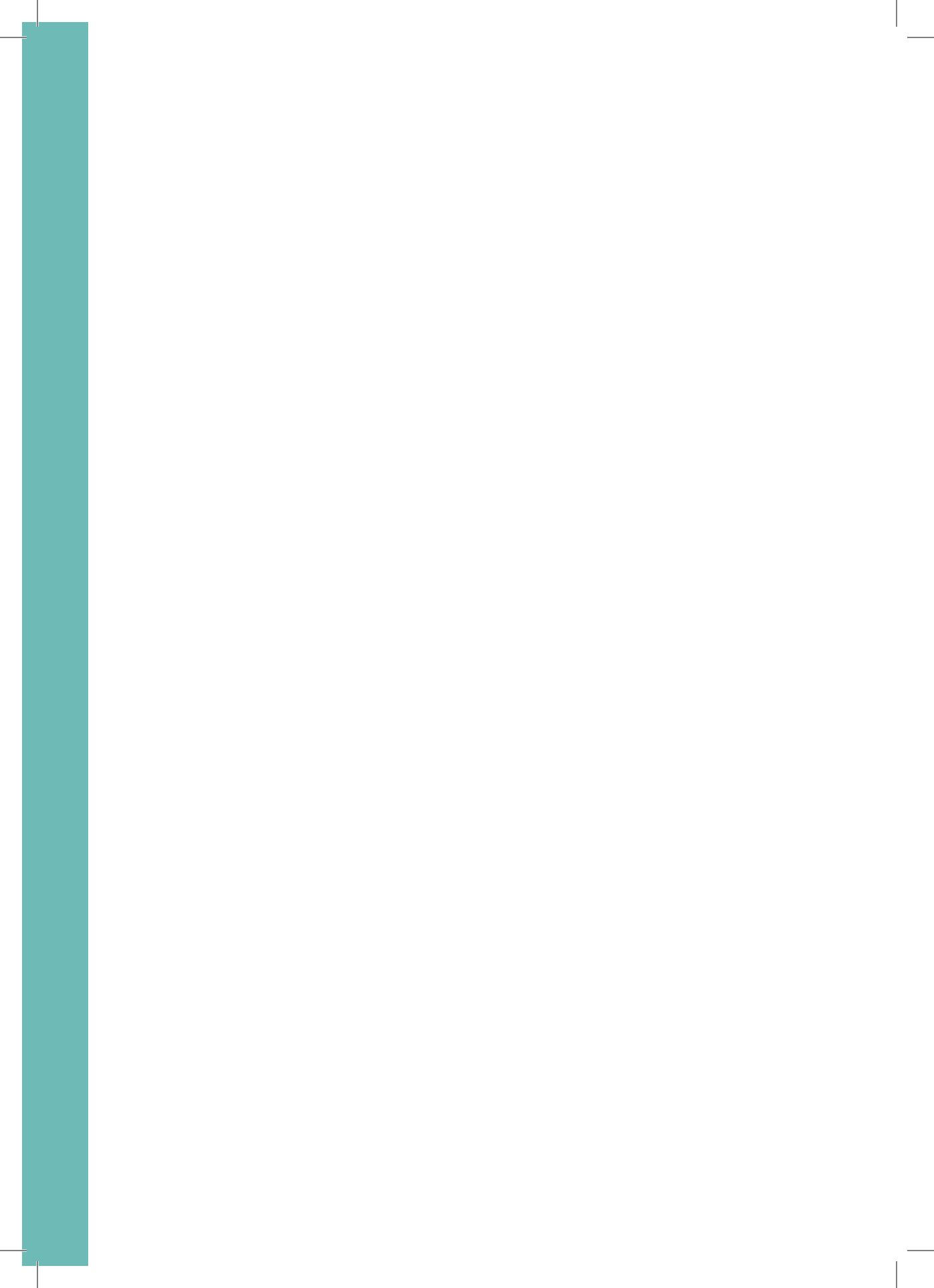
REFERENTIES

- Arruzza, C., Bhattacharya, T., & Fraser, N. (2019). *Feminism for the 99%: A manifesto*. London & Brooklyn, NY: Verso.
- Borgato, S., Maffii, S., Malgieri, P., & Chiffi, C. (2020). 'Women and gender-related aspects'. In van Egmond, P., Kuttler, T., & Moraglio, M. (eds). *Re-thinking Mobility Poverty* (pp. 113-123). London: Routledge.
- Boyle, P. & Halfacree, K. (eds.). (2005). *Migration and Gender in the Developed World*. Routledge Research in Population and Migration. London & New York: Routledge.
- De Cuyper, P., & Wets, J. (2007). 'Diversiteit in integratie'. *Een evaluatie van de vormgeving, efficiëntie en effectiviteit van het Vlaamse inburgeringsbeleid*. Leuven: KU Leuven.
- De Haas, H., Miller, M. J., & Castles, S. (2019). *The age of migration: International population movements in the modern world*. London: Red Globe Press.
- De Valk, H., & Willaert, D. (2016). 'Internal mobility of international migrants: the case of Belgium'. In Catney, G. & Finney, N. (eds). *Minority internal migration in Europe* (pp. 37-62). London & New York: Routledge.
- Ella vzw (2015). *Ella-dossier: Gender, zorg en migratie*. Ella Kenniscentrum gender en etniciteit. Beschikbaar op www.expoo.be/sites/default/files/atoms/files/ella-dossier%20Gender%2C%20zorg%20%26%20migratie%20%282015%29.pdf
- European Network of Migrant Women – ENMW (2020). Beschikbaar op www.migrantwomennetwork.org/wp-content/uploads/ENOMW-COVID19-article.pdf

- Farris, S. R. (2015). 'Migrants' Regular Army of Labour: Gender Dimensions of the Impact of the Global Economic Crisis on Migrant Labor in Western Europe'. *The Sociological Review*, 63(1): 121-143.
- Farris, S. R. (2017). *In the Name of Women's Rights: The Rise of Femonationalism*. Durham: Duke University Press.
- Foley, L. & Piper, N. (2020). COVID-19 and women migrant workers: impacts and implications. *IOM UN Migration*. Beschikbaar op publications.iom.int/books/COVID-19-and-women-migrant-workers-impacts-and-implications.
- Glick-Schiller, N., & Çağlar, A. (eds). (2011). *Locating Migration: Rescaling Cities and Migrants*. Ithaka: Cornell University Press.
- Miri, A. (2020). 'Bridging colonial feminist discourses and migrant women's lived realities: mediators' narratives on the tensions and ambiguities within marriage migration policy in Belgium'. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 23(1): 33-50.
- Miri, A., Emmery, I. & Longman, C. (2021). "When my children were born, I started to love Belgium": Moroccan migrant mothers' narratives of affective citizenship in the Belgian citizenisation context'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47 (9): 2109-2126.
- Statbel. (2021, 6 juli). 'Labour market in first quarter 2021: modest growth in some sectors'. Beschikbaar op statbel.fgov.be/en/themes/work-training/labour-market/employment-and-unemployment
- Timmerman, C., Fonseca, M.L., Van Praag, L. & S. Pereira (eds). (2018). *Dynamic interplays between gender and migration*. Leuven: Leuven University Press.
- Verloo, M. (2016). 'Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis approach'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 117: 11-34.

DE GROTE UITDAGINGEN VAN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 14

COVID EN SOCIALE STRIJD: VOORBIJ DE SACRIFICIËLE STAD

Erik Swyngedouw
University of Manchester

Dit essay is opgedragen aan al diegenen wier leven zo precair is dat ze COVID-19 slechts als een klein ongemak beschouwen.

‘Never let a good crisis go to waste’, een gevleugelde uitspraak van Winston Churchill die de aard van een markteconomie goed weergeeft. Kapitaal floreert inderdaad gedurende een crisis. Bij de uitbraak van de pandemie in maart 2020 verloren de aandelenkoersen zowat 25 % van hun waarde. Een jaar later noteerden de grote beurzen 75 % tot 90 % hoger dan een jaar eerder, met nog grotere stijgingen voor de bedrijven die goed konden inspelen op de crisis zoals Zoom, Amazon of Netflix. Delen van de economie doen het uitstekend terwijl andere zinken in het moeras. De creatieve destructie van het kapitalisme viert opnieuw hoogtij dankzij corona.

Ik vermoed (en vrees) dat wanneer we over zeven of acht jaar terugblikken op het coronatijdperk, het inderdaad grotendeels als een hallucinante blip in de recente geschiedenis zal worden ervaren. Het nieuwe normaal zal sterk op het oude lijken: de economie groeit, de consumptie draait, festivals en feesten, toeristenmassa’s in Venetië en Amsterdam, een verdere opmars van het nationaal-populisme, een steeds grotere sociale polarisatie, de klimaatsverandering die versnelt. Inderdaad, het ‘normale’ zal zich blijven inschrijven in de alledaagse routine van weleer waar we klaarblijkelijk zo sterk naar terug verlangen. Midden juni 2021, nu de meeste volwassenen in Europa op zijn minst een eerste prik hebben gekregen, is de hunkering naar het oude ‘normaal’ visceraal voelbaar.

Maar misschien is er toch, met de nodige sociale moed en politiserende inslag, een kentering mogelijk. Want het coronatijdperk heeft wel degelijk diepgaande effecten, met blijvende gevolgen. Wat deze kunnen zijn, en de breuklijnen die zich aandienen

worden het thema van deze bijdrage. De vignetten in Box 1 geven enkele indrukken van de sociale coronaconfiguratie. Ze verwijzen slechts naar een relatief klein deel van de bevolking (bijna 35 %), vaak stedelingen, die de essentiële economie volop doen draaien: de pakketjesbezorgers, dokwerkers, rekkenvullers, kassier(sters), verpleegkundigen, dokters, logistieke arbeiders, boeren en tuinders, agenten, fabrieksarbeiders, persoonlijke dienstverleners en nog een rits anderen. Velen hebben ook het werk moeten staken en wachten op betere tijden, vooral in de horeca en kunstensector.

Enkele covidvignetten

Luchthaven Thessaloniki, Griekenland, 15 maart 2021, Transavia-vlucht naar Amsterdam.

Te midden van strenge coronareismaatregelen zit de vlucht van Thessaloniki naar Amsterdam overvol, overwegend met mannen van jonge tot middelbare leeftijd. Velen waren eerder ook aanwezig voor de extra coronasneltest die de Nederlandse overheid – naast de PCR test – oplegt voor vluchten uit het buitenland. Het ging hier om een cohort van seizoenarbeiders die naar Nederland reizen om te werken in de aspergeoogst. Pasen is in aantocht en het aspergeseizoen op gang. Ik vroeg me af hoeveel onder hen besmet zouden raken in de Nederlands-Limburgse aspergevelden en collectieve tijdelijke covidwoonkazernes. Natuurlijk, indien nodig, kunnen deze snel worden geïsoleerd (net zoals vluchtelingenkampen, zorginstellingen, of zigeunerdorpen (zoals gebeurde in Griekenland)).

Na maanden opnieuw poetshulp gezocht via een internetplatform. Uitstekende service. Een week later bleek de poetshulp besmet met het coronavirus.

In 2020 was de oversterfte in plaatsen zoals Sint-Jans-Molenbeek (21,0 %), in Brussel-Stad (27,3 %), in Schaarbeek (22,8 %) of in Anderlecht (28,2 %) merkkelijk hoger dan in pakweg Bertem (3 %), Bierbeek (-2,1 %) of De Pinte (-2,4 %). Studie na studie in Groot-Brittannië geeft aan dat BAME-groepen (Black, Asian and other Minorities) tot viermaal meer kans hebben te worden geïnfecteerd met het coronavirus, ernstige symptomen te vertonen en/of te sterven.

Tegen midden 2021 zullen de meeste volwassen Belgen die het wensen zijn gevaccineerd, terwijl de meeste wereldburgers en zeker de armen in de megasteden van het Globale Zuiden zullen moeten wachten tot ver in 2022 (als ze al toegang krijgen).

Gezondheidswerkers zijn meer dan een jaar onafgebroken in het getouw om de patiënten te verzorgen of naar het einde te begeleiden. Ook daar is de tol hoog. In Groot-Brittannië gaf de regering van Boris Johnson – nadat het handenklappen verstilde – de ultieme kaakslag door 1 % loonopslag te beloven.

Ongeveer 30 % van de werkende bevolking zat overwegend thuis tijdens de pandemie: leraren en leraressen, sociale wetenschappers en andere intellectuelen, bureaucraten, papierritselaars, accountants, consultants, bankiers en investeerders, advocaten allerhande, et cetera. Terwijl sommigen moedig trachten onze kinderen het leren niet te ontleren, de loonadministratie in orde te houden, of de verzekeringspremies te innen, blijken anderen veelal ‘bullshit’ jobs te doen. De te vroeg gestorven antropoloog David Graeber (2019) definieerde ‘bullshit-jobs’ als dat soort werk dat niemand zou merken indien het niet zou worden gedaan.

In klasse-termen kunnen we inderdaad spreken van de opkomst en consolidatie van een covidklassenmaatschappij. De immunologische quarantaine waarin vooral de welgestelden en hoogopgeleiden gedijen is fundamenteel afhankelijk van een legertje werkers en werksters die de circulatie van goederen onderhoudt en de logistieke en commerciële basiscondities creëren zodat de welgestelden nog kunnen gedijen. Deze ‘secundaire’ werkers vormen als het ware een nieuwe arbeidersklasse, veelal laagopgeleid en immigrant, een klasse wier gezondheid wordt opgeofferd zodanig dat ‘de anderen’ kunnen leven (of op zijn minst asperges eten). De covieconomie is, zoals het een kapitalistische economie betaamt, een sacrificiële economie (McGowan, 2016). Het is een necropolitiek in de woorden van Achille Mbembe (2019), waarbij voor het duurzaam onderhoud van de ‘volksgezondheid’ delen van precies die ‘bevolking’ worden opgeofferd. De biopolitieke immunologische isolatie van de elite verplicht anderen tot een groter risico voor besmetting (Esposito, 2011). We argumenteren in dit hoofdstuk dat de covidstad tegelijkertijd symptoom is van diepere sociale en politieke conflicten en tegelijk de breuklijnen aangeeft waarrond de post-covid sociale en ecologische strijd moet worden gevoerd.

DE CORONAPANDEMIE ALS SYMPTOOM

De pandemie blijkt, naast de verwoestende impact op de gezondheid van ouderen en kwetsbaren, vooral een symptoom te zijn dat glashelder het sociaal-economisch getriëerde en politiek-ecologisch ongelijke functioneren van onze geglobaliseerde neoliberal-kapitalistische samenleving aantoonst (Malm, 2020; Žižek, 2020; 2021). Wat sommigen onder ons al lang wisten voordat het coronavirus aan zijn/haar opmars begon, is nu duidelijk en haarscherp waarneembaar in de straten van onze steden.

In tegenstelling tot wat Bruno Latour (2020) onlangs stelde met betrekking tot het onderscheid tussen de covidpandemie en klimaatverandering, waarbij het eerste wordt voorgesteld als een strijd tussen mens en natuur en de tweede als een strijd tussen twee tegengestelde sociale groepen en politieke visies, zou ik eerder argumenteren dat corona ook in eerste instantie een symptoom is van en uitdrukking geeft aan de radicale ongelijkheden en machtsrelaties in de samenleving. Deze symptomen suggereren eveneens de conflicten waarrond de post-corona sociale en politieke strijd zal woeden.

Het virus begon aan zijn opmars als een uitgesproken stedelijk proces. De zoönotische transmissie van virussen van dier naar mens is niet nieuw – dat is een natuurlijk proces. In het verleden bleef het meestal bij een lokaal verschijnsel. De snelle urbanisatie van de voedselketen en intieme menselijke/niet-menselijke interacties leidde in dit geval tot de uitbraak in miljoenenstad Wuhan. De snelle verstedelijking van China – gekoppeld aan planetaire urbanisatie die tot intense en globale inter-stedelijke netwerken en daarbij horende goederen- en mensenstromen – vormde een geoliede machine voor een razendsnelle en wereldwijde verspreiding van het virus (Connolly, et al., 2020;2021). Achtereenvolgens raakten onder andere de inwoners van Rome, New York, Los Angeles, Londen, Parijs, Brussel, Delhi, Sao Paulo, Manaus en Guayaquil massaal geïnfecteerd, en vandaar verspreidde het virus zich in de respectievelijke hinterlanden. Niet het virus, maar het pandemisch karakter van COVID-19, is inderdaad een uitgesproken symptoom van een verregaande en intense globalisatie. Een proces dat Karl Marx aluitgebreid voorspelde in het 19e eeuwse *Het Communistisch Manifest*.

Tegelijkertijd toonde de globalisering van het virus de nefaste gevolgen aan van een te ver doorgedreven globaliseringsproces: gebrek aan medicijnen omdat ze elders werden geproduceerd, mondkapjes en beschermende kledij moesten plots – samen met het virus – massaal worden ingevoerd uit China, en toen moest de infernale geopolitieke strijd rond het vaccin en wie er toegang tot had nog beginnen. Tevens was de ziekenhuisinfrastructuur – waarvan het beheer in toenemende mate in handen is van bestuurders die met een managementopleiding en hun accountant's spreadsheets verzorging nauwkeurig en marktconform afstemden op de statistische 'normale' noden – niet opgewassen tegen de uitdagingen van de uitbraak. De marktlogica die de afgelopen decennia alle geledingen van het publiek bestuur doordrenkte – en die tevens de globalisering mogelijke maakte en verder stuurde – toonde plotseling haarultieme falen. Bij een crisis kan de 'hidden hand' van de markt de situatie blijkbaar niet meer aan.

Teneinde de ineenstorting van het gezondheidsapparaat te voorkomen, moesten dwingende beslissingen worden genomen die telkens opnieuw de ongelijke kwetsbaarheid en de getriëerde blootstelling aan risico's aantoonde. Opnieuw was dit overduidelijk in de steden. Terwijl vele 'overbodige' en andere jobs overschakelden op thuiswerk, bleef de logistieke en aanverwante tewerkstelling, alsook de zorg natuurlijk, gewoon verder gaan, maar met een aanvankelijk precaire of onbestaande bescherming.

De 'economie' zou, met uitzondering van enkele zwaar getroffen sectoren zoals horeca en cultuur, gespaard blijven. De sociaal-economische triage was inderdaad uitgesproken. De lagere inkomens en arbeiders in de industrie en logistiek ploeterden gewoon verder. Velen hadden ook geen andere keuze dan verder te werken. De infectiestatistiek lieg er niet om. De lagere inkomensgroepen, werknemers uit industriële en logistieke sectoren, en mensen met een migratieachtergrond, worden tot viermaal toe harder geraakt dan anderen. Bovendien zijn de huisvestingsomstandigheden sociaal-ruimtelijk gepolariseerd. In de sociaal-economisch zwakkere stedelijke buurten, vaak (maar niet uitsluitend) migrantenbuurten en gekenmerkt door een hoge densiteit, weinig groene ruimte, en ondermaatse sanitaire voorzieningen en omgevingskwaliteit, bleek de 'besmettingsincidentie' aanzienlijk hoger dan elders. In de arme randgemeenten van Manchester bijvoorbeeld, daalde de levensverwachting in 2020 veel sterker dan het nationaal gemiddelde (Butler, 2021).

Er zijn wereldwijd miljoenen werklozen bijgekomen, vooral in de grote steden, en vaak met weinig alternatieven, voornamelijk in landen met een beperkt of afwezig sociaal-economisch opvangnet. Er ontstaat eveneens een nieuwe getriëerde arbeidsverdeling tussen 'backline' (cognitief kapitalisme) en 'frontline' (zorg en logistiek) werknemers, met een gepolariseerde sociaal-ecologische stratificatie tot gevolg, in het bijzonder langs etnische en genderlijnen.

De de-globalisering van de materiële economie en de toenemende geopolitieke spanning dreigen het vertoog en succes van nationalistisch en populistisch rechts te versterken. Er is daarom ook een dreiging van politieke de-globalisering, die de krachtige nationalistische tendensen verder kan aanwakkeren. De komende internationale strijd (die al aan de gang is) over de verdeling van vaccins is een waarschuwend voorbeeld.

Bovendien is het objectief van het beleid (en weinig blootgesteld aan kritiek) om zoveel mogelijk grote ondernemingen die aan ernstig risico zijn blootgesteld (zoals Brussels Airlines, KLM, 'Big Farma', of Lufthansa) uit de brand te slepen met massale (en vrijwel onvoorwaardelijke) overheidssteun een recept om de aanwezige grote overheidsschuld nog meer te doen groeien.

Todd McGowan (2016) argumenteert dat de duurzaamheid van een kapitalistische samenleving constante opoffering vereist. Met andere woorden, het kapitalisme is sacrificieel, het offert sommigen op zodanig dat anderen beter kunnen leven. Nergens is dit duidelijker zichtbaar dan in de virologische triage die de covidstad kenmerkt. Sommigen worden blootgesteld aan het infectiegevaar opdat anderen in immunologische sequestratie een schijn van normaal leven kunnen aanhouden. Dit proces is merkbaar op alle schaalniveaus, van de buurt tot de internationale arbeidsverdeling die ervoor zorgt dat asperges geoogst, mondkapjes geproduceerd, en via het internet bestelde postpakketjes worden geleverd. Terwijl de elite bezorgd is voor het welzijn en de gezondheid van 'de bevolking', wordt een deel van die bevolking

bevoorraad en bediend, vaak door diegenen wier leven zo precair en onzeker is dat ze COVID-19 inderdaad slechts als een klein ongemak beschouwen.

Kortom, het coronavirus toont aan dat iedereen een risico loopt, maar dat het slechts voor een deel van de bevolking uitmondt in een ramp of catastrofe. De parallel met de klimaatsituatie is inderdaad moeilijk te ontkennen. De sociale isolatie en 'social distancing' die vooral mogelijk is voor de midden- en hogere klasse, versterkt bovendien de onderliggende subjectieve positieve van het neoliberale subject dat niets anders wenst, zo argumenteert Roberto Esposito (2011), dan in een immunitaire cocon een simulacrum van individueel welzijn en veiligheid na te streven en die, tegelijkertijd, beschermt tegen de plichten van het leven in een gemeenschap en van het belang zorg te dragen voor het collectieve. We zien hiermee, voor een deel van de bevolking, dat een immunitaire biopolitiek de individualisering en sociale fragmentatie kan versterken, terwijl aan de onderkant, en die is duidelijk etnisch, sociaal-economisch en gender-gedifferentieerd, de blootstelling aan risico het gevaar voor catastrofe inhoudt (Swyngedouw en Ernstson, 2018). De coronaconditie dreigt zodoende de neoliberale subjectivering, zoals Paul Verhaeghe (2012) die beschrijft, te versterken.

DE KOMENDE STRIJD ... OF HOE HET NIEUWE NORMAAL NORMALISEREN

Sinds de uitbraak van COVID-19 lijkt de sociale strijd op een lager pitje te staan. Althans is ze niet meer zo publiek zichtbaar, met uitzondering van de anticovidregels manifestanten. In het oog van een perfecte storm is het altijd onnatuurlijk kalm, maar iedereen weet dat dit slechts de stilte voor het ontij is. In de relatieve sereniteit van de 'splendid isolation' waarin velen, maar zeker niet iedereen, zich bevinden in deze coronatijden, hangt de komende politieke en sociaal-ecologische storm als een donkere wolk over de horizon. Terwijl velen hunkeren naar de restauratie van het oude normaal, hopen sommigen dat er licht is aan het einde van de tunnel wanneer het 'nieuwe normaal' de norm wordt, maar het zou best kunnen dat de glimmer aan het einde slechts de koplampen zijn van een aansnellende trein. De uitdaging is ervoor te zorgen dat het nieuwe normaal niet een slechte kopie wordt van het oude.

In de kakofonie van opinies, analyses en discussies over de COVID-19-pandemie is er één constante, met name de vaststelling dat de pandemie negatieve gevolgen heeft voor 'de economie'. De 'economie' staat tegenwoordig voor een specifiek liberaal, geprivatiseerd, marktgestuurd sociaal en institutioneel groeimodel. Zelfs in de meer sociaaldemocratische samenlevingen, zoals in België, Nederland of Scandinavië, versnelt de neoliberale trein en wordt het individualisme de culturele norm. Alle economische indicatoren gaan snel zuidwaarts – een krimp in 2020 in de reële economie van om en nabij 8 % en een grotere voor 2021 is wat de meeste waarnemers verwachten. En dit heeft natuurlijk verregaande sociale gevolgen in termen van werkloosheid, precariteit,

onzekere toekomst, en bankroet voor vele, vooral kleinere, ondernemingen. Aan de andere kant doen de financiële investeerders in medische goederen, Zoom en andere internetplatforms, e-commerce, Bitcoin, of Netflix het uitstekend. Deze manicheïstische situatie lijkt de samenleving en z'n politieke beheerders te dwingen om een diabolische keuze te maken tussen het leven van de meest kwetsbare bevolkingsgroepen enerzijds en het 'normaliseren' van tewerkstelling en economische groei anderzijds.

Deze tegenstelling moet dringend worden doorbroken met het oog op de intense politiek-ecologische strijd die in het post-COVID-19-tijdperk ongetwijfeld zal opblazen. Een strijd die zich zal afspelen rond de rol van de overheid en de publieke sfeer, de verdeling van de gigantische overheidsschuld op het ogenblik dat de rekeningen moeten worden vereffend, de nieuwe arbeidsdeling, de vereiste sociaal-ecologische veranderingen, het evenwicht tussen economische productie en sociale reproductie, en de geografie van productie en consumptie. Het is vanuit de nu bestaande nieuwe COVID-19 sociaal-ecologische dynamiek dat nieuwe progressieve mogelijkheden zich aandienen, maar deze worden geconfronteerd met ongeziene uitdagingen.

DE GULDEN RANDEN VAN DE COVID-19-CONDITIE

Een aanzienlijk deel van de realiteit van het 'nieuwe normaal' is precies waar de groen-linkse beweging de afgelopen decennia voor heeft geijverd maar niet heeft kunnen realiseren. Met de pandemie lukte het in een paar maanden om dit te realiseren, en dit is uitdrukkelijk merkbaar in de stedelijke omgeving.

1. Er zijn toenemende investeringen in en collectieve bezorgdheid over publieke gezondheid, sociale zorg, onderwijs en buurtontwikkeling.
2. Voor het eerst sinds 2011 is er een massale reductie in de uitstoot van broeikasgassen (bijna 17 % tussen januari en april 2020 alleen al (Le Quéré, et al., 2020)), en een daling van de olieprijs. Wat 20 jaar klimaatactie niet gedaan kreeg, deed het virus in een handomdraai. De lucht- en omgevingskwaliteit en de concentratie fijnstof in de kernsteden daalden aanzienlijk.
3. De economie kromp met bijna 8 %, de natte droom van de 'degrowth'-beweging. Dit gebeurde samen met een drastische daling in de activiteiten van de meest vervuilende sectoren: luchtvaart, auto-industrie, petrochemie, scheepvaart et cetera. Tevens daalt de toelevering aan deze sectoren. Er dient zich een gigantische economische herstructurering aan. Welke richting die zal uitgaan wordt bepalend voor het maatschappelijk-economisch model van de volgende decennia.
4. Productieketens wijzigen snel, en wijzen op een proces van de-globalisering van goederenstromen en een grotere her-regionalisering. Dit is vooral merkbaar in de voedingsketen en in sommige industriële takken (medicijnen, medische uitrusting en gerelateerde activiteiten).

5. Er is een snelle opmars van de cognitieve economie, gestoeld op kennis, creativiteit en virtuele media. De 'Screen New Deal' is een nieuwe constante.
6. De financiële activiteiten verdwijnen naar de publieke achtergrond als speerpuntsector. Dit toont uiteindelijk het ware gelaat van de gefinancierde economie, met name een geldmaakmachine zonder noemenswaardige bijdrage aan het sociaal-ecologisch welzijn van de samenleving. In de nieuwsberichten is zonder enig gevolg de aankondiging van de dagelijkse stand van de aandelenkoersen vervangen door de COVID-19-statistieken.
7. Er is een razendsnelle verandering van werkpatronen voor een deel van de bevolking: flexibel, thuiswerk, en met grotere autonomie.
8. Er dienen zich veranderende consumptiepatronen aan en nieuwe vormen van het invullen van vrije tijd en ontspanning: minder verplaatsingen, geen exotische vliegvluchten, minder massatoerisme, ontdekking van lokale kwaliteiten et cetera. Uiteraard blijft de vraag hoe dit in te passen in een nieuw sociaal reproductiemodel waarbij 'thuis-werk' vaak dubbel-werk betekent als kinderopvang en werk plotseling samenvallen.
9. Er zijn ontelbare en vaak hartverwarmende experimenten met nieuwe vormen van sociale interactie en solidariteit.
10. Een buitengewone toename in expressies van solidariteit met 'frontline' werkers, vaak sectoren die zelden in de schijnwerpers stonden en de afgelopen jaren de negatieve gevolgen droegen van een ongemeen hard besparingsbeleid.
11. Het herbevestigen van de rol van de wetenschap, en vooral van wetenschappelijke waarheid, waarbij de interface tussen kennis, samenleving en politiek wordt hertekend. Het verdringt de relativisering van kennis dat het recente verleden kenmerkte naar de achtergrond. De hardleerse ontkenningen blijven een agressieve minderheid.
12. Het vertragen van het dagelijkse leven voor velen en het luwen van de stad die hiermee ecologisch duurzamer en sociaal intiemer wordt.
13. De vaststelling dat de 'cognitieve arbeider' in 'splendid isolation' uitermate afhankelijk is van een leger aan vaak precare frontline werkers in logistiek, distributie, kleinhandel, sociale zorg, medische sectoren, publiek transport, en precare vormen van productie (zoals in de tuinbouw of slachthuizen). De 'grounded' stad wordt herontdekt (zie Engelen, et al., 2017).
14. De begrotingsnormen en besparingsrondes zijn naar de prullenmand verwezen. Interessante, zij het onvoldoende en weinig gestuurde, pogingen worden ondernomen om noodlijdende gezinnen en kleine bedrijven financieel te ondersteunen. Het basisinkomen staat opnieuw op de agenda. Een sluitende begroting hoeft niet meer.
15. Bovendien wordt de centrale rol van de nationale, Europese en internationale beleidsniveaus herbevestigd. De overheid als sturende instantie is terug maar toont eveneens grote zwaktes. Het is niet mogelijk om drie decennia van ontstaatsing en neoliberalisering snel terug te schroeven. Er wordt nu openlijk gesproken over hernationalisering (zoals de privé ziekenhuizen in Spanje), relocatie van economische activiteiten, en van regionale soevereiniteit op het

vlak van onder andere gezondheidszorg, voeding, en medische uitrusting. Het belangrijkste is dat woorden die door de neoliberale hegemonie werd verbannen opnieuw opduiken: solidariteit en collectieve voorzieningen.

Dit lijkt op het eerste zicht uitstekend nieuws vanuit een ecologisch en sociaal progressief perspectief, maar hoe kan dit duurzaam worden bestendigd en hoe kunnen de negatieve gevolgen worden aangepakt?

POLITIEK-ECOLOGISCHE UITDAGINGEN VOOR EEN BESTENDIGING VAN HET NIEUWE NORMAAL

Alhoewel het nieuwe normaal vreselijke gevolgen had voor grote delen van de bevolking is de uitdaging om de positieve elementen te bestendigen voor allen nadat de pandemie onder controle is. Voor het duurzaam uitbouwen van de progressieve aspecten van de COVID-19-conditie moeten een reeks sleutelconflicten en -spanningen dringend politieke aandacht krijgen. De volgende breuklijnen en prioriteiten dienen zich ongetwijfeld aan.

De COVID-19-economie heeft een proces van verregaande economische transformatie op gang gebracht. Wat in de jaren '70 industriële herstructurering werd genoemd (sluiting van onder andere koolmijnen, staalnijverheid en scheepsbouw), waarbij honderdduizenden arbeiders werkloos werden, ging gepaard met nieuwe opleidingen, herscholing, een gigantische mobiliteit op de arbeidsmarkt, en een herschikking van de investeringen. Dit dient zich vandaag opnieuw aan en moet structureel en maatschappelijk worden aangepakt. Ten eerste, een versneld proces van herstructurering van de arbeidsmarkt en een begeleide heroriëntatie van overheidsinvesteringen, weg van internationaal toerisme, luchtvaart, luchthavens en automobielsector, en in de richting van publiek transport, milieu, zorgsector, gezondheid, voeding, lokale logistiek, kwaliteitsvolle en duurzame huisvesting, buurtontwikkeling, de cognitieve economie et cetera. En dit gekoppeld aan werkzekerheid, sociale bescherming en een degelijk inkomen. Ten tweede, het ondersteunen van een arbeidsmarkt met een focus op het verbeteren van de werkzekerheid en arbeidscondities van 'frontline' arbeid. De COVID-19-pandemie heeft inderdaad aangetoond dat een groot deel van het 'backline' werk bestaat uit 'bullshit' jobs. Een groot deel van degenen onder hen die hierin werkzaam zijn (privé-consulenten, financiële speculanten, vele bureaucratische jobs et cetera) hebben geen noemenswaardig belang in het nieuwe normaal. Nochtans behoren ze tot de bovenste inkomenscategorieën – een grondige herverdeling en heroriëntatie is hier op zijn plaats.

Dit vereist niet alleen een progressiever fiscaal systeem, maar vooral een reeks beleidsmaatregelen die louter financiële transacties strikter reguleren, een doelbewuste sturing van investeringsstromen, en een ernstige belasting op financiële welvaart en meerwaarde (een soort BNTW is dringend nodig – Belasting op Niet Toegevoegde Waarde).

Ten derde, een grotere overheidssturing en -planning (op alle schaalniveaus) met het oog op het versterken van sectoren die sociaal en ecologisch nodig en belangrijk zijn, en wat door de COVID-19-situatie haarscherp werd getoond: publieke gezondheid, voeding, wetenschap, onderwijs, huisvesting, collectief vervoer, klimaattransitie, een gemeenschappelijke en leefbare stedelijkheid en kwalitatieve stedelijke diversiteit. Kortom, een intense lokalisering van wat voorheen globaal werd georganiseerd is noodzakelijk. Goederen- en mensenstromen moeten regionaliseren of metroplanitiseren, terwijl ideeën, kennis, en solidariteit verder moeten globaliseren.

Dit is al merkbaar in wat Richard Bärnthaler et al. (2021), in navolging van Engelen et al. (2017), de nieuwe 'grounded city' noemt, een stad met nieuwe fundamenteën als het ware. De 'grounded city' verwijst naar het fundamentele deel van de stadsfuncties die dagelijks leven mogelijk maken en duurzaam onderhouden zoals kwaliteitsvolle huisvesting, water, elektriciteit, internet, afvalbeheer, voedsel, post, gezondheid en zorg. Deze alledaagse diensten worden veelal als vanzelfsprekend aangenomen totdat ze falen. Het belangrijkste is dat deze diensten zelden op een collectieve wijze kunnen worden aangeboden op basis van louter marktsturing. Ze vereisen integratie, planning, publiek overleg, langetermijninvesteringen, duurzaam onderhoud, crisisresistentie et cetera. Het zijn precies die functies die jarenlang werden verwaarloosd door een neoliberalisering die in de stad vooral draaide rond interstedelijke competitie, het aantrekken van 'creatief' kapitaal, speculatieve investeringen, en van een stroom toeristen. De geglobaliseerde stad haalde het gemakkelijk over de fundamentele stad, de activiteiten die het dagelijks leven duurzaam organiseren en collectief onderhouden. En het is precies zowel het belang als de kwetsbaarheid van de 'fundamentele' stad die door de pandemie werden aangekaart. Inderdaad, individuele welvaart kan slechts worden verzekerd als er collectieve vrijheid is, georganiseerd rond het verzekeren van allerhande gemeenschappelijke materiële en sociale infrastructuur, zoals digitale netwerken, kwaliteitsvolle huisvesting, performante zorg, duurzaam transport, intieme stedelijkheid et cetera.

De belangrijkste uitdaging, naast het sturen van de overheidsbestedingen, zal het overheidstekort zijn op alle beleidsniveaus. Zo gauw de vaccinatiecampagne is voltooid zal ongetwijfeld het overheidstekort (en -bestedingen) een gigantische inzet van sociale strijd worden. Er zal inderdaad een intense klassenstrijd worden in de nabije toekomst over welke schouders de schulden zullen dragen. Nadat bij de financiële crisis een decennium geleden de samenleving een kleine financiële elite uit de nood heeft gered, is het nu hoog tijd om een wederdienst af te dwingen. Een besparingsbeleid, gedragen door de frontline-werkers, is uit den boze. Diegenen die nog steeds goed teren op de beurzen en dit vanuit hun 'splendid isolation' doen, moeten het eerste aanspreekpunt zijn.

De totale schuldenlast is gestegen tot een niveau dat niet meer is gezien sinds het begin van de jaren '80 van de vorige eeuw. Een doorgedreven neoliberaliserings- en besparingsbeleid zorgden ervoor dat dit verminderde. Ondertussen is het neoliberale receptenboek met COVID-19 evenwel naar de prullenmand verwezen, en hopelijk naar het kerkhof van de geschiedenis. Het versterken van de overheidsinmenging op een geplande en gecoördineerde wijze die vooral sociaal-ecologische objectieven nastreeft, is vereist. De politieke en technische onmacht en het amateurisme van de huidige generatie politieke managers is ronduit beschamend. Tevens is er op zijn minst een Europees sociaal-ecologisch convenant nodig dat een groene sociaal-ecologische politieke economie gestalte geeft en het gevaar voor toenemende internationale conflicten tempert. De Europese 'Green New Deal' overtuigt niet: het is gericht op het herstellen van de groei met een groen randje (zie Kenis en Lievens, 2016).

Bovendien moet het internationalisme van vrije mobiliteit van goederen en diensten worden vervangen door één van mobiliteit van ideeën en intense solidariteit.

Kortom, we willen niet terug naar de normale stad van gisteren want de COVID-19-pandemie heeft scherp aangetoond dat dit net het probleem was. Het nieuwe normaal toont de uitdagingen haarscherp aan, met name hoe de gulden randen van de 'nieuwe' stad uit te bouwen voor allen zonder de getrieerde sociaal-ecologische stedelijke conditie geproduceerd door de necropolitieke politieke ecologie van de het coronavirus.

REFERENTIES

- Bärnthaler, R., Novy, A., & Stadelman, B. (2020). 'A Polanyi-inspired perspective on socio-ecological transformations in cities'. *Journal of Urban Affairs*. Beschikbaar op doi.org/10.1080/07352166.2020.1834404.
- Butler, P. (2021, 30 juni). 'Jaw-dropping' fall in life expectancy in poor areas of England, report finds'. The Guardian, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/uk-news/2021/jun/30/life-expectancy-key-to-success-of-levelling-up-in-uks-poorer-areas-COVID-pandemic.
- Connolly, C., Harris Ali, S. and Keil, R. (2020). 'On the relationships between COVID-19 and extended urbanization'. *Dialogues in Human Geography*, 10(2): 213-216.
- Connolly, C., Harris Ali, S. and Keil, R. (2021). 'Extended urbanisation and the spatialities of infectious disease: Demographic change, infrastructure and governance'. *Urban Studies*, 58(2): 245-263.
- Engelen, E., Froud, J., Johal, S., Salento, A., & Williams, K. (2017). 'The grounded city: from competitiveness to the grounded city'. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 10(3): 407-423.
- Espósito, R. (2011). *Immunitas – The protection and negation of life*. Cambridge: Polity Press.
- Graeber, D. (2019). *Bullshit jobs – The rise of pointless work and what we can do about it*. London: Penguin Books.

- Kenis, A. & Lievens, M. (2016). *De mythe van de groene economie*. Antwerpen: EPO.
- Latour, B. (2020, 25 maart). 'La crise sanitaire incite à se préparer à la mutation climatique'. *Le Monde*, online. Beschikbaar op www.lemonde.fr/idees/article/2020/03/25/la-crise-sanitaire-incite-a-se-preparer-a-la-mutation-climatique_6034312_3232.html.
- Le Quéré, C., Jackson, R.B., Jones, M.W., Smith, A.J.P., Abernethy, S., Andrew, R.M., De-Gol, A.J., Willis, D.R., Shan, Y., Canadell, J.G., Creutzig, F. & Peters G.P. (2020). 'Temporary reduction in daily global CO₂ emissions during the COVID-19 forced confinement'. *Nature Climate Change*, 10: 647-653.
- Malm, A. (2020). *Corona, Climate, Chronic Emergency – War Communism in the Twenty-First Century*. London: Verso.
- Mbembe, A. (2019). *Necropolitics*. Durham, NC: Duke University Press.
- McGowan, T. (2016). *Capitalism and desire*. New York: Columbia University Press.
- Swyngedouw, E. & Ernstson, H. (2018). 'Interrupting the Anthro-po-obScene: Immuno-biopolitics and Depoliticising Ontologies in the Anthropocene', *Theory, Culture, Society*, 35(6): 3-30.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Žižek, S. (2020). *Pandemic!: COVID-19 Shakes the World*. Cambridge: Polity Press.
- Žižek, S. (2021). *Pandemic! 2: Chronicles of a Time Lost*. Cambridge: Polity Press.

HOOFDSTUK 15

DE POST-CORONASTAD EN DE RISICOMAATSCHAPPIJ

Dirk Geldof

Universiteit Antwerpen & Kenniscentrum Gezinswetenschappen Odisee

De coronacrisis vormde de zwaarste verstoring van onze manier van leven sinds de Tweede Wereldoorlog. De pandemie confronteerde ons met de overgang naar wat Ulrich Beck onze mondiale risicomaatschappij noemde. Corona verstoorde de samenleving en het samenleven, en greep in alle domeinen van het leven in. De lockdown-maatregelen verstoorde ook de stad en leken de stad bij momenten van haar stedelijkheid te beroven. Tegelijk kreeg in de stad ook de strijd tegen corona vorm. Wat leert de coronacrisis over de onderschatte plek van de stad in de risicomaatschappij?

DE CORONACRISIS ALS CONFRONTATIE MET DE RISICOMAATSCHAPPIJ

De coronacrisis confronteert onze westerse samenleving met de risicomaatschappij: een samenleving met moeilijk controleerbare risico's, op een ongekende schaal, die steeds vaker voorbij de grenzen van ruimte en tijd gaan. Het zijn vaak *wicked problems*, complexe problemen en risico's, waarvan de volledige omvang noch de precieze oplossing is gekend.

Net zoals de kernrampen van Tsjernobyl of Fukushima, de terreuraanslagen van 9/11, de bankencrisis of de klimaatcrisis heeft het coronavirus een wereldwijde impact. Het is één van de iconische kantelpunten in de overgang naar de mondiale risicomaatschappij van de 21e eeuw. Hoe risico's steeds meer onze samenleving bepalen, toonde de Duitse socioloog Ulrich Beck in zijn boek *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* uit 1986. De kernramp van Tsjernobyl zinderde dan nog na. Beck linkte die catastrofe aan de groeiende milieurisico's en aan de toenemende onbeheersbaarheid van risico's. Daarbij heeft hij tegelijk oog voor de betekenis hiervan in het dagelijkse leven van mensen.

Ik onderscheid vier grote assen waarlangs de overgang naar een risicosamenleving zich afspeelt (Geldof, 2020, 2021a &b). Ze passen naadloos op de coronacrisis. Allereerst domineren risico's steeds meer de persoonlijke, de maatschappelijke en de politieke agenda's. Het afgelopen anderhalf jaar stond ongeveer iedere nieuwsuitzending in het teken van corona, zelfs het sportnieuws. Beck benadert risico's daarbij vanuit een ensceneringsperspectief: het gaat nooit alleen om de objectieve risico's. Risico's worden geproduceerd, gemedieerd en geënceneerd, waarbij experten, media, belangengroepen, middenveldorganisaties en politici ieder hun rol spelen. Risico's zijn niet alleen catastrofes of pandemieën die zich hebben voorgedaan, zoals de coronacrisis. Het gaat ook, zo niet meer, om de kans dat een bepaalde gebeurtenis zich kan voordoen, en de vraag hoe we daarmee omgaan. Dat omgaan met risico's, inbegrepen de anticipatie op mogelijke catastrofes, bepaalt onze samenleving even sterk als de catastrofe of de pandemie zelf.

In de tweede plaats verschuift de sociale strijd, die niet alleen meer gaat over de verdeling van rijkdom, maar ook – en steeds meer – over de verdeling van risico's. Die verdelingsstrijd speelde ook bij de coronacrisis, maar het effect op ongelijkheid is onderschat (zie verder). De verdelingsstrijd speelt zich ook – en misschien zelfs bij uitstek – af in de stedelijke arena.

Ten derde zijn onze bestaande instituties en maatschappelijke structuren uit de 20e eeuw vaak onvoldoende aangepast om nieuwe risico's het hoofd te bieden. Beck schetst hoe in de risicomaatschappij een systeem van 'georganiseerde onverantwoordelijkheid' ontstaat, waarbij politici worden gedwongen risico's te legitimeren of te beheersen waarop ze maar in heel beperkte mate greep hebben. Volgens Beck kan dat leiden tot een afnemend vertrouwen in politieke instellingen, en tot een groeiend belang van subpolitiek: burgerinitiatieven van onderop, die soms sneller impact kunnen hebben dan trage parlementaire veranderingen.

Tijdens de coronacrisis moesten politici in situaties van extreme onzekerheid (over het virus zelf en het verspreidingsrisico, over de impact van lockdownmaatregelen, over de levering van beschermingsmateriaal en vaccins) de crisis onder controle proberen te krijgen. In een land met communautair verkavelde bevoegdheden en acht ministers van volksgezondheid stond deze bestuurlijke complexiteit in de weg van de noodzakelijke flexibiliteit, slagkracht en eenheid van communicatie.

Ten slotte gaan risico's steeds vaker voorbij grenzen van natiestaten. We zien een mondialisering van de risico's, waarbij gebeurtenissen op één plek wereldwijde impact kunnen hebben. De coronacrisis is daarbij de eerste pandemie van deze omvang in een geglobaliseerde wereld. Globale risico's hebben echter ook lokaal impact, en dus ook – en vaak zelfs vooral – in de steden, die de risico-arena's van de 21e eeuw worden.

DE ONDERSCHATTE ROL VAN DE STEDEN IN DE RISICOMAATSCHAPPIJ

Opmerkelijk is dat we bij Beck weinig aandacht vinden voor de rol van grote steden in het omgaan met risico's. Nochtans zien we zowel bij de klimaatcrisis als bij de huidige coronacrisis dat steden aan de ene kant zwaarder kunnen worden getroffen door risico's, maar ook dat ze voortrekkers kunnen zijn om nieuwe risico's het hoofd te bieden, of onmisbare steunpilaren om een beleid vorm, draagkracht en voldoende impact te geven.

Het coronabeleid was per definitie bevoegdheids- en bestuursniveau overstijgend. Het was niet enkel een probleem van volksgezondheid, maar had impact op zowat ieder beleidsdomein en op ieder beleidsniveau. Toch lag het voorbij anderhalf jaar de klemtoon vooral op het gezondheidsvlak, en bij de federale en regionale overheden. De rol van de steden in het coronabeleid bleef onderbelicht en onderschat. Steden en gemeenten werden te vaak als uitvoerders van het federale gecoördineerde coronabeleid gezien. Nochtans zijn grote steden meer dan uitvoerders. Niet alleen de schaal van de stad maakt dat wat in de stad gebeurt een grotere impact heeft op de samenleving. Ook de complexiteit van de stad vereist een bredere waaier aan manieren van werken om maatwerk te kunnen leveren in contexten van superdiversiteit.

CORONA WERKTE ALS ONGELIJKHEIDSVIRUS, VOORAL IN DE STEDEN

Dat is des te belangrijker, omdat het coronavirus ook als een ongelijkheidsvirus werkte, in grootstedelijke omgevingen nog sterker dan in suburbane of landelijke gebieden. 'Rijkdom is hiërarchisch, smog democratisch', luidde de omstreden boutade van Ulrich Beck, die wou benadrukken dat een aantal nieuwe ecologische risico's iedereen in gelijke mate treffen, ongeacht rang, stand of klasse. Dat geldt alvast niet voor deze pandemie. Ouderen en mensen met onderliggende gezondheidsproblemen bleken kwetsbaarder. Minder zichtbaar is hoe ook de sociaal-economische en ruimtelijke effecten van de coronacrisis bijzonder ongelijk zijn verdeeld, en hoe de impact op ongelijkheid zich scherper deed voelen in de steden.

De besmettingscurve daalde, de armoedecurve steeg

Het coronavirus, en dan vooral de maatregelen tegen het coronavirus, hebben de armoede en de ongelijkheid sterk doen toenemen. De lockdownmaatregelen verkleinden de kans op besmetting, maar vergrootten het risico op armoede. De sociale zekerheid en zeker de tijdelijke werkloosheid wegens overmacht waren voor meer dan één miljoen Belgen cruciaal om het inkomensverlies op te vangen, maar dit was onvoldoende om te verhinderen dat de lockdown desondanks vele mensen in armoede deed belanden.

OCMW's signaleerden een instroom van nieuwe hulpvragers. Bij de voedselbanken groeiden de wachtrijen tot ongekennde lengte: bijna 200.000 landgenoten moeten nu een beroep doen op voedselhulp. Lange wachtrijen op straat worden op vele plekken een 'gewoon' deel van het stadsleven.

Het lockdownbeleid kende een sterke middenklasse-bias en ging te gemakkelijk voorbij aan de stedelijke realiteit. 'Blijf in uw kot' was gemakkelijker voor wie een goede woning heeft, ruim genoeg om aan de verschillende bewoners privacy te bieden, liefst nog met tuin of terras. 'Blijf in uw kot' in studio's of appartementen die in normale tijden al overbewoond zijn, was minder comfortabel of evident. Maar net in de superdiverse wijken in de stad vinden we de combinatie van hoge bewonersdichtheid, grotere sociale kwetsbaarheid, meer woningen zonder buitenruimte en minder groene ruimtes in de buurt.

Groeierende onderwijsongelijkheid

De coronacrisis en het lockdownbeleid vergrootten ook de onderwijsongelijkheid, met de sluiting van de scholen in de eerste lockdown en de snelle overschakeling naar afstandsonderwijs. De meeste scholen gingen er – ook vóór corona – van uit dat alle leerlingen thuis een computer én een internetverbinding hebben. Corona doorprikte die fictie bruusk, wat leidde tot allerlei ad hoc-inzamelacties van oude laptops en computers.

Toch zal de grootste impact pas de volgende maanden en schooljaren zichtbaar worden, wanneer we weten welke leerlingen zijn afgehaakt en we kunnen meten wie blijvende leerachterstand heeft opgelopen. Al decennialang weten we uit armoede- en onderwijsonderzoek dat de thuissituatie en het opleidingsniveau van de ouders een cruciale rol spelen in de reproductie van onderwijsongelijkheid. De coronacrisis vergrootte die bestaande kansenkloof bruusk.

Ook hier lijkt het ongelijkheidsvirus besmettelijker in grootstedelijke omgevingen. De kinderarmoede ligt systematisch hoger in de grote steden. Het lockdownbeleid en het afstandsonderwijs in de scholen wogen dan ook zwaarder door in Molenbeek, de Seefhoek of in Dampoort dan in Heverlee, Sint-Martens-Latem of Brasschaat. De vraag hoe steden deze toegenomen onderwijsongelijkheid willen aanpakken, staat na de coronacrisis nog meer op scherp dan ervoor.

DE EERSTE PANDEMIE IN SUPERDIVERSE STEDEN

Bovendien bleek het virus allesbehalve kleurenblind. Corona was de eerste pandemie van die omvang in een wereld en in steden die de voorbije decennia superdivers zijn geworden. Ook België en Nederland kennen steeds meer majority-minority-cities:

steden waar de meerderheid van de inwoners wortels heeft in migratie. Brussel, Antwerpen, Genk en Vilvoorde zijn zulke meerderheids-minderheidssteden, net zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, of Malmö, Frankfurt en Birmingham. Het zijn steden met een groeiende diversiteit in de diversiteit: met stadsbewoners uit haast ieder land van de wereld, met groeiende verschillen tussen en binnen gemeenschappen, naar opleiding, sociaal-economische positie, levensbeschouwing of leeftijd. Steeds meer mensen maken er deel uit van wereldfamilies en leven transnationaal (Vertovec, 2007; Geldof, 2019).

Superdiverse steden zijn meertalige en complexe steden, zeker ook voor gezondheidszorg. Meertalige communicatie was in de strijd tegen corona cruciaal, maar ook aangepaste communicatiekanalen en de inzet van sleutelfiguren uit gemeenschappen. Superdiverse steden herbergen ook mensen zonder papieren, één van de kwetsbaarste bevolkingsgroepen in steden. Ondanks het recht op dringende medische hulp is hun toegang tot gezondheidszorg vaak problematisch.

Dat iedereen dezelfde kans zou hebben om door het virus te worden getroffen, klopte allesbehalve. Corona werkte ook als een etnisch ongelijkheidsvirus: mensen met een migratieachtergrond blijken sneller besmet te geraken en vertonen zwaardere symptomen. In het Verenigd Koninkrijk trok de Londense burgemeester Sadiq Khan als eerste aan de alarmbel. Ruim een derde van de covidpatiënten op intensieve zorg in het Verenigd Koninkrijk behoorde tijdens de eerste uitbraak tot Aziatische of andere etnische minderheidsgroepen, waar die slechts 14 % van de hele Britse bevolking vertegenwoordigen. Mensen met een etnische achtergrond werken vaker in frontlinieberoepen als verpleegkundige, verzorger of als buschauffeur en lopen dus meer risico op besmetting. Daarnaast spelen ook de slechtere leefomstandigheden een rol. Etnische minderheden leven vaker in te volle woningen of in huishoudens met meerdere generaties onder één dak.

Begin mei bevestigen studies dat het sterfterisico van zwarten in het Verenigd Koninkrijk tot vier maal hoger ligt dan dat van blanke patiënten. Bij mensen van Aziatische origine en bij andere etnische minderheidsgroepen ligt het sterftcijfer significant hoger (Razaq, A. et al, 2020; Public Health England, 2020). Ook in de Verenigde Staten blijkt dat COVID-19 zwarte Amerikanen harder treft, niet alleen door de ongelijke toegang tot de gezondheidszorg en hun levensomstandigheden, maar ook omdat onderliggende ziektes als astma en diabetes hen kwetsbaarder maken.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek rapporteerde in het voorjaar 2021 ook voor Nederland een hoger sterfterisico voor inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond in stedelijke gebieden. In de drie grote steden in Nederland was het risico om aan COVID-19 te overlijden ongeveer anderhalf keer zo hoog voor inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond in vergelijking met degenen met een Nederlandse achtergrond. Buiten de steden, zoals in de regio Zuidoost (gekenmerkt

door primaire en secundaire brandhaarden), werden nauwelijks verschillen in de COVID-19-sterfte naar migratieachtergrond gevonden. Ook in de rest van Nederland waren de verschillen klein (De Visser et al, 2021).

De vraag of ook in België de risico's hoger lagen binnen superdiverse stedelijke buurten en bij migrantengemeenschappen, was geen prioriteit. Journalisten van *De Tijd* (Bervoet & Roelens, 2020) toonden aan dat de besmettingen met het coronavirus het hoogste waren in de allerarmste wijken in ons land. Die wijken zijn meestal ook superdiverse wijken, zeker in de steden.

Begin 2021 bevestigden Willaert en Vrancken (2021) in hun studie over de sterftcijfers tot juni 2020 de ongelijke socio-economische en ruimtelijke impact. De bewoners in de 10 % armste buurten hadden tijdens de eerste coronagolf 2,6 keer meer kans om met COVID-19 te worden besmet dan bewoners in de 10 % rijkste buurten. Een link naar de superdiversiteit in de armste buurten werd echter niet gelegd.

Daarvoor was het wachten tot in april 2021 Vanthomme, Gadeyne, Lusyne & Vandenheede (2021) de eerste Belgische studie publiceerden waarbij ze een significant hogere mortaliteit van inwoners met een migratieachtergrond tijdens de eerste COVID-19-golf aantoonde. Er was een hogere oversterfte door COVID-19 voor alle bevolkingsgroepen, maar deze was het sterkst bij mensen met een migratieachtergrond en vooral bij mannen van sub-Sahara origine. Het onderzoek toont vooral aan hoe het complexe samenspel van demografische, sociaaleconomische, geografische en culturele factoren aan de basis liggen van de verschillen. Een one-size-fits-all aanpak van de coronacrisis speelt onvoldoende in op de noden van specifieke groepen of op de complexiteit van superdiverse stedelijke wijken (Vanthomme e.a., 2021; Geldof, 2021c).

DE STAD IN DE EERSTE LIJN VAN HET RISICOMANAGEMENT

Kortom, de coronacrisis en de keuzes in het lockdownbeleid hebben bestaande ongelijkheden sterk uitvergroot, en het sterkst in stedelijke, superdiverse omgevingen. De strijd om de verdeling van de risico's speelde en speelt zich scherper af in de stedelijke arena. Ook nadat het coronavirus door massale vaccinatie onder controle is geraakt, zal de impact van het ongelijkheidsvirus doorwerken.

De rol van de steden in de coronacrisis lijkt in België en Nederland tot nu toe onderschat. In het rapport 'Een jaar met corona. Ontwikkelingen van de maatschappelijke gevolgen van corona' van het Nederlandse Sociaal Cultureel Planbureau (de Klerk et al, 2021) vinden we amper aandacht voor de stedelijke dimensie. Ook in het VUB-boek *Post viraal naar een nieuw normaal* (Brenghman, 2020) ontbreekt de stedelijke dimensie bijna volledig.

Steden leken het voorbije jaar vooral een uitvoerende rol te hebben, als ondergeschikte besturen. Ze moesten mee instaan voor de sensibilisering, zeker in superdiverse buurten waar de klassieke kanalen van overheids- en mediacommunicatie moesten worden aangevuld met meertalige en diversiteit-sensitieve benaderingen in de wijken. Steden moesten sterk inzetten op de handhaving van de coronaregels, waar de publieke ruimte in dichtbevolkte omgevingen met een groter aandeel jongeren evident tot meer ontmoetingen aanleiding geeft. Hoezeer ontmoeting de kern van stedelijkheid vormt, werd en wordt vanuit hogere overheden vaak nog onvoldoende aangevoeld of begrepen. Steden speelden ook een sleutelrol in het vaccineringsbeleid. Het opzetten en runnen van grootschalige vaccineringsdorpen was essentieel om een voldoende groot deel van de bevolking te bereiken.

Steden stonden en staan in de eerste lijn van het risicomanagement om het landelijke beleid te implementeren. Toch hadden en hebben steden daarbij ook eigen beleidsruimte. Handhaving vereist maatwerk: de grootte van de stad ging samen met keuzes in een meer of minder strikt handhavingsbeleid. Op sociaal-ruimtelijk vlak waren er grote verschillen tussen steden (zie Beeckmans en Oosterlynck). Maar de rol van de steden in risicomanagement blijft onderontwikkeld. Als er een perspectief domineert, is het een handhavings- en veiligheidspectief, maar veel te weinig een perspectief op de stad in haar preventierol. Nochtans zal in de ontwikkelende klimaatcrisis die rol nog belangrijker zijn dan in de huidige coronacrisis.

VAN ONGELIJKE POST-CORONASTAD NAAR SUPERDIVERSE KLIMAATSTAD?

De sociale en gezondheidsrisico's uit de industriële samenleving werden in de 20e eeuw grotendeels opgevangen door nationale instituties, met de sociale zekerheid als deel van de welvaartsstaat. In de risicomaatschappij krijgen we globale risico's die ook lokaal doorwerken. Om deze gelokaliseerde risico's aan te pakken, hebben ook steden een grotere rol te spelen.

Steden zullen daarbij – meer dan tijdens de coronacrisis – hun rol in de risicomaatschappij moeten invullen en opeisen. In deze risicomaatschappij is het niet langer voldoende om globale risico's te ondergaan en ze achteraf proberen beheersbaar te houden. De focus moet verschuiven van een reactief naar een proactief beleid, waarbij steden van uitvoerders voorttrekkers worden. De geleidelijke ontwikkeling van zo'n '*urban political agency*' (Oosterlynck et al, 2020) laat zien hoe steden politiek kunnen handelen, waarbij ze tegelijk verantwoordelijkheid moeten nemen voor het lokale/stedelijke niveau, maar ook een rol kunnen opnemen op globaal niveau. Dat geldt niet alleen op domeinen als klimaat of migratie, maar ook bij pandemieën. De tijdsdruk van de coronacrisis liet tot nu toe echter weinig ruimte voor nationaal of internationaal overleg tussen steden.

In de post-coronastad komen vier ontwikkelingen samen:

- In de eerste plaats moeten lessen worden getrokken op gezondheidsvlak. In een aantal steden, vooral in het buitenland, botste men op capaciteitstekorten in de gezondheidszorg. Maar de uitdaging is de bereikbaarheid van gezondheidszorg voor alle bewoners in superdiverse steden, en de nood aan divers-sensitieve preventie-, gezondheids- en informatiecampaagnes, die structurele antwoorden bieden op de huidige welfare- en gezondheidsbricolage (Phillimore et al, 2021).
- In de tweede plaats is er de economische impact van de lockdownmaatregelen op de post-coronastad. Hoe verwerken steden de impact van faillissementen op tewerkstelling? Welke impact gaat de toegenomen onlineverkoop hebben op winkels in de steden? Hoe grijpt de coronacrisis ook ruimtelijk in: wat wordt de herbestemming van leegstaande panden en de herbestemming van het overaanbod aan kantoorruimten, wanneer thuiswerk voor een deel ook een post-coronatransitie zal blijken.
- In de derde plaats is er de toegenomen armoede en ongelijkheid als gevolg van de lockdownmaatregelen. De toegenomen armoede en ongelijkheid komt bovenop een wooncrisis in steden als Brussel, Gent of Antwerpen.
- Ten slotte, maar niet in het minst, hebben steden een cruciale rol te spelen in het klimaatbeleid, en zal het behalen van de klimaatdoelstellingen mede afhangen van de snelheid waarmee steden klimaatneutraal kunnen en willen worden. Deze transitie heeft betrekking op alle domeinen van de stad, van een duurzame mobiliteit tot duurzaam wonen, van een consumerende naar een energie- en voedselproducerende stad, een stad die publieke ruimte vergroent als deel van klimaatadaptatie en tegengaan van hitte-eilanden, en niet in het minst een economische systeemverandering.

Omdat we in de risicomaatschappij met *wicked problems* worden geconfronteerd, die verweven zijn en elkaar kunnen versterken, moet de post-coronastad een relance- en post-coronabeleid uitwerken dat tegelijk en samenhangend op deze uitdagingen inwerkt. Dat vereist een planning die tegelijk op deze samenhangende uitdagingen wil inzetten, maar ook eigentijdse vormen van stedelijk leiderschap om met deze complexiteit om te gaan (RTPI, 2020; Hambleton, 2020).

Daarbij kan de impact van het relanceplan van de Europese Unie een belangrijke hefboom voor verandering worden. Wanneer deze middelen niet alleen worden ingezet voor een relance van de bestaande economie, maar een hefboom worden voor het klimaatbeleid van de EU en van de lidstaten, kan de coronacrisis tot de meer dan noodzakelijke versnelling van klimaatbeleid leiden. Toch zullen alle klassieke sectoren lobbyen voor hun aandeel, zoals de miljardensteun aan de luchtvaartindustrie ondertussen al aantoonde. Het is daarbij nog een open vraag of, in welke mate en in welke landen dat relancebeleid ook een expliciete stedelijke invalshoek zal krijgen.

De coronacrisis heeft ons alvast geleerd dat oog-in-oog met snel ontwikkelende risico's, de samenleving maakbaarder en veerkrachtiger blijkt dan velen dachten. Die herwonnen maakbaarheid biedt kansen om van post-coronasteden superdiverse klimaatsteden te maken. Risico's zijn immers niet iets wat we moeten ondergaan alvorens in actie te komen; risico's kunnen ook voorkomen, verkleind of beheersbaar worden gemaakt. Laat de coronacrisis daarom een eyeopener zijn om de rol van de steden in die risicomaatschappij verder uit te werken.

REFERENTIES

- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2007). *Weltrisikogesellschaft: auf der Suche nach verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bervoet, D. & Roelens, T. (2020). 'Van Gent en Antwerpen tot Beringen: corona sluipt door armste wijken'. *De Tijd*, 7/8/2020. Beschikbaar op www.tijd.be/dossiers/coronavirus/van-gent-en-antwerpen-tot-beringen-coronasluipt-door-armste-wijken/10243799.html.
- Brengman, M. (red.). (2020). *Post viraal naar een nieuw normaal. VUB-stemmen over de impact van corona op de samenleving*. Brussel: VUBPress/ASP.
- de Klerk, M., Olsthoorn, M., Plaisier, I., Schaper, J. & Wagemans, F. (2021). *Een jaar met corona. Ontwikkelingen van de maatschappelijke gevolgen van corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- de Visser, M., Kunst, A., Stoeldraijer, L. & Harmsen, C. (2021). *Sociaal-demografische verschillen in COVID-19-sterfte tijdens de eerste golf van de corona-epidemie*. Centraal Bureau voor de Statistiek. Beschikbaar op Sociaal-demografische verschillen in COVID-19-sterfte tijdens de eerste golf van de corona-epidemie (cbs.nl).
- Geldof, D. (2019; 2de editie, 9de druk). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Geldof, D. (2020; 2de herziene druk). *Als risico's viraal gaan. Welke wereld na corona?* Leuven/Den Haag: Acco.
- Geldof, D. (2021a; 6de, herziene herdruk). *Onzekerheid. Over leven in de risicomaatschappij*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Geldof, D. (2021b). Ulrich Beck: de mondiale risicomaatschappij als kader. In Raeymaeckers, P. et al, *Denken over Sociaal Werk. Samenleving, rechtvaardigheid en praktijk* (pp. 79-91). Leuven/Den Haag: Acco.
- Geldof, D. (2021c). 'Corona als etnisch ongelijkheidsvirus'. Coene, J., Ghys, T., Hubeau, B. Marchal, S., Raeymaeckers, P., Remmen, R. & Vandenhoele, W. (red.) *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2021*. Antwerpen, UPA, p. 247-262.
- Hambleton, R. (2020). *Cities and communities beyond COVID-19. How local leadership can change our future for the better*. Bristol: Bristol University Press.
- Noels, G., Nacirri, Y., Muylaert, A., Wieërs, E., D'Hooghe, A., Van Hoof, E. & Baert, S. (2020). *Stad na Corona – Project*. Beschikbaar op stadnacorona.be/about.
- Oosterlynck, S., Beeckmans, L., Bassens, D., Derudder, B., Segaert, B. & Braeckmans, L. (eds). (2020). *The City as a Global Political Actor*. London and New York: Routledge.

- Phillimore, J., Badby, H., Brand, T., Padilla, B. & Pemberton, S. (2021). *Exploring welfare bricolage in Europe's superdiverse neighbourhoods*. London: Routledge
- Razaq, A., Harrison, D., Karunanithi, S., Barr, B., Asaria, M. & Khunti, K. (2020). *BAME COVID-19 DEATHS – What do we know? Rapid Data & Evidence Review: Hidden in plain sight*. Beschikbaar op www.cebm.net/wp-content/uploads/2020/05/BAME-COVID-Rapid-Data-Evidence-Review-Final-Hidden-in-Plain-Sight-compressed.pdf.
- Royal Town Planning Institute (RTPI). (2020). *Plan the world we need. The contribution of planning to a sustainable, resilient and inclusive recovery*. Beschikbaar op www.rtpi.org.uk/media/5688/plantheworldweneed_june2020.pdf.
- Vanthomme, K., Gadeyne, S., Lusyne, P. & Vandenheede, H. (2021). 'A population-based study on mortality among Belgian immigrants during the first COVID-19 wave in Belgium. Can demographic and socioeconomic indicators explain differential mortality?'. *SSM – Population Health*, 14, 100797.
- Vertovec, S. (2007). 'Superdiversity and its implications'. *Ethnic and Racial Studies*, 29 (6): 1024-1054.
- Willaert, D., & Vrancken, J. (2021). *Inégalités de mortalité face à l'épidémie de coronavirus en Belgique*. Solidarité Mutuelle, Onderzoek & Ontwikkeling/Direction Etudes UNMS. Beschikbaar op inegalites.be/IMG/pdf/rapport_surmortalite_COVID_1410.pdf.

HOOFDSTUK 16

MOBILITEIT NA CORONA. GEEN VUILTJE AAN DE LUCHT?

Anneleen Kenis

Katholieke Universiteit Leuven | Universiteit Gent

DE AUTO EN DE STAD

Misschien wel meer dan eender welke andere stad staat Detroit, ook wel ‘motorcity’ genoemd, symbool voor de auto (Frohardt-Lane, 2012). Detroit heeft niet enkel haar initiële glorie te danken aan de boomende auto-industrie, maar, met de snelle suburbanisering, gedeeltelijk ook haar verval. De stad staat echter ook bekend voor raciale spanningen, met onder andere de stedelijke herleving van de Ku Klux Klan ten tijde van de boomende auto-industrie in de jaren ‘20, en tal van white supremacy bewegingen in het kielzog hiervan. Als tijdens de oorlogsjaren honderdduizenden migranten naar Detroit trekken om in de geconverteerde autofabrieken te werken, breken de zogenaamde ‘race riots’ uit. 34 mensen worden vermoord. 24 van hen zijn zwart. 600 gewonden worden geteld; daarvan is 75 procent zwart.

Eén van de minder bekende elementen van de ‘race riots’ is de rol die het fysiek delen van het openbaar vervoer heeft gespeeld. In hun boek *Black Fuel, White Skin* beschrijven Andreas Malm en het Zetkin-collectief (2021) hoe de oorlogsjaren ook druk zetten op het model van individueel autoverkeer. Omdat rubber en staal gevrijwaard moesten worden voor de fabricage van oorlogsvoertuigen, en benzine gerantsoeneerd werd (ibid.), waren heel wat blanken meer dan voorheen aangewezen op het openbaar vervoer. Daarbij moesten ze fysiek, soms opeengepropt in veel te kleine tramstellen, de ruimte delen met de armere, zwarte bevolking die zich sowieso geen auto kon veroorloven en daarom op het openbaar vervoer was aangewezen. Het openbaar vervoer is dan ook een belangrijk target van geweld. Zwarten worden van tramstellen geduwd en geschopt, soms simpelweg neergestoken. Witte milities, vaak nauwelijks tegengehouden en zelfs bijgestaan door de politie, rijden van tramhalte naar tramhalte om potentiële zwarte medepassagiers onder vuur te nemen.

De link met de covidcrisis kan op het eerste zicht ver lijken maar toch zijn er parallellen. Om te beginnen heeft corona de fysieke angst voor de ander aangewakkerd, wat mensen nog meer dan voorheen in de cocon van hun auto deed vluchten, of minstens het openbaar vervoer deed vermijden (Topham, 2020; Nicholas, 2021). Die angst staat niet los van vooroordelen. Terwijl in het begin van de covidcrisis vooral mensen met Chinese, en vervolgens Indische, kenmerken werden geïdoleerd, ging het later om een complexere vorm van racisme (zie onder anderen Bhanot et al., 2021) waarbij mensen soms letterlijk met een grote bocht om iedereen met zichtbare kenmerken van armoede en achterstelling, zoals daklozen, of mensen van niet-blanke etnische origine heen liepen. In rurale gebieden werden dan weer stedelingen als het ware letterlijk als de pest vermeden. Objectieve parameters leken deze vooroordelen te onderschrijven. Grootsteden kenden vaak hoge pieken in de coronabarmeters. Etnische minderheidsgroepen en armere bevolkingslagen bleken op veel plaatsen harder getroffen (Butler, 2021). De redenen zijn niet ver te zoeken: sociale en economische factoren hebben een grote impact op de mate waarin men fysieke afstand kan bewaren. Terwijl menig middenklassegezin (waaronder ik zelf) moord en brand riep bij de noodzaak om zichzelf te isoleren, kwam al snel de tegenreactie opgang: ‘zelfisolatie is een privilege’ dat niet voor iedereen is weggelegd. Kritische stemmen wezen op de problematiek van te kleine behuizing of tewerkstelling in coronagevoelige sectoren zoals de vleesindustrie, schoonmaak, pakjesindustrie of zorgsector, waar mensen werden geacht hun werkzaamheden voort te zetten met te weinig beschermend materiaal voorhanden of met weinig mogelijkheden tot het vermijden van fysieke nabijheid. In plaats van dit structurele racisme aan te klagen werden, zoals al te vaak, slachtoffers tot dreiging gemaakt. Een typische plaats waar verschillende bevolkingsgroepen elkaar zelfs tijdens de covidpandemie moeilijk konden vermijden is het openbaar vervoer. Tegelijk werd het karakter van de auto, als ultieme ontsnapping aan elk fysiek menselijk contact ‘buiten de eigen bubbel’, nog sterker in de verf gezet.

Maar er is nog een andere gelijkenis tussen de geschiedenis van Detroit en wat er in onze steden tijdens de coronacrisis gebeurde: met de terugkeer van de auto na WO II werd een gigantische opportuniteit om het mobiliteitssysteem op meer ecologische leest te schoeien niet benut. Zo beschrijft onder anderen Ted Steinberg hoe WOII, net omwille van de radicale socio-economische transformaties die werden geïmplementeerd tijdens de oorlogsjaren, ook een unieke kans was om de mobiliteitsinfrastructuur van Detroit, en breder, de VS, op een milieuvriendelijkere wijze vorm te geven (Steinberg, 2013). Al vóór WO II was de VS in de ban van de auto. Zo telde het land in 1941 al 262 voertuigen per 1000 inwoners. Dat is bijna 7 keer meer dan Afrika vandaag. De oorlogsjaren zijn de enige periode in de geschiedenis van de VS dat het autobezit naar beneden ging (Malm & the Zetkin Collective, 2021). Onder meer de aversie van witte Amerikanen om de fysieke ruimte met zwarte medeburgers te delen stak een stok tussen de wielen. Zodra de rantsoenering werd opgeheven, vulden de voornamelijk witte autobezitters hun tanks en werden grote infrastructuurwerken voor de bouw van nieuwe (snel)wegen en parkeerterreinen aangekondigd. Het sowieso al ondergesubsidieerde openbaar vervoer werd aan zijn lot overgelaten.

Tijdens crisissen zijn zaken mogelijk die in andere omstandigheden moeilijk, zo niet onmogelijk zijn. Dat neemt niet enkel onrustwekkende vormen aan, zoals de grootschalige opheffing van burgerlijke vrijheden, maar ook prikkelende interventies zoals het grotendeels stilleggen van de luchtvaart, de publieke opeising van private gezondheidszorg in een aantal landen, en enkele belangrijke strepen in de ruimtelijke hertekening van de stad. In wereldsteden zoals New York en Londen werden van de ene op de andere dag straten autovrij en werd het busverkeer gratis gemaakt. De effecten waren navenant. Dankzij de ingrijpende lockdown was een groot deel van de smog boven Chinese steden in een mum van tijd verdwenen. Sociale media posts maakten gewag van een lang niet gehoorde stilte in de straten en van wilde dieren die hun herintrede maakten in de stad. Waar groene politici, burgercomités en ngo's jaren voor hadden gestreden, werd met een vingerknip werkelijkheid. Bovendien, zo bleek al snel, hadden een aantal van de maatregelen onverwachte positieve 'neveneffecten' op de coronapandemie zelf. Net als corona werkt luchtvervuiling op de longen. Studies lieten zien dat gebieden met een sterkere luchtvervuiling ook ernstigere covidpatronen vertoonden (Andrée, 2020). Dat bleek niet enkel verklaard te kunnen worden door een grotere bevolkingsdichtheid en meer verkeer op deze plaatsen, maar ook doordat vervuilde longen kwetsbare longen zijn. De verminderde uitstoot door het stilleggen van het autoverkeer had dan ook op dat vlak potentieel een positief effect.

In de hoogdagen van de pandemie werd dan ook druk nagedacht over hoe de crisis kon worden aangepakt om de stad ruimtelijk anders en vooral beter vorm te geven. Het ging er dan over mobiliteit mogelijk te maken zonder dat mensen op elkaar gepropt zitten in trams, bussen of metrostellen, of elkaar op te smalle voetpaden moeten kruisen. Mensen moesten een luchtje kunnen scheppen zonder zich over grote afstanden te verplaatsen. Voorstellen als de 15 minutenstad, of het opdelen van steden in kleinere woongebieden die in hun geheel kunnen worden afgesloten bij een covidopstoot, passeerden de revue. Bovendien, zo werd gesteld, waren maatregelen nodig om stadsvlucht tegen te gaan. De stad moest ook in pandemische tijden aantrekkelijk worden gemaakt want anders dreigde corona andere problemen in de hand te werken. De pandemie was nog maar half begonnen of #beternacorona werd al enthousiast als hashtag gelanceerd.

Waar in de lente van 2020 het drama van de COVID-19-pandemie gepaard ging met een sprankeltje hoop, werden we nog geen jaar later ingehaald door de realiteit. We zijn er als samenleving niet of nauwelijks in geslaagd de crisis te benutten om de stedelijke ruimtelijke vormgeving of mobiliteit te verbeteren. Bij gebrek aan (blijvende) infrastructurele aanpassingen heeft wandelen, skaten en fietsen het – alleszins in termen van substantiële infrastructurele veranderingen – niet gehaald. Op veel plaatsen werden tijdelijke voetgangersgebieden weer teruggeschoefd en geannexeerde fietsstroken vrijgegeven. De schrik voor het openbaar vervoer, en het gebrek aan degelijke alternatieven, maakten dat veel mensen terug in de auto kropen zodra dat weer mocht (Harvey, 2020; Watts, 2020).

DE MYTHE VAN DE GROENE AUTO

De nood om de stedelijke mobiliteit te hertekenen en daarbij op milieuvriendelijkere leest te schoeien staat al langer op de politieke agenda. In de jaren voor de coronapandemie stond vooral de Lage Emissie Zone (LEZ) in heel wat Vlaamse steden centraal. Het idee achter de LEZ is dat enkel auto's met een bepaalde gelimiteerde uitstoot de stadsgrenzen binnen mogen. Bovenaan de piramide van zogenaamd groene(re) wagens staat de elektrische auto. Op die elektrische wagen wordt ook op andere wijzen ingezet. Te midden van de coronapandemie, op 30 september 2020, tekenden de groenen samen met liberalen, socialisten en christendemocraten een nieuw regeerakkoord. Een belangrijk groen onderhandelingspunt was daarbij de verplichting om alle bedrijfswagens vanaf 2026 elektrisch te maken. Beleidsmaatregelen zoals de LEZ en de elektrificatie van het bedrijfswagenpark lijken een stap in de groene richting, maar er moeten kritische kanttekeningen bij worden gemaakt. Ze vormen een typisch voorbeeld van een beleid dat er voor kiest om zaken te veranderen zonder echt iets te veranderen (Cook & Swyngedouw, 2012). De covidpandemie was nog maar half begonnen of elke fundamentele hertekening van ons maatschappelijk (vervoer) systeem was alweer aan de kant gezet. Het punt is dat er niets ecologisch is aan het kopen van een nieuwe wagen, en dat is helaas de belangrijkste verandering die je met de invoering van een LEZ of de promotie van elektrische wagens bereikt. De essentie van de LEZ is namelijk niet het verminderen van het wagengebruik, maar het stimuleren van een versnelde 'turnover' van het wagenpark. Met andere woorden, mensen kopen sneller een nieuwe wagen dan ze in andere omstandigheden hadden gedaan. Het gaat dus om een economische maatregel, en dan nog wel één van de minder interessante soort. Terwijl andere economische maatregelen, zoals tolheffing aan de rand van de steden of het verhogen van de parkeertarieven ten minste nog het voordeel hebben dat ze het autogebruik substantieel verminderen en daardoor ruimte maken voor alternatieve mobiliteit (wandelen, fietsen, openbaar vervoer ...), alsook positieve effecten hebben op de veiligheid en leefbaarheid van de stad, is dit voor de LEZ niet het geval. Een gelijkaardige logica geldt voor de elektrificatie van het wagenpark. Met het akkoord om nieuwe bedrijfswagens vanaf 2026 verplicht elektrisch te maken werd de eis van activisten om bedrijfswagens, en dus de verdere subsidiëring van individueel autoverkeer, af te schaffen, omgeturnd in een voor de auto-industrie wel erg interessante economische opportuniteit (Kenis & Lievens, 2014). In plaats van eindelijk in te zetten op een alternatief (stedelijk) mobiliteitsmodel wordt nog maar eens in individueel autoverkeer geïnvesteerd. Tezelfdertijd werden symbolisch gratis railpassen uitgedeeld.

Terwijl maar al te graag het beeld wordt geschetst van een onhoudbaar overgesubsidieerd openbaar vervoer, is het eigenlijk het individuele automodel waar al decennia lang enorme bedragen in worden gepompt. Of het nu gaat over Keynesiaanse maatregelen om de kapitalistische groeimotor te stimuleren, zoals in Detroit na WO II, het tegengaan van filevorming door de aanleg van extra rijstroken, of het oplossen van de woningnood met meer verkavelingen, altijd lijkt er wel weer een reden om nieuwe wegen, bruggen en

andere wageninfrastructuur aan te leggen. Het meest bekende voorbeeld van vandaag zijn wellicht de miljarden die naar de Oosterweelverbinding gaan. Naast deze investeringen in infrastructuur, is er ook de subsidiëring van het autorijden zelf. De subsidiëring van olieontginning is nog nauwelijks afgebouwd,¹⁷ of er worden al grote bedragen uitgegeven voor de elektrificatie van het wagenpark. De (voorlopig) 100 % fiscale aftrekbaarheid van elektrische bedrijfswagens is een schoolvoorbeeld. Daarnaast word je, afhankelijk van of je in het Vlaams Gewest, Waals gewest of Brussel woont, respectievelijk volledig of gedeeltelijk vrijgesteld van de belasting op inverterstelling (BIV) en van de verkeersbelasting bij de aankoop van een elektrische auto. Verschillende lokale overheden, steden en gemeenten geven bovendien subsidies aan particulieren wanneer ze een 100 % elektrische wagen kopen. In Gent kun je tot 4.500 euro subsidie krijgen bij de aankoop van een elektrische wagen als je deze met andere Gentenaars deelt. Bovendien kun je ook de kost voor de aankoop en installatie van een laadpaal 100 % fiscaal aftrekken. Je kunt een premie tot 3.200 euro krijgen voor de installatie van een thuisbatterij.

Dit zijn geen kleine bedragen. Los van alle sociale en ecologische problemen die hiermee verbonden zijn, moet de vraag worden gesteld of het niet zou kunnen dat met dit soort maatregelen het luchtvervuilings- en klimaatverhaal voor bepaalde bevolkingsgroepen ongeloofwaardig worden gemaakt. Draagvlak opbouwen is moeilijk met een beleid dat afgestemd is op de betere klassen. Met hun reactie tegen de benzinetaks in 2018 legden de Gilet Jaunes haarscherp de vinger op de wonde. Die taks was namelijk niet zomaar een milieumaatregel, maar ook en wellicht vooral een manier om de staatskas te spijsen. Bovendien was het een elitaire taks die vertrok vanuit de positie van de stedelijke midden- en hogere klassen, en die nauwelijks rekening hield met de reële omstandigheden van lagere inkomensgroepen in rurale gebieden die amper toegang hebben tot alternatieve mobiliteit. Op gelijkaardige, maar omgekeerde wijze kan worden gesteld dat de subsidies voor elektrische wagens bovenal de midden- en hogere klassen ten goede komen. Met een meerpijs van zo'n 10.000 euro zijn elektrische wagens voor minder welgestelde groepen zelfs met subsidie veel te duur.

Maar nog meer dan een subsidie aan de midden- en hogere klassen gaat het om een subsidie aan de auto-industrie, precies op het moment dat die in een reële crisis was terechtgekomen, zeker in Europa. Eén van de belangrijkste zorgen van de auto-industrie is altijd geweest hoe mensen te overtuigen sneller dan nodig een nieuwe wagen te kopen. Beleidsmaatregelen zoals de LEZ of de fiscale stimulering van de aankoop van een nieuwe elektrische wagen zijn voor hen dan ook een schot in de roos. Het laat hen toe een nieuwe cyclus van autoverkoop te starten, deze keer vanuit het excuus dat het goed zou zijn voor het milieu.

Daar wordt niet bij verteld dat, afhankelijk van hoe ver men wil, of kan, gaan in het vernietigen van lokale ecosystemen om lithium te extraheren en afhankelijk van welke

17 Zie priceofoil.org/fossil-fuel-subsidies/.

cijfers in verband met de beschikbare voorraden men mag geloven, het mogelijk hooguit over enkele extra cycli van autoverkoop en slijtage gaat.¹⁸

Inzetten op elektrische auto's is dus niet inzetten op een nieuw, groener vervoersysteem, zoals vaak gesuggereerd wordt. Het gaat er om het huidige systeem van individueel autoverkeer nog iets langer in stand te houden, en haar levensduur onnodig te rekken. Daarbij wordt, voor een mogelijk relatief beperkte periode, een grote hoeveelheid nieuwe infrastructuur aangelegd.

In deze context moet worden onderstreept dat vandaag niet iedereen een auto heeft. Autobezit is volgens geografische, raciale en inkomenslijnen bijzonder ongelijk verdeeld. Nauwelijks 10 % van de wereldbevolking is verantwoordelijk voor meer dan 80 % van de gereden kilometers. De VS spant de kroon met 832 voertuigen per 1000 inwoners, Europa telt er 606, Afrika 39 (Malm & the Zetkin Collective, 2021). Het grootste deel van de wereldbevolking maakt nauwelijks tot helemaal geen gebruik van gemotoriseerd vervoer. Mocht de hele wereldbevolking dezelfde 'rijrechten' als de gemiddelde Europeaan of Noord-Amerikaan opeisen, staan de klimaatparameters er dus nog veel slechter voor.

Bovendien wordt bij het verhaal van de zogenaamd 'groene' elektrische (of hybride) wagen de ecologische en sociale kost van de 'productie' van die wagen alsook de elektriciteit waarop ze moet rijden, vaak nauwelijks of niet in het plaatje ingebracht. Deze zijn nochtans niet onbelangrijk. Ten eerste wordt er met de elektrische wagen in verhoogde versnelling in mijnbouw geïnvesteerd. Op die manier worden neokoloniale relaties, waarbij de vervuilende en vaak gevaarlijke extractie in het Globale Zuiden plaatsvindt en het Globale Noorden zichzelf een groen imago kan aansmeden, op creatieve wijze gereproduceerd. Het gaat om een nieuwe fase van extractivisme (Brand & Lang et al., 2016), waarbij de ongelijke ontwikkeling doorgaat, deze keer vanuit een klimaat- of luchtkwaliteitsverhaal. De lokale gevolgen zijn vaak nefast: niet enkel worden vaak biodiversiteitsrijke gebieden tot doodse maanlandschappen omgevormd, mijnbouw legt ook een enorm beslag op de lokale watervoorraden, en leidt vaak tot uitbuiting, armoede en geweld. Lokale bevolkingsgroepen krijgen te maken met onteigening of hebben door het gebrek aan gezonde en veilige levensomstandigheden weinig andere keuze dan andere oorden op te zoeken. Zoals steeds is het Globale Zuiden de verschaffer van goedkope grondstoffen, terwijl de winsten naar het Globale Noorden gaan (Acosta, 2013).

¹⁸ Er is heel wat debat over de omvang van de beschikbare lithiumreserves. Dit debat wordt echter vaak op apolitieke wijze voorgesteld. Hooguit is er discussie over wat er technisch gezien mogelijk is. Alsof het er louter om gaat te bepalen hoeveel lithium er onder de grond zit, en of die technisch gezien opgedolven kan worden, los van wat de extractie betekent voor lokale ecosystemen en gemeenschappen, en van hoe opportuun het is de aanwezige voorraden ook daadwerkelijk te ontginnen. In elk geval is lithium een eindige grondstof die op dit moment heel moeilijk tot niet te recyclen is. De huidige batterij van een elektrische auto heeft zo'n 10 kg lithium nodig wat bijzonder veel is in vergelijking met andere producten waarvoor lithium nodig is, zoals smartphones.

De groene technofix van de beter begoede klassen in het Globale Noorden gaat dus ten koste van lokale gemeenschappen in het Globale Zuiden die vaak nauwelijks tot niet aan de ecologische crisis hebben bijgedragen. Voor een lichte verbetering van de luchtkwaliteit in Westerse steden en een potentieel iets minder grote klimaatdruk wordt het milieu op heel wat andere vlakken geruïneerd. Elektrische wagens zijn bovendien enkel – tot op zekere hoogte – klimaatvriendelijker dan auto's op benzine of diesel als de elektriciteit waarop ze rijden op basis van hernieuwbare energiebronnen wordt geproduceerd. Dat is vooralsnog vaak niet het geval. Op dit moment rijdt een Belgische elektrische auto vooral op kernenergie of op elektriciteit gewonnen op basis van gas of olie waarbij de uitlootpijp gewoon ergens aan staat.¹⁹ Bovendien is ook elektriciteitsproductie op basis van hernieuwbare energiebronnen niet klimaat- of milieuneutraal. Ook de productie van hernieuwbare energie vergt infrastructuur, praktijken van mijnbouw, onteigening van gronden, en de verstorend van het landschap en lokale ecosystemen (Kenis & Lievens, 2015). Het is dus een illusie om te denken dat we simpelweg ons hele energiesysteem door systemen op basis van hernieuwbare energieproductie moeten vervangen. Op het einde van 'de rit' zorgt een 'versnelde turnover' van het wagenpark er dan weer voor dat de afvalberg 'versneld' vergroot.

In essentie gaat het er om dat er niets ecologisch of sociaal is aan het kopen van een nieuwe wagen, ook niet als die elektrisch is. Die auto als groen 'verkoop' houdt heel wat risico's in. Al is het maar omdat er te vrezen valt dat er met een zogenaamde groene of milieuvriendelijke wagen meer gereden wordt.²⁰ Zodra de wagen aangeschaft is, lijkt er namelijk nauwelijks nog een (ecologische) kostprijs aan rijden te zijn. Het is echter niet louter een psychologisch verhaal. De investering in een nieuwe, deze keer duurdere elektrische, wagen moet zichzelf namelijk ook 'terugbetalen'. Dat gebeurt alleen als er genoeg kilometers mee worden gedaan. Alleen al daarom staat de promotie van de aankoop van nieuwe, elektrische wagens lijnrecht op een beleid dat streeft naar minder autoverkeer.

Het staat ook haaks op een beleid dat ruimte wil maken voor alternatieve mobiliteit. Auto's, elektrisch of niet, leggen een enorm beslag op de openbare ruimte. Dit is zowel objectief het geval, in termen van het aantal vierkante kilometers dat naar wegen en parkeerplaatsen gaat, als subjectief, in termen van hoe de stad visueel en ruimtelijk wordt beleefd. Veel van de ruimte die naar wegen en parkeerplaatsen gaat is onbruikbaar voor andere doeleinden, zelfs als ze het grootste deel van de tijd niet wordt benut. Zo kun je simpelweg geen picknickbank in het midden van een straat zetten waar zelfs maar één keer per dag een auto doorrijdt, en is het niet toegelaten de parkeerplaats voor je deur voor andere doeleinden te benutten, zelfs niet als je zelf geen auto hebt. Op die

19 In 2019 werd 4 % van de Belgische elektriciteit opgewekt op basis van zonne-energie, 10 % op basis van windenergie, 46 % op basis van kernenergie en 37 % op basis van verbranding, zijnde olie, gas en biomassa; zie: www.febege.be/statistieken-elektriciteit. Je kunt natuurlijk zelf voor een groene energieleverancier kiezen. Op die manier is alleszins de elektriciteit waarmee je je wagen thuis oplaadt afkomstig van hernieuwbare energiebronnen.

20 Dit wordt ook wel het rebound effect genoemd.

manier staan auto's diametraal tegenover leefbare steden. Daarbij verdrukken ze niet enkel andere activiteiten, maar ook andere vormen van mobiliteit. Auto's maken andere vormen van verplaatsing structureel onveilig, of op zijn minst bijzonder stressvol. Heel veel wegen zijn simpelweg niet ontworpen op maat van voetgangers- of fietsverkeer. Op geen enkel vlak wordt zoveel tolerantie tegenover 'collateral damage' getoond als op het vlak van individueel autoverkeer.²¹ Ook op dit terrein hadden de coronamaatregelen die het verkeer gedeeltelijk aan banden legden initieel overigens een positief effect. In het voorjaar van 2020 werden significant minder ongevallen gerapporteerd (Statbel: Vekeersongevallen, 2021).

Elektrische wagens verhogen de veiligheid hoegenaamd niet. Doordat ze gemiddeld een stuk zwaarder zijn dan benzine- of dieselwagens, leiden ze bij aanrijdingen tot een grotere kans op overlijden.²² Tegelijkertijd zit de bestuurder relatief veilig in 'zijn' cocon. Nu al blijken elektrische voertuigen gemiddeld genomen vaker in ongelukken met fietsers en voetgangers betrokken te zijn, wellicht omdat je ze minder hoort aankomen (Jakobsen, 2018). Het gehoor blijkt een niet te onderschatten zintuig in het verkeer. Maar het gaat niet enkel om de ongevallen die effectief gebeuren. Het gaat ook over de stress van zich dagelijks een weg te moeten banen in het verkeer. Niet zonder reden stelt professor Catherine Simpson dat voetgangers en fietsers in een autosamenleving tot tweederangsburgers worden gemaakt (Simpson, 2012).

Dan zijn er nog de gezondheidskosten van een zittende levensstijl en het feit dat elektrische wagens noch de LEZ een antwoord bieden op de files, of de (infra)structurele uitsluiting van iedereen die bewust of noodgedwongen zonder auto door het leven gaat (mensen met mobiliteitsbeperkingen, oudere mensen, mensen met een laag inkomen). Van bedrijfsterreinen tot eetgelegenheden, campingsites en wellnesscentra: er zijn tal van plaatsen waar je niet zonder auto geraakt. Het argument wordt vaak gemaakt dat heel wat werknemers geen andere optie hebben dan zich een auto aan te schaffen omdat ze anders geen kans hebben op de arbeidsmarkt. Dat klopt, maar het argument kan evengoed worden omgedraaid: mocht het niet zo zijn dat sommigen er wel geraken, was er al lang een alternatief vervoerssysteem uitgedacht. Dat geldt evengoed voor alle andere plaatsen waar je vandaag niet zonder auto geraakt.

Hoe komt het dan dat we ons door de keuze voor de LEZ en de elektrificatie van het wagenpark laten vangen? Dit soort maatregelen laat het meer welstellende deel van de bevolking toe een groen geweten te 'kopen' zonder echt iets te moeten veranderen. Het zijn maatregelen die perfect binnen het keurslijf van een elitistische marktlogica passen. Het is geen toeval dat hierop wordt ingezet terwijl investeringen in het openbaar vervoer worden teruggeschoefd, de betonstop is uitgesteld, en het op iets langere

21 Zo'n 1,35 miljoen mensen sterven jaarlijks in verkeersongevallen. Daarnaast geraken jaarlijks ook nog eens 20 tot 50 miljoen mensen zwaargewond; zie: www.asirt.org/safe-travel/road-safety-facts/.

22 Overigens zorgen zwaardere wagens er ook voor dat er meer fijnstof wordt geproduceerd door wrijving (Fuller, 2017).

termijn autovrij maken van bepaalde zones enkel voor het toeristische stadscentrum, op maat van restaurants en café-uitbaters, blijkt weggelegd. Het punt is dat maatregelen zoals de LEZ of elektrificatie van het wagenpark geen ‘stapjes’ zijn in de richting van een schonere, groenere wereld of stad. Het gaat om een *outsourcing* van vervuiling en een uitstel van executie. We transporteren de uitstoot naar buiten de stad en verder van onze longen, we dragen bij aan de afvalberg en aan de – sociaal en ecologisch nefaste – ontginning van (zeldzame) materialen. Voor een beperkte verbetering van de lokale luchtkwaliteit en potentieel een matige klimaatbijdrage betalen we op andere vlakken, en in andere gebieden, een reële ecologische en sociale prijs. Terwijl het klopt dat net de armste groepen het meest door ongezonde lucht worden getroffen, zoals door voorstanders van dit soort maatregelen terecht wordt aangehaald, is het tegelijkertijd problematisch de armste lagen van de bevolking in te zetten als pionnen voor een beleid dat vooral op maat van de middenklasse is gesneden. Op gelijkaardige wijze is het problematisch om een beleid te verdedigen vanuit het argument dat het Globale Zuiden het eerst en het ergst door klimaatverandering zal worden getroffen, als dat beleid tegelijkertijd vooral het Globale Noorden ten goede komt. Bovendien dreigt het (stedelijke) mobiliteitsbeleid zichzelf op deze manier vast te zetten. De verdediging van individueel autobezit dreigt ons in een structurele lock-in situatie vast te zetten. Als je eerst grote groepen mensen in een dure, nieuwe wagen laat investeren, maak je enkele jaren later de straten niet zomaar autovrij.²³

DE AUTO ALS IDEOLOGIE

Als de coronacrisis één iets heeft laten zien, dan is het hoe gebrekkig onze verbeelding in termen van een andere ruimtelijke ordening en mobiliteit wel niet is. Die ruimtelijke ordening en mobiliteit staan niet los van een ideologie. De auto laat toe te kiezen met wie men de fysieke ruimte wil delen. De auto symboliseert de ideologie van de bubbel, in coronatijden explicieter dan ooit vormgegeven als het kerngezin. De auto staat voor het – eveneens door corona versterkte – ideaal van het suburbane leven, ver weg van andere mensen, buiten de stad. Ze staat voor een wereld van capsules en cocons: van het alleenstaande huis met de omheinde tuin, die enkel in de capsule van de auto wordt verlaten om naar een andere bubbel, zoals het kantoor of de school, of een shoppingscentrum langs een invalsweg, te rijden. Het is een ideologie die haaks staat op het leven in de stad, op een levende stad. Het is een ideologie waarin en waarvoor heel veel onzichtbaar wordt gemaakt. Het laat toe zich af te schermen van andere realiteiten die hooguit door het raam, als ware het een televisiescherm, tot het eigen leven worden toegelaten.

23 Een gelijkaardige ongelukkige beleidsmaatregel is de verplichting om in een garage te voorzien bij nieuwbouw. Terwijl men op die manier de parkeerlast probeert tegen te gaan, zet men zich tegelijkertijd in een gelijkaardige lock-in situatie vast. Je kunt niet enkele jaren de straten autovrij maken als je eerst iedereen in een garage hebt laten investeren.

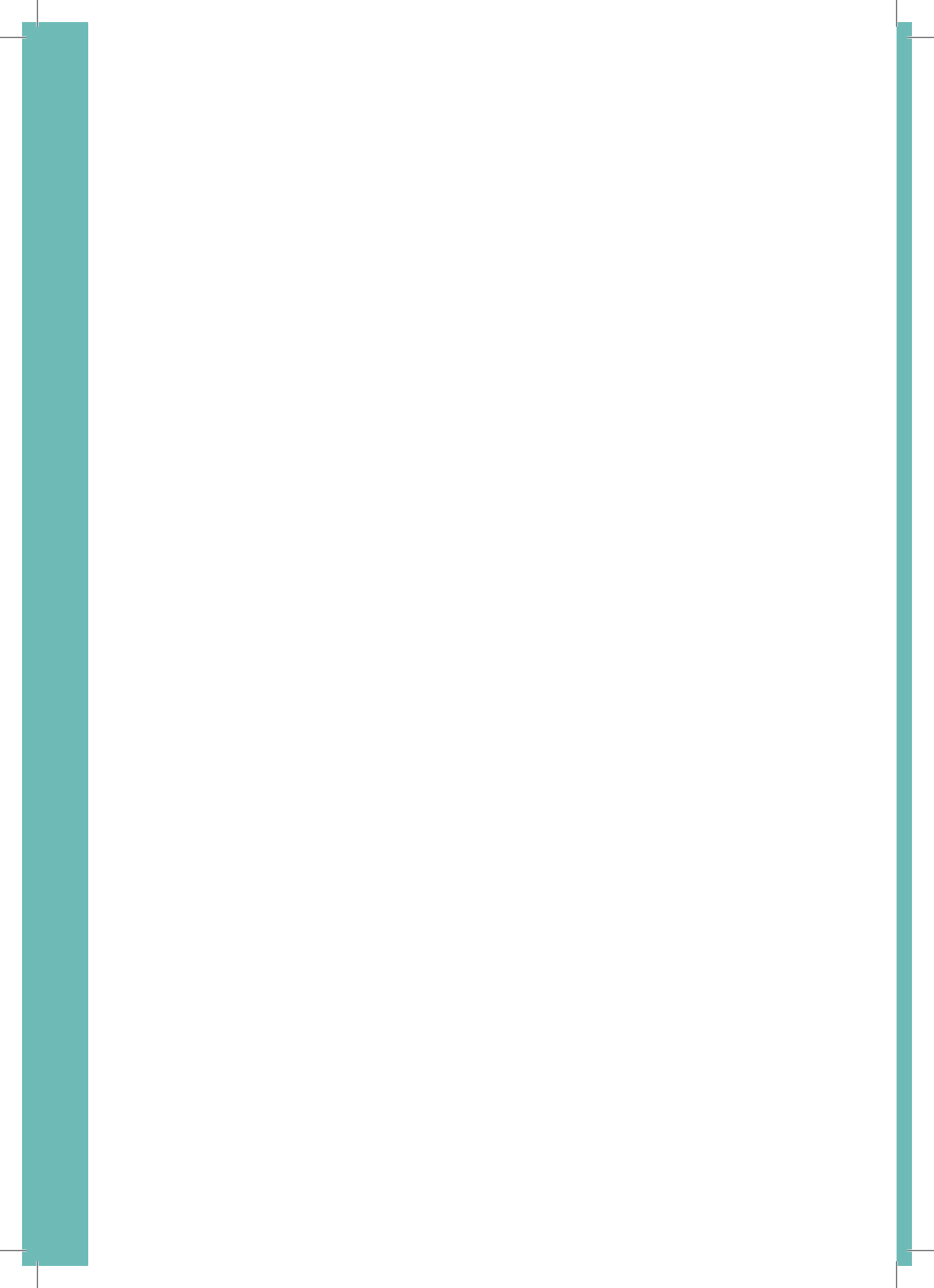
De ideologie van de auto is een zelfbevestigend systeem: de aanwezigheid van auto's maakt dat de leefomgeving buiten het eigen huis en de eigen tuin niet langer benutbaar of veilig is. Op die manier wordt de logica van de cocon als (enige) veilige thuishaven, en de ander als dreiging, alleen maar versterkt. De aanwezigheid van auto's zorgt er voor dat er buiten die cocons een constante alertheid en supervisie van kinderen nodig is. In die zin is de problematiek van een mobiliteitsmodel gebaseerd op individueel autoverkeer ook een feministische problematiek. Niet enkel stond de auto op zijn minst historisch symbool voor witheid en mannelijkheid (Frohardt-Lane, 2012), de grootschalige aanwezigheid van auto's op publiek terrein brengt een enorme hoeveelheid extra zorgarbeid mee. Zorgarbeid komt nog steeds vooral op de schouders van vrouwen terecht.

Inzetten op de LEZ of de elektrificatie van het wagenpark is een manier om niet aan die ideologie te raken. Het laat een kleine, meer welgestelde groep toe zich een weg uit de crisis te banen, en ook nog eens een groen geweten te kopen. Daarvoor betalen anderen een reële sociale en ecologische prijs. Net als de Gilet Jaunes laten zien hoe klimaatmaatregelen, die ook andere doelstellingen dienen, de bredere klimaatzaak niet ten goede komen, maak je met de LEZ of de elektrificatie van het wagenpark van de klimaatstrijd geen emancipatorisch of collectief verhaal. Je bouwt er geen allianties mee op. De LEZ en elektrische auto passen dan ook perfect in een rechtsliberale visie op de maatschappij, zelfs als die deze keer een groen tintje krijgt.

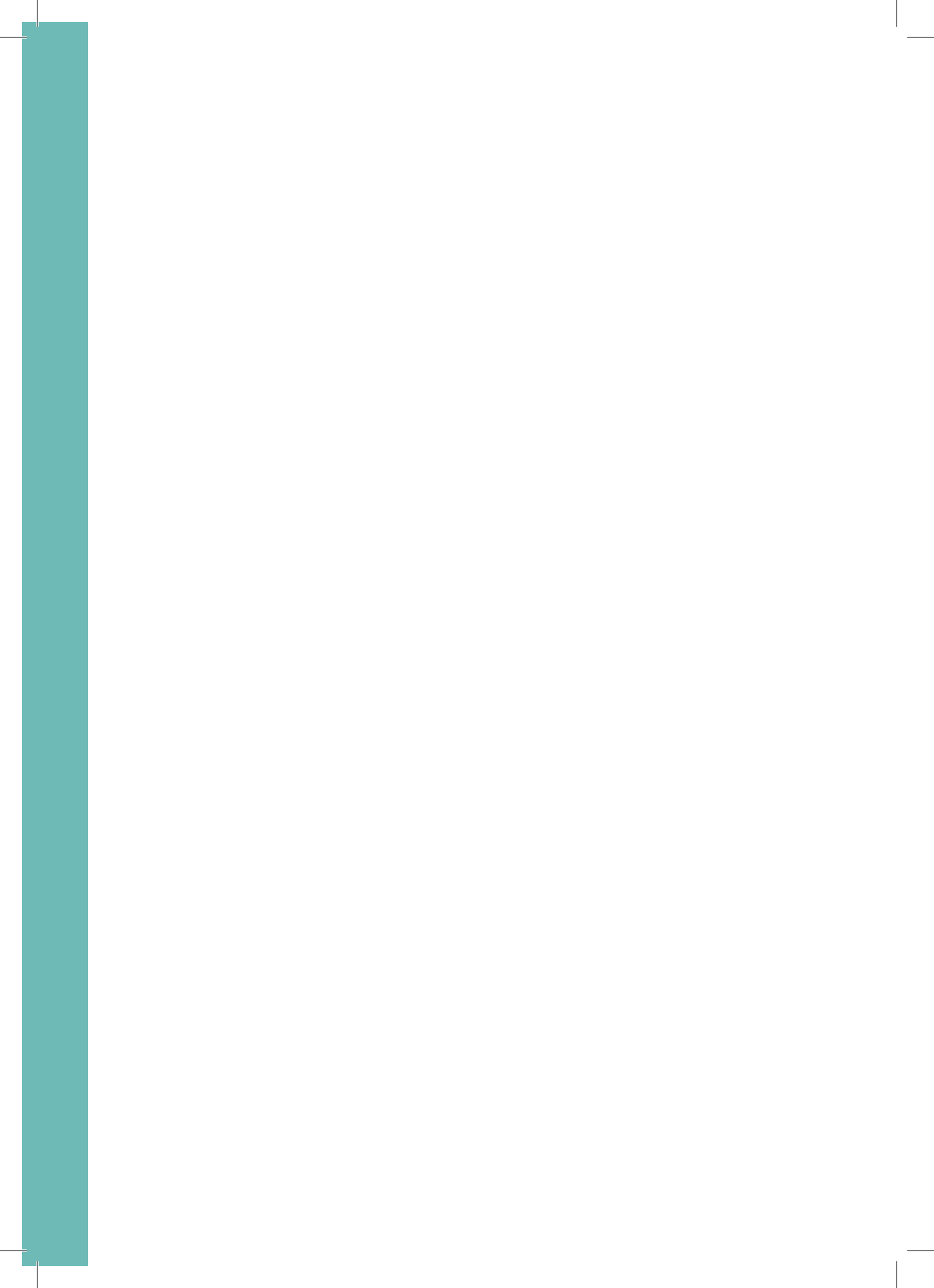
REFERENTIES

- Acosta, A. (2013). 'Extractivism and neo-extractivism: two sides of the same curse'. In Lang, M., Mokrani, D. (eds). *Beyond Development: Alternative Visions from Latin America*. Quito, Ecuador & Amsterdam: Rosa Luxemburg Foundation & Transnational Institute.
- Andrée, B.P.J. (2020, april). 'Incidence of COVID-19 and connections with air pollution exposure: evidence from the Netherlands'. Policy Research Working Paper 9221. Beschikbaar op documents1.worldbank.org/curated/en/462481587756439003/pdf/Incidence-of-COVID-19-and-Connections-with-Air-Pollution-Exposure-Evidence-from-the-Netherlands.pdf.
- Bhanot, D., et al. (2021). Stigma and Discrimination during COVID-19 Pandemic. *Frontiers Public Health*. Available online: doi.org/10.3389/fpubh.2020577018.
- Brand, U. & Lang, M., et al. (2016). 'Neo-Extractivism in Latin America – one side of a new phase of global capitalist dynamics'. *Ciencia Política*, 11(21): 125-159.
- Butler, P. (2021, 6 juli). 'COVID death risk 'almost four times higher' for poorest in England'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/world/2021/jul/06/COVID-death-risk-almost-four-times-higher-poorest-england.
- Cook, I.R. and Swyngedouw, E. (2012). Cities, Social Cohesion and the Environment: Towards a Future Research Agenda. *Urban Studies*, 49 (9), 1959-1979.

- Frohardt-Lane, S. (2012) 'Promoting a Culture of Driving: Rationing, Car Sharing, and Propaganda in World War II'. *Journal of American Studies*, 46 (2): 337-355.
- Fuller, G. (2017, 13 augustus). 'Electric cars are not the solution'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/environment/2017/aug/13/electric-cars-are-not-the-solution-pollutionwatch.
- Harvey, F. (2020, 15 september). 'Road congestion levels in outer London higher than before lockdown'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/environment/2020/sep/15/road-congestion-levels-in-outer-london-higher-than-before-lockdown.
- Jakobsen, S.E. (2018, 22 januari). 'Heavier cars can make traffic more dangerous'. *Science Norway*, online. Beschikbaar op sciencenorway.no/cars-and-traffic-forskningno-norway/heavier-cars-can-make-traffic-more-dangerous/1453381.
- Kenis, A. & Lievens, M. (2014). 'Duurzaamheid: naar een rechtvaardige transitie'. In Corijn, E. & Saey, P (eds). *Wereldvreemd in Vlaanderen. Bakens voor een progressieve politiek*. Antwerpen: EPO.
- Kenis, A. & Lievens, M. (2015). *De mythe van de groene economie*. Antwerpen: EPO.
- Malm, A. & the Zetkin Collective (2021). *Black Fuel, White Skin. On the Danger of Fossil Capitalism*. London: Verso.
- Nicholas, J. (2021, 17 mei). 'How COVID changed the ways Australians move: more traffic jams, less public transport'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/news/datablog/2021/may/18/australias-pre-COVID-traffic-jams-are-back-as-commuters-shun-public-transport.
- Simpson, C. (2012). 'Green cars? Electric vehicles are marketing a myth'. *The Conversation*. Beschikbaar op theconversation.com/green-cars-electric-vehicles-are-marketing-a-myth-5186.
- Statbel. (2021, 8 juni). 'Verkeersongevallen: 2020, een jaar als geen ander op de weg'. Website, beschikbaar op: statbel.fgov.be/nl/themas/mobiliteit/verkeer/verkeersongevallen.
- Steinberg, T. (2013) 'Down to Earth: Nature's Role in American History'. Oxford: Oxford University Press.
- Topham, G. (2020, 9 november). 'COVID set back attitudes to public transport by two decades, says RAC'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/uk-news/2020/nov/09/COVID-set-back-attitudes-to-public-transport-by-two-decades-says-rac.
- Watts, J. (2020, 10 november). 'People plan to drive more post-COVID, climate poll shows'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/environment/2020/nov/10/people-drive-fly-climate-crisis-global-poll-green-recovery-COVID-pandemic.

HET SOCIALE WEEFSEL VAN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 17

COVID ALS ONGELIJKMAKER VOOR KWETSBARE KINDEREN EN JONGEREN IN DE STAD

Ikrame Kastit

Uit De Marge vzw (coördinator)

De lockdownmaatregelen troffen kinderen en jongeren in kwetsbare situaties extra hard tijdens de coronacrisis. Dat blijkt uit een uitvoerig onderzoek van Uit De Marge vzw bij 2.500 kinderen (6 tot 18 jaar) en jongeren (tussen 18 en 30 jaar). De bevraging, die plaatsvond in 35 steden en gemeenten in mei 2020, geeft een hartverscheurend inzicht in hoe kinderen en jongeren in de meest kwetsbare situaties de coronaperiode ervaarden.

Ze gaan vandaag gebukt onder een ongeziene stress. Ze worstelen met online huiswerkopdrachten, veel te kleine huisvesting, GAS-boetes en een groeiend gevoel van isolement. In tijden waarin iedereen de mond vol heeft van gezondheid, roept dat de pertinente vraag op: wie bekommert zich om de gezondheid van de meest kwetsbare kinderen en jongeren?

(ON)ZICHTBARE KINDEREN EN JONGEREN IN DE STAD

Kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare posities bleven bij de start van de pandemie onzichtbaar. De impact van corona en de ingevoerde maatregelen werden onderschat en versoepelingen werden vooral op maat van de middenklasse geschreven.

Want wat heeft een kind eraan als de dierenparken en musea weer openen, maar ouders geen toegangsticket kunnen betalen? Of wat te denken van het debat over vakantieverblijven? Jongeren in maatschappelijk kwetsbare posities dromen in de eerste plaats van een eigen kamer, een tuin of terras in het huis waar ze al hun tijd doorbrengen. Een woordenstrijd over tweede verblijven kon niet verder van hun bed liggen.

Ook op andere vlakken hield de lockdown weinig rekening met hun specifieke situatie. Denk aan de gedwongen switch naar online onderwijs of de hoge GAS-boetes en het gebrek aan eigen ruimte. Het wegvallen van extra inkomens uit bijvoorbeeld bijbaantjes en een sterk verminderde externe ondersteuning woog bovendien zwaar bij velen. (Kastit, 2020)

Door de harde levensomstandigheden van mensen in armoede troffen niet alleen de coronamaatregelen hen bikkelhard. Ook het virus zelf sloeg hard toe bij deze groep. Zowel een onderzoek van de KU Leuven en London School of Economics (Minten, 2020) als een studie van de Socialistische Mutualiteiten (Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten, 2020) rapporteerde twee tot drie keer meer COVID-19-overlijdens bij de laagste inkomens.

Heel wat beleidsmakers hadden bij de start van de pandemie te weinig oog voor kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare posities. Paradoxaal stonden zij net wél vaak centraal als de media berichtten over het niet navolgen van de maatregelen. De negatieve beeldvorming rond enkelingen die eventjes ontsnapten aan hun beklemmende, kleine appartement en de openbare ruimte opzochten, stak schril af tegen de manier waarop werd gekeken naar mensen die samenkwamen in hun privétuin. Dat de overgrote meerderheid van kinderen en jongeren zich netjes aan de maatregelen hield, werd al helemaal ondergesneeuwd. Zij bleven onzichtbaar.

Daarom zette Uit De Marge vzw, samen met haar lidorganisaties, in een uitgebreid onderzoek dan ook hun verhalen centraal. Op de volgende pagina's zoomen we daarop in verschillende thema's verder in en brengen we getuigenissen van jeugdwelzijnswerkers, kinderen, jongeren en ouders over hoe zij het afgelopen jaar beleefden. De muren waar ze tegenaan liepen waren niet nieuw. Die vormen al langer een structureel obstakel, maar de coronapandemie zette hun preciaire toestand nog meer op scherp en vergrootte de uitdagingen (Kastit, 2020).

ONDERWIJS

Huiswerk versterkt sociale ongelijkheid. Dat wees onderzoek al meermaals uit (Hirtt, 2007). Vandaag is die vaststelling echter extra verontrustend. Het afgelopen jaar schakelden scholen op verschillende momenten, geheel of gedeeltelijk, over op preteaching. Met soms nefaste gevolgen.

81 procent van de bevroagde kinderen en jongeren geeft aan dat ze problemen ondervonden met preteaching. Een deel van hen haakte helemaal af. Een pijnlijke getuigenis van een klastitularis spreekt boekdelen: hij schat dat hij nog maar de helft van zijn leerlingen bereikt.

Hoe moeten leerkrachten daarmee aan de slag gaan? Uit de praktijk blijkt dat ze dat zelf vaak ook niet altijd weten. Ze twijfelen over welke opdrachten ze kunnen of moeten meegeven. Preteaching legt immers extra druk op de schouders van kinderen en jongeren die niet de nodige tools, studeerruimte en mentale ruimte bezitten (Kastit, 2020).

Niet alleen de onduidelijkheid over wanneer ze terug naar school kunnen gaan vreet aan hen. Ook de eindevaluaties – maken ze wel een kans om te slagen? – verhogen de stress bij kinderen en jongeren. Jeugdwelzijnswerkers trokken al meermaals aan de alarmbel:

‘Jongeren hebben het gevoel dat ze te weinig zicht hebben op hun schoolse toekomst. Dat zorgt ervoor dat ze veel paniek voelen.’

‘Bij hen thuis is materiaal dat je normaal op school krijgt niet altijd aanwezig om opdrachten uit te voeren. Bijvoorbeeld gekleurd papier, lijm, een schaar zijn zaken die vanzelfsprekend lijken, maar voor kinderen in armoede is dat niet het geval. Bovendien waren goedkope winkels, waar hun ouders het materiaal anders zouden kopen, gesloten tijdens de pandemie. En bol.com is drie keer zo duur.’

Geen laptop, computer of internet ter beschikking

62 procent van de kinderen en jongeren in een maatschappelijk kwetsbare situatie heeft geen laptop of computer ter beschikking. Dat maakt het voor hen niet alleen moeilijker om opdrachten te ontvangen, maar ook om ze uit te voeren. De gevolgen zijn vaak groot:

- Omdat ze hun opdrachten niet kunnen maken, lopen ze nog meer achterstand op. Dat geldt met name voor kinderen en jongeren in de meest kwetsbare posities.
- Kinderen, jongeren en gezinnen doen noodgedwongen een beroep op jeugdwelzijnswerkers, met de vraag of ze gebruik kunnen maken van hun laptop.
- Jongeren moeten op zoek gaan naar plekken waar ze hun taken kunnen afdrucken.

Bovendien leeft de angst bij ouders dat zij en hun kinderen worden gestigmatiseerd. Ze willen niet als slechte vader of moeder worden bestempeld: ‘De leraren zullen denken dat we niet willen investeren in onze kinderen. En wat als andere ouders dat te weten komen?’. Het verhoogt de drempel om naar de school te stappen en de problemen aan te kaarten.

‘Door als brugfiguur te opereren, probeerden we samen te zoeken naar een oplossing tussen het gezin en de school’, klinkt een getuigenis. ‘Het resultaat is dat sommige gezinnen de leerkracht nu wekelijks op bezoek krijgen. Sommigen krijgen een papieren versie van de huistaken, anderen kregen een laptop in bruikleen. Maar de hoeveelheid kinderen en jongeren zonder laptop was enorm. Aan die vraag konden we dus niet volledig voldoen.’

Zelfs wie wel een laptop ter beschikking heeft, is soms niet in staat om de lessen te volgen. De school stelt weliswaar gratis internetverbindingen ter beschikking, maar die werken niet altijd even goed. Schoolwerk bijhouden in tijden van voornamelijk online onderwijs is daardoor een echte uitdaging en vergroot de kans dat kinderen en jongeren leerachterstand oplopen (Kastit, 2020).

Geen rustige studeerruimte

‘Toen ik met mijn tieners een online filmpje maakte, zag ik dat veel van hen hun huiswerk op de hoek van hun bed maakten. Ze gaven aan dat ze dat deden wegens plaatsgebrek’, vertelt een jeugdwelzijnswerker. Ons onderzoek bevestigt dat 61,2 procent van de bevroegden thuis geen rustige studeerruimte heeft. De problematiek gaat echter nog veel ruimer dan het gebrek aan toegang tot technologie.

Geen degelijke huisvesting verhindert veel kinderen en jongeren om hun taken naar behoren uit te voeren, maar ook mentale ruimte en tijd spelen mee. Velen kregen tijdens de pandemie nog meer dan anders de vraag om bij te springen in het huishouden en mee te zorgen voor broers, zussen en ouders. Kinderen en jongeren in armoede wonen bovendien in veel te kleine ruimtes die ze delen met andere gezinsleden. Het gebrek aan ruimte, letterlijk en figuurlijk, voor kinderen en jongeren komt in het onderzoek dan ook naar voren als een groot probleem, met een nefaste impact op welzijn en onderwijs. Het verkleint bovendien de toekomstperspectieven van kinderen en jongeren en belemmert sociale mobiliteit. De pandemie stelde dat nog meer op scherp, maar het is geen nieuw probleem. Kwalitatieve huisvesting die betaalbaar is voor jongeren die alleen wonen, voor alleenstaande ouders en grotere gezinnen is een enorme noodzaak. Maar ook hoe je de rest van de ruimtelijke infrastructuur inzet en toegankelijk maakt voor de meest kwetsbaren is van groot belang. Voorzie onder meer genoeg studeerruimtes in bibliotheken, dicht bij huis, of stel scholen open. Niet alleen om te studeren, maar ook om te ontspannen, want met een vol hoofd kun je niet studeren (Kastit, 2020).

De noodkreet van ouders

Wanneer omgekeerd ouders hun kinderen trachten bij te staan, komen nieuwe obstakels naar boven: ‘Hadja is 9 jaar oud en weet zelf niet hoe ze Chrome en Word moet downloaden om maandag met school te starten. Met dergelijke kleine zaken houdt de minister geen rekening.’

‘Ik kreeg een moeder huilend aan de telefoon’, klinkt een andere getuigenis. ‘Haar dochter heeft een laptop gekregen om de lessen te kunnen volgen. We hebben net uren geprobeerd om de lessen op te starten, maar we begrijpen niet hoe dat werkt. De moeder had ook een kleuter die palliatief was. De laptop en online lessen waren voor haar de druppel die de emmer deed overlopen.’

‘Mijn ouders kunnen me niet helpen’ is dan ook een veelgehoorde noodkreet. De taal, de huisvesting en de beperkte tijd van ouders zorgen ervoor dat kinderen en jongeren thuis minder goed ondersteund worden bij het uitvoeren van taken. Daardoor dreigen ook binnen gezinnen conflicten te ontstaan.

Tegelijkertijd waren er ook ouders die hun kinderen thuis wilden houden toen de scholen opnieuw openden:

Ze zijn bang dat ze ziek worden zolang het virus rondgaat. Dus ook wanneer de scholen weer opengaan is het belangrijk om goed te communiceren met de ouders.

(Kastit, 2020).

HUISVESTING EN LEEFRUIMTE

Dat kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare situaties vaak in slecht onderhouden appartementen en huizen wonen, is genoegzaam bekend. De woonruimte is bovendien dikwijls erg klein en buitenruimte is lang niet altijd aanwezig. De meesten hebben geen toegang tot een tuin. Wanneer iedereen wekenlang verplicht thuis moest blijven, zette dat nog meer druk op gezinnen.

‘Er is weinig (eigen) ruimte thuis’

76,5 procent van de kinderen en jongeren gaf aan dat er weinig eigen ruimte thuis aanwezig is. Daarbij gaat het over veel meer dan een plekje vinden om te kunnen studeren. De meerderheid woont met te veel op een kleine oppervlakte. Op momenten waarin een (hele of gedeeltelijke) lockdown geldt, zet dat de relaties tussen de verschillende huisgenoten onder hoogspanning. Er is weinig ruimte om tot rust te komen, om alleen te zijn of vrienden uit te nodigen. Buitenruimte ontbreekt helemaal. Kinderen en jongeren gaven aan dat ze tijdens de coronapandemie het gevoel hadden dat ze de muren op zich voelden afkomen. Tegelijkertijd zorgde naar buiten gaan voor bekeuringen. Zoals eerder aangegeven is het belangrijk dat steden en gemeenten op een andere manier naar hun openbaar domein kijken: creëer meer ruimte voor kinderen en jongeren door genoeg (groene) ruimte te voorzien in drukbevolkte wijken; voorzie in voldoende speelmogelijkheden, sportinfrastructuur, hangplekken en jeugd(welzijns) werkingen, op maat van verschillende doelgroepen. Tegelijkertijd moet men ook genoeg oog hebben voor de effecten van gentrificatie; blijf daarbij investeren in betaalbare, kwalitatieve woningen; maar ook in de omgeving door onder meer buurtfeesten, laagdrempelige uitgaansplekken en winkels.

Onderstaande getuigenissen zijn slechts een greep uit de reacties die binnenstroomden op onze bevraging en die specifiek ingingen op die precare woonomstandigheden.

‘Heel wat van onze kinderen zitten thuis met veel mensen samen in kleine ruimtes. Door een gebrek aan een eigen plekje stijgt de spanning daar dag na dag.’

‘Er is geen privacy thuis. Jongeren geven aan dat ze op elkaars lip zitten. Daardoor gaan ze soms in de clinch met hun ouders, broers en zussen.’

‘Ik ken een alleenstaande mama die tot de risicogroep behoort. Daarom zit ze nu in quarantaine. Samen met haar vijf kinderen, in een erg krappe woning.’

‘Sociale woonhuizen voorzien in geen al te grote leefruimte. De tuinen zijn klein en openbare pleintjes bevinden zich dicht bij andere woningen.’

Voor jongeren die dakloos zijn en die in normale omstandigheden op hun vrienden kunnen terugvallen, bleek de periode extra stressvol. Zo werd bijvoorbeeld de studio waarin een jongere woonde, net voor de crisis onbewoonbaar verklaard en afgesloten. De jongere was niet op tijd ingeschreven op het volgende adres.

Ook voor sofasurfers werd het moeilijker. Zij moesten harder zoeken naar deelruimtes:

Er ontstaan nieuwe gezinnen door sofasurfen. Het is moeilijk om de juiste afspraken te maken en de begeleiding van de jeugdwelzijnswerking valt weg. Nu ze 24 uur op 24 samenwonen, moeten sofasurfers onzichtbaar worden voor de burens en de huisbaas. De angst is groot dat ze betrappt worden en weer op straat belanden. Sofasurfers worden beboet omdat ze niet op hun adres zijn als er burens klagen of de huisbaas klaagt bij de politie. Ze kunnen dan immers onmogelijk aantonen dat ze daar verblijven.

‘We hebben geen tuin’

61,2 procent van de bevroagde kinderen en jongeren bezit geen tuin. Willen ze even een frisse neus halen of buiten spelen, dan is er geen andere keuze dan het publieke domein.

‘Waar ik woon heeft niemand een tuin, zegt een jongere daarover. Er zijn toch wel wat kinderen die daarom buiten op de stoep spelen.’

‘De meeste van onze kinderen en jongeren wonen in appartementen, verklaart iemand anders. Daar is er geen tuin. En de speeltuin in de buurt is nu ook geen optie meer.’

Het gebrek aan openbare speelpleinen en groene ruimtes kwam naar voren als een belangrijk pijnpunt voor kinderen en jongeren, zeker toen ook de openbare speeltoestellen tijdens de eerste lockdown werden gesloten. Ook daarna had het nog steeds impact, bijvoorbeeld door het samenscholingsverbod. Zeker in de grootsteden waar de publieke ruimte per inwoner nog beperkter is, is dat moeilijk houdbaar. Om enkele voorbeelden

te geven: in Roeselare is er 9 m² per inwoner natuur voorzien, in Gent 60 m² per inwoner en in Turnhout 319 m². In Antwerpen gaat het om 49 m² per inwoner. Als je echter inzoomt op wijken waar veel armoede is, zoals Oud-Borgerhout, zie je dat er maar iets meer dan 1 m² belevingsgroen per inwoner is voorzien. De verschillen tussen steden en gemeenten in Vlaanderen zijn erg groot, maar ook in de steden varieert het dus sterk per wijk. De drukbevolkte wijken met weinig publieke ruimte per inwoner, hebben net de grootste nood aan publiek domein omdat precies daar de gezinnen wonen met weinig of geen privé buitenruimte (Nyss, 2014; Kerkhofs, 2020).

'Veel kinderen en jongeren wonen te ver van een bos, een natuurgebied of een plaats waar je wel mag komen zonder de regels met voeten te treden.'

'Wie geen tuin heeft, zoekt zoveel mogelijk natuurgebieden op. Maar die zijn nu ook vaak overbevolkt. Vroeger werden ze als rustpunt gebruikt. Vandaag zijn ze dat niet meer.'

'Kinderen die constant bij elkaar in dezelfde ruimte zitten, zullen sneller ruzie krijgen. Als we ze bellen dan kunnen we elkaar niet horen door het lawaai. Ze vinden maar geen plek om rustig te praten met ons.'

Het gebrek aan eigen ruimte vergroot dus de nood aan de al schaarse publieke ruimte. Als kinderen en jongeren even wilden ontsnappen aan hun thuissituatie, vrienden wilden zien, wilden spelen of wat frisse lucht nodig hadden, was die publieke ruimte tijdens de pandemie meer dan ooit cruciaal en zochten ze automatisch de openbare ruimte op. Maar net die plekken die voor ontsnapping konden zorgen, zorgden ook voor spanning (Kastit, 2020).

PUBLIEKE RUIMTE VERSUS POLITIE

Aangezien kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare situaties meer gebruikmaken van de publieke ruimte, vallen ze meer op en komen ze meer in contact met de politie. Kinderen en jongeren uit de middenklasse hielden zich tijdens de coronaperiode soms niet aan de maatregelen, maar konden op privéterrein terecht en waren bijgevolg minder zichtbaar op straat.

Net wanneer die publieke ruimte zo belangrijk was in een stresserende periode, werd het een spanningsruimte waar hoge boetes werden uitgedeeld. Die boetes zijn bovendien niet proportioneel. Voor mensen met een minimuminkomen is 250 euro ontzettend veel geld.

Etnisch profileren – waarbij je omwille van je etniciteit extra wordt gecontroleerd of aangepakt door de politie – zorgde daarbij voor nóg meer druk bij jongeren met een migratieachtergrond. Ook het onderzoek van EU-MIDIS (Scheurmans, 2021, FRA, 2010, p. 13) bevestigt de negatieve impact op het zelfbeeld en welbevinden. We horen

schrijnende verhalen. Bijvoorbeeld buurtbewoners die de politie bellen omdat enkele jongeren te veel lawaai maken. De agenten zetten de jongeren bij elkaar op het plein, waarop ze zich moeten uitkleden om gefouilleerd te worden. Eén van de jongeren was amper 13 jaar. Dat zijn traumatische ervaringen en zo zijn er ontelbare getuigenissen (Kastit, 2020; Schuermans, 2021).

CONCLUSIE: VEERKRACHT IN HET POST-CORONATIJDPERK?

Veerkracht. Het woord klonk keer op keer uit de mond van politici en beleidsmakers telkens wanneer ze beschreven hoe de bevolking na de pandemie weer zou opstaan. Maar volstaat alleen veerkracht wel voor kinderen en jongeren in kwetsbare posities? Ze vechten al jaren tegen een hardnekkig virus in onze samenleving: armoede en uitsluiting.

Daarvoor bestaat geen vaccin dat alles in één klap oplost. Daar heeft zelfs de grootste veerkracht niet altijd voldoende verweer tegen. Wat dan wel het begin van een oplossing biedt? Snelheid van handelen, voldoende politieke goodwill en daadkracht.

De problemen waar kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare posities mee kampen zijn namelijk het gevolg van structurele fouten die al decennialang woekeren. Verschillende onderzoeken bevestigen bijvoorbeeld dat er meer ingezet moet worden op betere huisvesting voor deze kinderen en jongeren. Ze hebben dringend nood aan meer ruimte, om te ontspannen én om te studeren. Voldoende publieke ruimte die toegankelijk en op maat is van verschillende doelgroepen is cruciaal: een plek waar iedereen veilig is en kan ontspannen, spelen, sporten en kan rondhangen; waar het outreachende centraal staat, met genoeg jeugdwelzijnswerkers en jeugdwelzijnswerkingen waar kinderen en jongeren terechtkunnen. Een plaats waar bruggen worden gebouwd met andere maatschappelijke instellingen zodat die veerkracht niet alleen iets is dat bij kinderen, jongeren en jeugdwelzijnswerkingen ligt; maar ook bij de maatschappelijke instellingen, om randvoorwaarden te voorzien die iedereen laat meetellen.

Daarnaast moeten gelijke onderwijskansen de komende jaren bovenaan de agenda komen te staan. Een zomerschool alleen zal niet volstaan. Integendeel, laat de zomer vooral een moment zijn waar kinderen en jongeren weer tot rust komen. Een tijd waarin ze van extra mentale ruimte genieten en waarbij ontspanning een rode draad vormt. Dat is nodig om het voorbije, bijzonder stresserende jaar te verwerken en met een fris hoofd opnieuw te kunnen starten. Bij de start van het nieuwe schooljaar moet extra aandacht gaan naar kinderen en jongeren in kwetsbare posities. We kunnen het ons niet veroorloven hun talenten en kwaliteiten verloren te laten gaan.

Ten slotte verlangen veel kinderen en jongeren ook naar meer financiële ademruimte. Kinderarmoede blijft onrustwekkend hoog. Verschillende onderzoeken bevestigen de

extra stress die het veroorzaakt, maar ook het gebrek aan mogelijkheden op het vlak van basisbehoeften zoals voeding en schoolmateriaal.

De basisfilosofie die al het voorgaande samenvat, luidt dan ook: vertrek vanuit het oogpunt van kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare posities. Als je dat doet, dan versterk je élk kind en elke jongere in onze maatschappij en versterk je bijgevolg de hele samenleving.

Misschien groeit uit deze ongeziene crisis dan alsnog iets moois: een structurele oplossing voor kinderen en jongeren in kwetsbare posities op het vlak van huisvesting, psychisch welzijn, werkomstandigheden en toegang tot gezonde voeding en gezondheidszorg.

REFERENTIES

- Bogaerts, N. & Develtere, L. (2020). 'Armoede en racisme: 'Heel wat jongeren zijn het kotsbeu'. *Sociaal.net*. Beschikbaar op sociaal.net/achtergrond/ikrame-kastit-heel-wat-jongeren-zijn-het-kotsbeu/.
- Decoster, A., Minten, T. & Spinnewijn, J. (2021). *The income gradient in mortality during the COVID19 crisis: evidence from Belgium*. KU Leuven. Faculty of Economics and Business. Geraadpleegd van lirias.kuleuven.be/retrieve/589177.
- FRA. (2010). *Police Stops and Minorities. Data in Focus Report*. Online beschikbaar op fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1132-EU-MIDIS-police.pdf.
- Hirrt, N., Nicaise, I. & De Zutter, D. (2007). *De school van de ongelijkheid*. Antwerpen: Uitgeverij EPO.
- Kastit, I. (2020a). *De impact van de COVID-19-maatregelen op kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare situaties. Hoe overleven kinderen en jongeren in kwetsbare posities de lockdown?* Uit De Marge vzw. Geraadpleegd van www.uitdemarge.be/wp-content/uploads/2020/05/DOSSIER-De-impact-van-COVID-19-op-kinderen-en-jongeren-in-kwetsbare-situaties-3.pdf.
- Kastit, I. (2020b). 'Geen laptop voor huiswerk, geen tuin, familiaal geweld...coronavirus straft kwetsbare jongeren ongemeen hard'. *VRT NWS*. Geraadpleegd van www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/21/opinie-kwetsbare-jongeren/.
- Kastit, I. (2020c). 'Laat kinderen en jongeren meetellen in exitstrategie'. *Knack*. Geraadpleegd van www.knack.be/nieuws/belgie/laat-kinderen-en-jongeren-meetellen-in-exitstrategie/article-opinion-1599757.html.
- Kastit, I. (2021). 'Blijkbaar is de ene jongere de andere niet in ons land'. *De Morgen*. Geraadpleegd van www.demorgen.be/meningen/blijkbaar-is-de-ene-jongere-de-andere-niet-in-ons-land~boa19cb3/.
- Kerkhofs, K. & Maes, P. (2020). *Kleine verbindingen. Een open visie voor Borgerhout intra muros*. Geraadpleegd van www.scriptiebank.be/sites/default/files/thesis/2020-07/Kleine_Verbindingen_Kate%20Kerkhofs_Pieterjan%20Maes.pdf

- Nys, A. (2014). *Rapport: Natuur op wandelafstand. Heeft elke Vlaming een natuurgebied op maximum 1,6 km van zijn woning?* Rapport Natuurpunt vzw. Geraadpleegd van www.natuurpunt.be/files/rapportnatuuropwandelafstanddefpdf/download?token=WryBewiu#:~:text=Onderzoek%20toont%20aan%20dat%20groene,grootst%20is%20in%20dichtbevolkte%20gebieden.
- Schuermans, N. (2021). *Rapport: De politie in een superdiverse samenleving* (literatuurstudie). Hannah Arendt Instituut. Geraadpleegd van hannah-arendt.instituut/rapport-politie-in-een-superdiverse-samenleving/.
- Willaert, D. (2020). 'Oversterfte door COVID-19 bij leden SocMut'. Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten. Geraadpleegd van corporate.devoorzorg-bondmoyson.be/wp-content/uploads/2020/10/Onderzoeksrapport-Oversterfte-door-COVID-19-bij-leden-SocMut-092020_FINAAL.pdf.

HOOFDSTUK 18

SOCIALE INNOVATIE IN DE COVIDSTAD: 'WHAT DID YOU LEARN IN (CORONA) SCHOOL TODAY?'²⁴

Frank Moulaert

Katholieke Universiteit Leuven

In deze coronatijden leidden mijn onderbewustzijn en mijn occasioneel rationele geest me terug naar het lied 'What did you learn in school today?' van Pete Seeger uit de jaren zestig (tekst en muziek van Tom Paxton). Deze cerebrale opflakking was hoogstwaarschijnlijk ingegeven door de waarschuwing door Ministers van Onderwijs uit verschillende landen dat corona een bedreiging vormt voor de kwaliteit van het onderwijs en dat nieuwe leerstof moet worden aangeboden aan de leerlingen om leervertragingen te voorkomen of goed te maken. Maar hoe goed zit het met de Leerschool des Levens in deze C-tijden?

'Wat heb je vandaag op school geleerd?' werd op veel sit-ins gezongen of mee-geneuried; een lied dat over grenzen en culturen reikte en druk werd vertaald. Het is een lied dat de valse waarheden aanklaagt die Amerikaanse en westerse scholen kinderen leerden over het veronderstelde strategische belang van de oorlog in Vietnam en de betrouwbaarheid van de politieke leiders van die tijd. Het draagt de geest van de opstandige jaren zestig en zeventig uit en plaatst vraagtekens bij de imperialistische ambities en de morele superioriteit van de Westerse wereld.

'Wat hebben we geleerd van corona?' is de vraag die ik in dit korte hoofdstuk probeer te beantwoorden. De weken en maanden van relatieve C-afzondering hebben velen van ons de kans geboden om na te denken over de omstandigheden – werk, liefde,

²⁴ Hartelijk dank aan Michael Kaethler en Liana Simmons voor hun commentaar op een eerdere, Engelstalige versie van deze tekst. Een uitgebreidere versie zal worden gepubliceerd in de tweede uitgave van 2021 van het tijdschrift *Autonomie Locali e Servizio Sociale*. De eerdere versie was een onderdeel van www.insist.earth/cahier-4/prologue/seeing-the-crisis-through-the-lens-of-social-innovation, een project uitgevoerd door master- en doctoraatsstudenten gedurende de eerste lockdown in Leuven in 2020 onder leiding van Prof. Pieter Van den Broeck.

gezin, inkomen, gezondheid enzovoort – waarin we leven. Deze coronatijd is een aangrijpend existentieel moment voor gemeenschappen, culturen en systemen en het is noodzakelijk om de historische betekenis ervan te bevragen. Tegelijkertijd moeten we vooruitkijken naar de toekomst: hoe willen we nu verder gaan? Of in een parafrasering van Seeger en Paxton: wat moeten we morgen (op school) leren?

WAT MOETEN WE MORGEN (OP SCHOOL) LEREN – OF LIEVER VANDAAG?

Wat hebben we geleerd van corona? Laat me mijn analyse doen aansluiten op mijn eigen gedeelde leertraject. Eind jaren 1980 gingen we samen met mijn geliefde collega's en vrienden aan de slag met een 'nieuwe' kijk op de ontwikkeling van economie en samenleving, namelijk de Sociale Innovatievisie (Moulaert et al. 1997: 77). Om wetenschappelijke, politieke en pedagogische redenen ontwikkelden we een sociale innovatievisie op lokale ontwikkeling. Simpel gezegd, we waren de verheerlijking zat van technologie, management en economische rationaliteit als drijvers van maatschappelijke vooruitgang door groei en ontwikkeling. In plaats daarvan voerden we een krachtig pleidooi om de sociale dimensies van menselijk handelen en vooruitgang terug naar het voorplan te brengen (Moulaert & Nussbaumer, 2008). We pleitten niet langer voor ontwikkeling door groei, maar voor groei door ontwikkeling; voor een ontwikkelingsmodel waarin culturele emancipatie en sociale verbondenheid voorop zouden staan; voor een sociale welvaart gebaseerd op solidariteit, democratische communicatie en creatieve co-creatie. Niet langer alleen Onderzoek en Ontwikkeling voor de ontwikkeling van hardware, technologie en biochemie, maar ook voor culturele emancipatie, democratisch bestuur, samenlevingsgericht onderwijs, pilootprojecten voor samenlevingsopbouw en wijkwerking, duurzame ontwikkeling in zijn verschillende facetten, ...; stedelijke ontwikkeling waarin de rechten op huisvesting, gezonde publieke ruimte, betaalbaar openbaar vervoer gegarandeerd zijn. In het Onderwijs niet langer een hiërarchische maar een interactieve en emanciperende pedagogiek, waarin de zorgen en vragen van 'degenen die worden onderwezen' een primaire rol spelen. Deze bekommernissen leidden ons tot een driedimensionale definitie van sociale innovatie, een combinatie van behoeftenbevrediging door collectieve actie, sociale relaties waarin solidariteit de toon aangeeft en politiek engagement gericht op menselijke ontwikkeling voor allen; om zo geleidelijk aan via 'bottom-linked governance' de democratie niet alleen lokaal tot leven te brengen, maar ook op bovenlokale schaal een nieuwe wind van sociaal-politieke verandering te doen blazen (Moulaert, 2000; Moulaert et al., 2019).

Het is duidelijk dat deze coronatijden een sleutelmoment vormen om na te denken over de kennis die relevant is voor de vorm en inhoud van de samenleving en hoe die kennis zich ontwikkelt en zich laat aanleren.

Ik maak me zorgen over het overwicht van de economische en de materiële criteria die de politieke en economische leiders hanteren in hun beleidsvisies en hoe die criteria ons toekomstig (ont)leren kunnen beïnvloeden. Deze bezorgdheid voert me terug naar het verleden, naar discussies over sociale innovatie in de maatschappij. Hieruit bleek dat evenwichtige menselijke ontwikkeling verbondenheid vereist tussen enerzijds de sociale economie als een manier om behoeften te bevredigen en de economie te organiseren, en anderzijds de omvorming van de sociale relaties in de economie en de maatschappij op basis van solidariteit, wederkerigheid, associatie, communicatie en wederzijds respect.

Met Diana MacCallum, in ons state-of-the-art boek over sociale innovatie 2019, bliken we terug op dertig jaren onderzoek over sociale innovatie en schreven we:

More specifically, SI requires attention to changing social relations through creating new forms of collaboration and reconfiguring the institutional forms that have (at best) neglected and (at worst) directly created or exacerbated the needs and problems. Thus, SI is widely promoted as a people-led initiative capable of providing a remedy for the externalities of technological and economic innovations (such as social exclusion or environmental degradation).

(Moulaert & MacCallum, 2019: 31).

[W]e examine each case in relation to how its social innovations meet human (and other) needs, its strategies and organising principles, its values and ethics, and the types of leadership that emerge. We also look at the social relations behind the organisational dynamics, including how they are territorially embedded and whether they sow the seeds of bottom-linked governance, i.e. new forms of democratic governance collaboratively built between SI initiatives and activists, their scalarly dynamic networks and state institutions and agencies.

(Moulaert & MacCallum, 2019: 50).

De herstelstrategieën ‘post corona’ ontsnappen niet aan kritische beschouwingen. Het sociaal innovatieperspectief helpt ons bij die beschouwingen. Veel van deze strategieën zijn terecht gericht op het redden van banen en inkomens en het voorzien in levensonderhoud enzovoort ... Andere zijn visionair in het herkennen van de kansen voor het versterken van de korte keten in voedselvoorzieningssystemen, stedelijk beleid op basis van duurzaamheidscriteria met onder andere duurzame mobiliteit, ... Tegelijkertijd wordt het tegenstrijdige of onvolledige karakter van sommige van deze strategieën en visies duidelijk: is verdichting in stedelijke omgeving nog mogelijk en moet meer geïnvesteerd in stedelijk groen, inclusief wijk(groenten)tuintjes? Zal C-schrik het gebruik van het openbaar vervoer ontmoedigen? Zullen mensen als ze eenmaal worden ‘losgelaten’ blijven vertrouwen op eerlijke voedselvoorzieningssystemen?

Ik ga niet rechtstreeks in op deze vragen. Mijn aandacht gaat uit naar de sociale relaties (in de vele betekenissen van de term) die in deze C-tijden ontstaan of worden uitvergroet. De meest zichtbare sociale relaties zijn waarschijnlijk ook de meest tegenstrijdige: mensen wantrouwen elkaar als mogelijke bronnen van besmetting; maar ze steunen elkaar ook door elkaar op straat aan te spreken, ook personen met wie ze nooit eerder hebben gecommuniceerd; door hulp te bieden aan bejaarde, eenzame en zieke mensen; door financiële steun te verlenen aan NGO's die noodlijdenden, vluchtelingen, *sans papiers*, enzovoort bijstaan; door het organiseren van steun aan de zorgsector, coronawandelingen, openluchtevenementen voor kleine 'afstandelijke' groepen. Maar tegelijkertijd drukt de C-regulatie een groeiend aandeel van de wereldbevolking, ook in westerse landen, tegen z'n financiële en materiële grenzen aan. Economische armoede verspreidt zich samen met sociale armoede.

SOCIALE RELATIES IN POST C-TIJDEN

Sociale relaties nemen volgens haar context veel verschillende vormen aan en deze vormen beïnvloeden elkaar op verschillende manieren.

Maatschappelijk betrokken burgers, activisten en sociaal bewuste politici wijzen op de desastreuze gevolgen van de C-crisis voor mensen met een laag inkomen en een instabiele baan. Ze verwijzen naar de slechte woonomstandigheden die quarantaine tot een ervaring van gevangenisstraf omvormden en fysieke afstand houden tot slompen over te nauwe voetpaden herleiden. Veel kwetsbare burgers en migranten met laagbetaalde en onstabiele banen zijn tewerkgesteld in de logistiek en voedselproductie of in laaggeschoolde schoonmaak- en onderhoudstaken in ziekenhuizen en verzorgingshuizen. Ze bleven aan het werk tijdens de strikte lockdown en hangen voor hun woon-werkverkeer grotendeels af van het openbaar vervoer waarover ten onrechte een sfeer van groot besmettingsgevaar heerste. Voor hen is 'thuiswerk' ver van huis.

De kloof tussen de ervaringen van rijk en arm tijdens de corona-quarantaine legt ook bepaalde realiteiten van sociale relaties bloot die tot nu toe relatief in de schaduw stonden. Bij aankopen de voorkeur geven aan thuisbezorging, stelt een bepaalde economische klasse van werknemers die in magazijnen en voor de levering werken verder bloot aan besmettingsgevaar. Online winkelen is bovendien voor een aanzienlijk deel van de bevolking te duur, ontoegankelijk zonder gebruik van nieuwe informatietechnologieën die buiten de consumptiepatronen van de werkende armen vallen, enz.²⁵ Bovendien zijn preventieve geneeskunde en het versterken van het immuunsysteem nog steeds de luxe van de midden- en hogere klassen, terwijl slepende ziekten oververtegenwoordigd

²⁵ Een schatting geeft aan dat ongeveer 15 % van de Belgische bevolking thuis geen ICT-uitrusting heeft, wat deze gezinnen uitsluit van online bestellingen van thuis uit.

zijn onder mensen die hard werken in ongezonde omstandigheden of wonen in ongezonde woningen en wijken. Ze zouden eigenlijk meer aandacht moeten krijgen in een preventief gezondheidsbeleid gericht op het versterken van het immuunsysteem, gezonde voeding en een evenwichtige indeling van de levenstijd tussen werk, lichaams- en geestzorg, vrije tijd in de natuur, enzovoort.

Maatschappelijk bewuste burgers, activisten en politici houden sterke pleidooien voor economische initiatieven om kwetsbare bevolkingsgroepen te ondersteunen, de renovatie van sociale woningen te versnellen en nieuwe betaalbare woningen van goede kwaliteit te bouwen, het inkomen van werknemers met onderbetaalde banen in de strategische sectoren te verhogen en hun rechtspositie te verbeteren; meer openbare en groene ruimtes te plannen en te implementeren in bestaande en nieuw te ontwikkelen wijken; de focus te verleggen van curatieve naar preventieve gezondheidszorg en deze financieel toegankelijk maken voor de hele bevolking; korte-ketenlandbouw en voedselproductie aanmoedigen en verspreiden (Manganelli et al., 2021).

Deze focus op ‘wat’ zou kunnen of ‘moet’ worden gedaan, bevestigt vooral de eerste dimensie van sociale innovatie, namelijk de bevrediging van individuele en collectieve behoeften door middel van collectieve actie (Hillier et al., 2004). Deze eerste dimensie van sociale innovatie werkt niet zonder beide andere: op solidariteit gebaseerde sociale relaties en empowerment voor sociaal-politieke transformatie die op veel punten tegen de normen en regels van de neoliberale bestuursvormen ingaat (Oosterlynck et al., 2013; Van den Broeck et al., 2019). De geschiedenis laat zien dat het materialiseren van een andere, meer rechtvaardige economie gebaseerd op duurzaam produceren en consumeren en herverdeling van hulpbronnen alleen kan mits sociale relaties geënt op solidariteit en een goede mix van directe en representatieve democratie.²⁶ Veel gemeenschaps- en sociale economie-initiatieven, communistische en socialistische experimenten en systemen faalden niet omdat hun fundamentele ethiek van bijvoorbeeld herverdeling van middelen door een meerderheid van de bevolking werd afgekeurd, maar omwille van autocratisch leiderschap, onderschatting van de maatschappelijke energie die nodig is voor het afwegen en onderhandelen van waarden en doelstellingen tussen sociale groepen en de last van langdurige gedeelde bestuursverantwoordelijkheid, enzovoort (Paidakaki & Moulaert, 2021). Toen systeemstoringen optraden, werd nog meer nadruk gelegd op sterk leiderschap met onderdrukking van de kritische stemmen, burgers en groepen.

Ik wil nu kort onderzoeken hoe sociale relaties meer solidair kunnen worden in (post) C-tijden en hoe dergelijke positieve evoluties blootstaan aan overcontrole en opgeklopte collectieve angst.

26 Zie bijvoorbeeld Kropotkin, P. (1914 [1902]) *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. McClure Philips & Co.. In ‘Mutual Aid’ analyseert Kropotkin de ontwikkeling van socialiteit, gemeenschap en mutual aid vanuit een langetermijnperspectief.

OP SOLIDARITEIT GEBASEERDE SOCIALE RELATIES IN (POST) C-TIJD

Sociale relaties in hun meest algemene betekenis kunnen worden gedefinieerd als relaties tussen mensen en groepen zoals bepaald door hun rol in dergelijke relaties. Het is mijn bedoeling niet om 'rol' en 'relatie' functionalistisch te interpreteren. Mensen hebben rollen als werknemers in productierelaties, als consumenten in het consumptiesysteem, als burgers in het politieke systeem, enzovoort. Deze rollen en relaties zijn nogal economisch en formeel/institutioneel bepaald naarmate ze vorm krijgen in de kapitalistische markteconomie en haar instellingen. Toch kunnen deze rollen en relaties inhoudelijk wijzigen door sociaal-politieke mobilisatie en transformatie. Andere rollen en relaties tussen mensen, tussen groepen en binnen groepen die van onderuit worden opgebouwd zijn minder institutioneel bepaald dan de meer systeemgebonden sociale relaties en rollen. En er zijn manieren om de systeemgebonden relaties om te vormen of zelfs de rug toe te keren en zogenaamde autonome of *post-foundational* relaties aan te gaan; het is mogelijk om alternatieve niches binnen en buiten 'het systeem' te creëren.

Laten we eens kijken naar initiatieven van activisten, progressieve politieke leiders, filosofen, diverse analisten, enzovoort ... om het hoofd te bieden aan de sociaal-economische bedreigingen die voortkomen uit C, maar ook de kansen te benutten die voortvloeien uit de C-tijd. We zoomen in op de sociale relaties van het 'koop en produceer lokaal'. De C-beperkingen van de actieradius voor werk, consumptie, vrije tijd, enzovoort heeft onze aandacht gericht op de lokale economie. De korte keten voedselproducenten en -handelaars hebben op verschillende plaatsen hun productie verdrievoudigd. En het tekort aan essentiële medische apparatuur '*Made in China*' steekt de vinger in de wonde van opzettelijke globalisering en de 'vrijheid' waarmee de globale markt te keer gaat. Welke sociale relaties zijn aan de orde in deze spanning tussen lokaal en globaal, solidair en competitief? Laten we denken in termen van het vereenvoudigde onderscheid tussen types sociale relaties dat we zojuist hebben gemaakt.

Als lokale gemeenschappen (NGO's, bezorgde burgers, lokale autoriteiten) sociaal innovatieve korte keten-initiatieven in voedselvoorziening en daarbuiten willen versterken, dan moeten de productieverhoudingen een veel sterker economisch-democratisch karakter krijgen. Maar economische democratie mits het bestaan van vertrouwensrelaties, wederzijdse steun, wederkerigheid in het uitvoeren van werktaken, enzovoort. Dit betekent dat niet alleen waarden van eerlijke inkomensverdeling, maar ook van interpersoonlijk respect en wederzijdse steun deel moeten uitmaken van de sociale interactievormen tussen zowel producenten als consumenten.

Maar zijn deze (inter) persoonlijke gedragsveranderingen voldoende om een lokale economie of een lokaal voedselsysteem te vormen en te consolideren? Ook alternatieve institutionalisering is noodzakelijk. Er zijn voorbeelden van stadsbrede, kwaliteitsgerichte voedselsystemen met een korte keten die worden beheerd door

een voedselraad (of een vergelijkbare instelling) waarin alle relevante actoren zijn vertegenwoordigd: de reguliere voedselbedrijven, de eco-telers, de korte keten verdelers (inclusief CSA), de grondeigenaren, landbanken, productie- en kleinhandelscoöperaties, beroepsopleidingsinstituten, scholen, enzovoort. Binnen voedselraden ontstaan nieuwe verbindingen tussen het bestaande marktsysteem en het opkomende lokaal gecontroleerde voedselsysteem. De werking van zo'n raad vereist een complexe hybride van sociale relaties, opnieuw variërend van de interpersoonlijke tot de formeel geïnstitutionaliseerde samenwerking (Rocha, 2003; Morgan, 2010; Edwards et al., 2020).

We zouden deze analyse kunnen uitbreiden naar andere actoren en segmenten van de lokale economie – zie de *Foundational Economy* (Marchart, 2007), Geïntegreerde Gebiedsontwikkeling (*Integrated Area Development*; Moulaert, 2000) en de *Social Region* (Moulaert & Nussbaumer, 2005; Moulaert & Mehmood, 2010) – maar ook hier moeten de ethisch gewenste kenmerken van formele en informele sociale relaties op de voorgrond staan. Een lokale, ook meer democratische economie zal alleen werken als een aanzienlijk deel van de bevolking van baan verandert vanuit de kapitalistische naar de post-foundational, autonome of gemengde economie (Marchart 2007), als mensen hun consumptienorm blijven ombouwen, door hun junkconsumptie te verminderen, ten voordele van kwaliteitsproducten, als alternatieve financieringsinstellingen opnieuw worden opgericht (denk aan de regionale banken die in het verleden bestonden), als economische adviesraden worden opengesteld voor stemmen op het gebied van sociale innovatie en als de lokale overheid zich omvormt en op een bottom-linked manier gaat werken.

OVERCONTROLE EN COLLECTIEVE ANGST EN HOE ZE OVERWINNEN

Net als in eerdere tijden van ontbering, hebben C-times laten zien dat lokaal, autonoom en solidair kunnen werken. Maar de sociale relaties die nodig zijn om ze te laten werken, worden blootgesteld aan ten minste drie bedreigingen: collectief opgezweepte angst, overcontrole – onderling en door de staat opgelegd en pessimisme tegenover culturele veranderingen. Deze drie bedreigingen versterken elkaar onderling.

Collectief opgeklopte angst heeft verschillende bronnen: bevooroordeelde en onvolledige informatie, de autonome ontwikkeling van valse waarheden die elkaar regelmatig tegenspreken en de angst bij individuen en huishoudens in een kapitalistische samenleving om de controle over inkomen en gezondheid te verliezen. In een recent theaterstuk over het leven van Marx keerde Marx terug naar de aarde en herbekeek hij onder meer zijn theorie van het proletarisch reserveleger. De monoloog geschreven door Stefaan Van Brabandt en gespeeld door Johan Heldenbergh legt uit hoe het hedendaagse kapitalisme het moet hebben van mensen die voortdurend koorddanseren tussen gezond blijven om hun arbeidskracht te kunnen verkopen en om deze

‘gezondheid’ te garanderen een ongezonde consument blijven van de medische en farmaceutische industrie (Van Brabandt, 2018). Deze dubbele afhankelijkheid van de steeds veeleisender wordende arbeidsmarkt en de genezende – *Kurieren am Symptom* – farmaceutische industrie, die elk een hoge mate van onzekerheid veroorzaken, is een structurele bron van angst in het hedendaagse kapitalisme. Deze angst transformeert mensen die anders volledig in staat zouden zijn om hun eigen mening te vormen en interactief en collectief te handelen als bezorgde burgers die zich bekommeren om het bestuur van hun polis, in onzekere individuen.

Maar collectief georkestreerde angst wordt ook versterkt door ‘controle’. Corona weghouden van onze huishoudens was mogelijk door quarantaine, fysieke afstand houden en vroegtijdig grootschalig testen. Als dat laatste in een heel vroeg stadium mogelijk was geweest, hadden quarantaine en lockdown op een meer ontspannen manier kunnen worden georganiseerd of waren ze helemaal niet nodig geweest. Fysieke afstand en burgerzin zouden hebben volstaan om het beest op afstand te houden. Maar in de meeste landen ging het niet zo. Het vertrouwen op burgerzin in combinatie met een arsenaal aan controle- en sanctiemaatregelen moest ervoor zorgen dat quarantaine en lockdown werden gerespecteerd. Hoe groter de angst, hoe minder controle nodig zou zijn, zou je kunnen stellen. Maar zo werkt het maar gedeeltelijk: bij een aanzienlijk deel van de bevolking slaat angst om in paniek, wat leidt tot onvoorspelbaar gedrag dat precies tegen de opgelegde regels ingaat. Strikte controle verhoogt de spanning in de hoofden van mensen en katalyseert angst. Zo komen we in een vicieuze cirkel terecht met een toenemend aantal angstige mensen, die door hun denkwijze en hersenactiviteit hun mentale en fysieke weerstandsvermogen verminderen en soms de irrationele toer op gaan.

Natuurlijk gaat angst ook over het risico om je baan te verliezen, een angst die reëel is maar kan worden gestild door experts, politieke en economische leiders, financiële instellingen, ontwikkelingsagentschappen, ... om er maar een paar te noemen. Maar in plaats van positieve alternatieven en economische herstructureringsmogelijkheden te benadrukken hebben sommige experts de groeiende paniek gevoed op basis van cijfers van honderdduizenden, zo niet miljoenen banenverlies. Terwijl creatieve analisten, sociale vernieuwers, technologische innovatoren en experts op het gebied van alternatieve landbouw tal van mogelijkheden hebben geïdentificeerd om de economie en de samenleving post-corona te heroriënteren, prediken *cultuurpessimisten* dat de enige manier om de werkgelegenheid te verzekeren erin bestaat de economie zo snel mogelijk terug naar het normale te leiden. Willen de vernieuwers, vooral de sociale, opstaan? Zullen we serieus worden over een echte Green Deal, een inclusief gezondheids- en welzijnssysteem, een maatschappij waarin solidariteit weer centraal staat? En worden de specialisten op al deze gebieden uitgenodigd om een actieve rol te spelen bij het ontmaskeren van mondkmaskerende doemdenkers en protagonisten van systeemsclerose?

This is what I learned inside/outside the C-school today.

REFERENTIES

- Edwards, F., Pedro, S., & Rocha, S. (2020). 'Institutionalising degrowth: Exploring multilevel food governance'. In A. Nelson & F. Edwards (eds). *Food for Degrowth* (pp. 141-156). London and New York: Routledge.
- Hillier, J., Moulaert, F., & Nussbaumer, J. (2004). 'Trois essais sur le rôle de l'innovation sociale dans le développement territorial'. *Géographie, économie, société*, 6(2), 129-152.
- Kropotkin, P. (1914 [1902]) *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. McClure Philips & Co.
- Manganelli, A., Van den Broeck, P., & Moulaert, F. (2020). 'Socio-political dynamics of alternative food networks: a hybrid governance approach'. *Territory, Politics, Governance*, 8(3): 299-318.
- Marchart, O. (2007). *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Morgan, K. (2010). 'Local and green, global and fair: the ethical foodscape and the politics of care'. *Environment and Planning A*, 42(8): 1852-1867.
- Moulaert, F., Delvainquière, J. C., & Delladetsima, P. (1997). 'Les rapports sociaux dans le développement local: le rôle des mouvements sociaux'. *Au-delà du néolibéralisme: Quel rôle pour les mouvements sociaux*, 77.
- Moulaert, F. (2000). *Globalization and integrated area development in European cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Moulaert, F., & Mehmood, A. (2010). 'Spaces of social innovation'. In A. Pike, A. Rodriguez-Pose, J. Tomaney (eds). *Handbook of local and regional development* (pp. 234-247). Routledge.
- Moulaert, F., & Nussbaumer, J. (2005). 'The social region: beyond the territorial dynamics of the learning economy'. *European urban and regional studies*, 12(1): 45-64.
- Moulaert, F., & Nussbaumer, J. (2008). *La logique sociale du développement territorial*. Quebec: Presses Universitaires du Québec.
- Moulaert, F., & MacCallum, D. (2019). *Advanced Introduction to Social Innovation*. [PLAATS?]: Edward Elgar Publishers.
- Moulaert, F., MacCallum, D., Van den Broeck, P., & Garcia, M. (2019). 'Bottom-linked governance and socially innovative political transformation' (pp. 62-65). München: Oekoem Verlag. Beschikbaar op www.socialinnovationatlas.net/fileadmin/PDF/volume-2/01_SI-Landscape_Global_Trends/01_13_Bottom-Linked-Governance_Moulaert-MacCallum-VandBroeck-Garcia.pdf.
- Oosterlynck, S., Kazepov, Y., Novy, A., Cools, P., Barberis, E., Wukovitsch, F., & Leubolt, B. (2013). 'The butterfly and the elephant: local social innovation, the welfare state and new poverty dynamics'. *ImPRovE Methodological Paper*, 13(02).
- Paidakaki, A. & Moulaert, F. (2021). Hanken podcast series: "Sustainability unwrapped". Beschikbaar op blogs.hanken.fi/sustainability-unwrapped/2021/06/03/how-can-social-innovation-be-made-truly-transformative/
- Paidakaki, A. & Parra, C. (2018). "'Housing for all" at the era of financialization; can (post-disaster) cities become truly socially resilient and egalitarian?' *Local Environment*, 23(10): 1023-1040.
- Rocha, C. (2003). 'Belo Horizonte Social Club'. *Alternatives Journal*, 29(4): 31.
- Van Brabandt, S. (2018). *Marx: Theatre play*. De Verwondering en Het Zuidelijk Toneel.
- Van den Broeck, P., Mehmood, A., Paidakaki, A., & Parra, C. (eds). (2019). *Social Innovation as Political Transformation: Thoughts for a Better World*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

HOOFDSTUK 19

CULTUUR, SEMIPUBLIEKE RUIMTEN EN INTIMITEIT: DE AURATISCHE STAD

Marlies De Munck & Pascal Gielen

Universiteit Antwerpen

COVID-19 EN DE CULTUURSECTOR

Net zoals vele andere sectoren werd ook de cultuursector getroffen door de COVID-19-maatregelen. Concertzalen, theaters en musea moesten voor meer dan een jaar dicht terwijl festivals en andere evenementen niet meer konden doorgaan. In tegenstelling tot andere, vooral economische sectoren, kon cultuur echter veel minder snel op versoepelingen rekenen. De lobby van bepaalde economische takken, maar ook van religieuze groepen woog blijkbaar zwaarder op de politieke agenda dan die van culturele actoren. Hoewel de Vlaamse minister-president cultuur als bevoegdheid naar zich toe trok, mag het duidelijk zijn dat de sector vanuit politiek oogpunt niet als essentieel wordt beschouwd. De culturele organisaties en professionals werden daarom niet alleen economisch zwaar getroffen (aangezien bijvoorbeeld veel kunstenaars als freelancer werken), ook de maatschappelijke status van kunst en cultuur in de samenleving werd in het hart geraakt. De sector reageerde wel bijzonder creatief met digitale oplossingen, maar volgens ons missen online opvoeringen een aantal belangrijke kwaliteiten waardoor cultuuroverdracht en de interactie met het publiek in gebreke blijven. De cultuursector kan daardoor veel moeilijker zijn maatschappelijke rol in een stad en een samenleving vervullen. Nochtans is de functie van theaters, concertzalen en andere semipublieke ruimten essentieel voor het stedelijke leven. Digitalisering kan daarvoor volgens ons nooit een volwaardig alternatief bieden.

DIGITAAL

Naarmate het coronabeleidsregime aanhield werden we almaar meer getrakteerd op onlineconcerten en theatervoorstellingen. Cultuurhuizen en artistieke gezelschappen riepen digitale kanalen in het leven om het publiek nieuwe producties van eigen

bodem aan te bieden. Onder het optimistische motto ‘never waste a good crisis’ maakte zelfs de VRT extra ruimte voor cultuur vrij. Zo konden we bijvoorbeeld genieten van *De Toots Sessies*. De uitzending toonde onder meer kunstenaars die we zonder deze uitzonderingstoestand met moeite op televisie zouden tegenkomen. Daarbovenop ondersteunde de zender ook nog eens *Podium 19*, een initiatief van zeven grote kunstencentra in Vlaanderen dat de concertzaal via de kabel in onze huiskamer bracht. In het verleden durfden we nogal eens te klagen dat mainstreammedia te weinig of ‘verkeerde’ aandacht voor cultuur hadden. Het lijkt erop dat we die kritiek nu moeten inslikken. Je zou bijna gaan geloven dat kunst en cultuur tijdens de coronapandemie hoogtijdagen beleefden.

En toch, hoewel we er zelf ooit voor pleitten, moeten we met enige gêne opbiechten dat we nauwelijks gebruik hebben gemaakt van dat mooie extra aanbod. Alleen wanneer een bevriende muzikant of performer op het scherm verscheen, deden we al eens moeite om te kijken. In dat uitzonderlijke geval zaten we er meestal wat onwennig bij terwijl onze blik al gauw van het scherm weggleed. Er ontbrak blijkbaar iets fundamenteels om geboeid te blijven, laat staan dat we ons geraakt of betoverd voelden. Het doet namelijk nogal vreemd aan om naar een ‘live’-voorstelling op zo’n levenloos computerscherm te staren. Levende kunst – of het nu om een theater-, muziek- of dansvoorstelling gaat – valt blijkbaar gemakkelijk dood zonder fysieke nabijheid. Bovendien bleven niet alleen wij als kijker, maar ook de meeste kunstenaars zelf verweesd achter wanneer die niet met andere lichamen konden resoneren. COVID-19 raakte dan ook het hart van de cultuursector. En dat hart mogen we haast letterlijk nemen. Zonder levend publiek in een schouwburg of concertzaal dreigt dat op te houden met kloppen.

AURA

Het is evident wat we misten bij al die online voorstellingen: een hele zaal die trilt op de muziek en mee in- en uitademt met acteurs, dansers en muzikanten. Visceraal contact brengt en houdt een publiek in spanning, terwijl de gedeelde stilte en concentratie een zaal opladen. Applaus doet iets gelijkaardigs: je handen resoneren met die van anderen waardoor er plots een samenhangigheid door de ruimte zindert. Dit alles te moeten missen, hebben we elders omschreven als een verlies aan aura (De Munck & Gielen, 2020). De term aura gebruiken we in navolging van Walter Benjamin, een filosoof met een bijzondere gevoeligheid voor het moderne stedelijke leven. Het aurabegrip zette Benjamin op de kaart in zijn beroemde essay uit 1936 over de technische reproduceerbaarheid van het kunstwerk (Benjamin, 1985). Hij had het daarin vooral over de opkomende fotografie en cinema. Doordat deze nieuwe kunstvormen in principe eindeloos veel identieke kopieën kunnen afleveren, kan geen enkele afdruk of vertoning het originele of authentieke exemplaar worden genoemd. En dat authentieke zorgt nu net voor de auratische uitstraling van een kunstobject. Weliswaar was het verlies van aura voor Benjamin geen eenduidig slechte of goede zaak, maar voor hem

stond wel buiten kijf dat het een fundamentele verandering teweegbracht in onze omgang met kunstobjecten. Doordat het unieke ‘hier en nu’-karakter vervalst, voelt de toeschouwer ook geen drang meer om in de nabijheid van zo’n kunstwerk te zijn.

Wat bij Benjamin in de eerste plaats gold voor beeldende kunstwerken lijkt zich nu, door de coronamaatregelen, te herhalen binnen de uitvoerende kunsten. Daar zie je dat digitalisering het ‘hier en nu’-gevoel van een opvoering of concert ondermijnt door het eenmalige gebeuren eindeloos herhaalbaar te maken. Met hun hybride statuut van ‘live’ en ‘virtueel’ tegelijk, zweven zulke *live streamings* als zombies tussen leven en dood. Het zijn bovendien geen uitzendingen van echte live uitvoeringen, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval is bij uitzendingen van sportwedstrijden. Om een goede wedstrijd te spelen heb je immers geen publiek nodig. Maar acteurs, dansers of muzikanten kunnen niet zonder. De kunstenaars die we op het scherm zien tijdens de *live streamings* spelen echter voor een lege zaal. Ze kunnen hun publiek niet aankijken. Dat lijkt misschien een detail, maar de interactie tussen de performer en het publiek en alles wat daarbij op het moment zelf goed of fout kan gaan bepalen net het leven van een *live* opvoering. Bovendien vervalt door deze verschuiving het fundamentele gevoel dat een live uitvoering zo bijzonder maakt: het simpele feit dat je erbij bent of minstens had kunnen zijn, in dezelfde tijd en ruimte. Het besef dat je dat moment niet had willen missen en het bijhorende gevoel van geluk dat je erbij bent, dragen bij tot de auratische kwaliteit van live concerten en opvoeringen.

Alle paywalls, inschrijvingsmodules en zelfs chatfuncties ten spijt, bij digitale opvoeringen heb je dat gevoel niet. Als publiek hang je in het ijl. Je online aanwezigheid maakt geen voelbaar verschil. Je weet bovendien dat je altijd nog wel een andere keer naar de opname zal kunnen kijken of luisteren, en dat dat geen wezenlijke invloed heeft op je esthetische ervaring. Er is geen geprivilegieerd ‘hier en nu’ van zulke online uitzendingen, net zoals er geen originele of authentieke filmvertoning bestaat waarvan alle volgende een kopie zouden zijn. Zonder fysieke nabijheid verdwijnt dan ook het gevoel deelgenoot te mogen zijn van het gebeuren. De machtsverhouding keert om, je zit zelf aan de knoppen en kunt te allen tijde beslissen om weg te zappen, op pauze te drukken, terug- of vooruit te spoelen. Zo wordt cultuur steeds meer gereduceerd tot iets dat ter beschikking staat als een willekeurig consumptiegoed.

De digitalisering heeft bovendien ook een onmiddellijke impact op de kunstproductie zelf. Om als artiest de nieuw in het leven geroepen ‘culturele activiteitenpremie’ te verkrijgen, gold de voorwaarde dat de artistieke resultaten digitaal zouden worden gestreamd. Uiteraard was deze subsidie een tegemoetkoming aan de huidige situatie waarin geen live-evenementen zijn toegestaan, maar zal de overheid nog wel zo makkelijk afstappen van dit stramien? Misschien gaat ze wel geloven dat ze hiermee de bredere verspreiding van kunst en cultuurproducten bevordert en bovendien de toegankelijkheid ervan vergroot? Het idee klinkt in ieder geval democratisch en de eis tot digitale disseminatie staat de overheid toe haar investering publiek te verantwoorden

op basis van in principe eindeloos aandikkende publieksaantallen. Het is echter zeer de vraag of je via digitalisering ook substantieel nieuwe publieksgroepen kunt aantrekken. Het is bekend dat algoritmen internetgebruikers vooral leiden naar datgene dat ze al kennen en waarin ze al interesse hebben betoond. Enkel mensen die al vertrouwd zijn met bepaalde kunstuitingen zullen die dus ook gemakkelijk op het internet opzoeken of terugvinden (Weingartner, 2020).

Wie veronderstelt dat kunst gratis of goedkoop in de huiskamer brengen automatisch democratiserend werkt, gaat bovendien voorbij aan het basale sociologische inzicht dat kunstparticipatie ook symbolische en, hoe kan het anders, *culturele* drempels kent (zie hiervoor bijvoorbeeld het klassieke werk van Pierre Bourdieu, 1979). Digitalisering biedt niet zomaar een oplossing om culturele ongelijkheid aan te pakken. Om van het digitale aanbod te genieten, moet je niet alleen beschikken over een rustige ruimte waarin je ongestoord kunt kijken en luisteren, maar vooral ook over de nodige culturele bagage en aangepaste kijk- en luisterstrategieën. Dat vergt een leerproces dat zich veel gemakkelijker voltrekt in interactie met anderen die je wegwijs maken, dan in je eentje. Hoe groot het online kunstaanbod ook mag worden, wanneer kunstopvoeringen moeten gaan concurreren met hapklare series en films op streamingdiensten is het dus maar de vraag in wiens voordeel die concurrentieslag beslecht zal worden.

Zeker is dat met streamen de auratische ervaring en dus ook een belangrijk artistiek aspect van het live cultuurgebeuren vervalst. Bovendien dreigt ook de aard van het kunstaanbod zelf te veranderen. Alleen al om technische en financiële redenen lenen kleine ensembles en elektronische muziek zich nu eenmaal beter voor digitalisering dan grote producties, locatieprojecten of concerten met akoestische instrumenten. De vraag is in hoeverre de overheid in de toekomst, wanneer deze pandemie bezworen is, oog en oor zal hebben voor deze artistieke argumenten.

STEDELIJKE INTIMITEIT

Het belang van die laatste vraag betreft overigens niet alleen artistieke kwaliteit en diversiteit, maar schuilt ook in het feit dat echte, auratische nabijheid een gevoel van fundamentele verbondenheid kan genereren. Anders gesteld, cultuurbeleving heeft ook altijd een belangrijke sociale en zelfs politieke dimensie (zie bijvoorbeeld Bourriaud, 1998; Gielen, 2011; Gielen & Lijster, 2017). Daarin onderscheidt zich het gevoel van nabijheid dat kunst kan creëren van het gewoel in een drukke winkelstraat of het dicht opeengepakt staan in een wachtrij, waar de fysieke nabijheid eerder banaal en vaak zelfs storend is. Voor Benjamin schuilt de eigenheid van de auratische ervaring net in het subtiele spel tussen afstand en nabijheid. Alle handen waardoorheen een kunstobject is gepasseerd vormen een imaginaire cultuurhistorische mensenketting waarvan we intuïtief deelgenoot willen worden. Contact maken met die ongrijpbare verte is precies wat ons naar het object toetrekt. In een live opvoering is het de afstand-in-nabijheid

tussen artiesten en publiek die een gelijkaardig spel speelt. De zichtbaarheid en fysieke nabijheid van de artiesten op een podium maken wel degelijk een verschil voor wie naar een concert of voorstelling gaat. Hoe onbereikbaar ook, het feit dat je in de nabijheid vertoeft van iemand die iets bijzonders kan, zoals een muzikant of acteur die je in beroering brengt, draagt bij aan de magie en verhoogt je betrokkenheid bij een voorstelling of concert.

Door gezamenlijk op te gaan in het artistieke gebeuren voel je je bovendien opgenomen in een collectief dat in zich ook een verte draagt. Je wordt deelgenoot van een bonte verzameling mensen van wie je de meesten niet kent en ook nooit zal leren kennen, en met wie je je toch eenmalig verbonden kunt voelen. De ervaring om in het bijzijn van anderen, vaak vreemden, enthousiast te worden, iets voor de ogen van anderen mooi te vinden of ontroerd te raken, wekt namelijk een merkwaardige vorm van intimiteit tot leven. Het basale gegeven van te vertoeven in de fysieke nabijheid van anderen die je niet kent maar die niettemin op dezelfde plek en op hetzelfde moment door hetzelfde worden geraakt, onderscheidt culturele ervaringen van ander maatschappelijk verkeer. In een trein, winkel of zwembad kun je weliswaar gelijktijdig dezelfde activiteiten uitvoeren, maar echte intimiteit komt daar zelden of nooit tot stand, of toch niet onder vreemden. Emoties spelen dus een cruciale rol. Luidop lachen, een traan laten of zelfs maar gewoon enthousiast of verwonderd luisteren en kijken, zijn zaken die mensen meestal alleen delen met vrienden en familie. Net zoals geheimen delen vraagt om het blootgeven van emoties, van een zeker vertrouwen. Zoiets kan alleen maar in een relatief intieme setting groeien. Of beter, het is precies dit delen van hoogstpersoonlijke ervaringen en emoties dat een setting intiem maakt.

In die zin zijn de schouwburg, de concertzaal en zelfs het museum uitzonderlijke plekken, toch telkens wanneer ze het bekennen van affectie, passie of ontzetting onder vreemden toelaten. Dergelijke cultuurhuizen bieden daarmee immers ruimte voor een bijzondere vorm van intimiteit, één die socioloog Alan Blum als ‘urban intimacy’ preciseerde (Blum, 2001). Die voelt uiteraard anders aan dan de innigheid met naaste vrienden of familie. De gemeenzaamheid in een concert- of theaterzaal neemt een veel vluchtigere en ook wel meer oppervlakkige vorm aan. Ze behelst een gevoel van tijdelijke verbondenheid zonder dat mensen elkaar graag moeten hebben, of elkaar zelfs maar hoeven te kennen. De grond van de intimiteit ligt in de herkenning en erkenning van een gemeenschappelijke cultuur, die de contouren biedt waarbinnen je je kunt en durft over te geven aan de ervaring. Iets dat jou roert lijkt ook de ander te raken en we durven dat in elkaars nabijheid voor heel even aan elkaar te bekennen. Dat schept een stille band en wederzijds begrip zonder dat we elkaar daarvoor moeten spreken, zonder dat we elkaars levensvisie of overtuiging moeten delen of zonder dat we elkaar daarvoor moeten liefhebben.

Schouwburgen en concertzalen zijn rituele plekken van collectieve biecht. We geven er namelijk toe dat we ondanks onderlinge verschillen iets gemeen hebben, een passie of

op z'n minst een interesse delen. Om een gemeenschap te doen bloeien heeft een stad dus niet alleen publieke ruimtes nodig. Stadsleven steunt evengoed op semipublieke plekken (Ergun & Kulkul, 2019). Die bezetten een ambigu domein tussen de private en publieke sfeer, tussen intimiteit en anonimiteit, tussen nabijheid en afstand, tussen vrienden en vreemden. Het gaat ook om sociale ruimtes waar de grens tussen het formele en het informele kan worden opgezocht, zoals de wandelgangen van een universiteit waar men kan napraten over een vergadering of een college; of de lobby van een concertgebouw waar je het met mensen die je misschien ook minder goed kent kan hebben over de afgelopen voorstelling. Persoonlijke smaak, gevoelens en opvattingen kunnen zich hier mengen met professionele inzichten over kwaliteit of bepaalde vaardigheden.

Met de opgelegde digitalisering en sociale bubbels werd deze hybride ruimte echter aan banden gelegd en zelfs gecriminaliseerd. Sociale interacties werden daardoor eendimensionaal. Op de digitale werkvloer werden gesprekken met collega's sterk gereduceerd tot louter professionele onderwerpen, terwijl we in de private sfeer alleen maar intieme gesprekken konden voeren met familieleden en enkele goede vrienden die tot de eigen bubbel behoorden. Alles wat daar tussenin ligt werd met COVID-19 voor meer dan een jaar uit ons sociaal verkeer gebannen.

Met dit alles vernauwde het stedelijke leven al gauw tot louter overleven. Het is immers juist op hybride plaatsen waar mensen zich heel even durven bloot te geven aan volstrekte vreemden, dat een stad zichzelf viert als meer dan een gedeelde locatie. Tijdens en na een voorstelling of een concert ervaren we dat een stedelijke omgeving meer kan zijn dan een verzameling gebouwen en infrastructuur. We voelen dat de aloude Franse *ville* ook een *cité* is waar mensen leven, ademen, zweten, ruziën en liefhebben, zoals Richard Sennett dat omschreef (Sennett, 2018). Dergelijke plekken laten voor even voelen dat een stad ook een eigen ziel heeft. De semipublieke ruimten van cultuur brengen lichamen, kleuren, klanken, beelden, bewegingen in elkaars nabijheid en maken daarmee een unieke ervaring van verbondenheid mogelijk. Kortom, ze schenken de stad aura.

SEMIPUBLIEK OF SEMIPRIVAAT?

Op dergelijke semipublieke plaatsen kan cultuur ons diep raken. Misschien vinden we hier dan ook een verklaring waarom nogal wat kunst ons vandaag niet meer kan beklijven. Of het nu gaat over klassieke muziek, schone kunsten of de meest recente artistieke experimenten en internationale trends, minstens een deel ervan resoneerde al lang voor COVID-19 niet meer met het leven (zie bijvoorbeeld Fischer, 2000; Ross, 2003; Spalding, 2003; Bishop, 2012; den Hartog, 2014). Die kunstwerken weten geen leven meer in ons leven en daarmee ook niet in de stad te blazen. Sommigen onder hen komen uit een ver vervlogen tijd en lijken daarom afgesloten van het leven in deze tijd. Andere klinken of ogen dan weer zo buitenaards dat enkel goed getrainde

specialisten er de trillingen en signalen van weten op te vangen. De tijd en ruimte om echt nabij te komen worden ons in de rationeel en efficiënt georganiseerde stad alsmaar meer ontzegd. De opgelegde sluiting van semipublieke ruimten en de *social distance*-maatregelen leken die ontwikkeling enkel maar te katalyseren. Zowel kunst als stad ontbeerden daardoor steeds meer leven.

Natuurlijk zijn er pogingen om de kunsten en daarmee ook de stad te reanimeren. Zo maken massatoerisme, aangezwengeld door grootschalige cultuur-evenementen en blockbuster-tentoonstellingen op het eerste gezicht van de stad een druk wemelend schouwtoneel. Ze lijken het stedelijk weefsel te vitaliseren. Maar een te hoge concentratie aan luister- en kijklustigen verhindert de noodzakelijke 'traagzaamheid' en concentratie die stedelijke intimiteit en een auratische ervaring van nabijheid mogelijk maken. Bovendien vermijden cultuurliefhebbers en stadsbewoners almaar meer deze toeristische events waardoor fragmentatie en segregatie zowel de cultuurbeleving als de stedelijke ervaring gaan beheersen. Zo werd *social distancing* al lang voor corona aangemoedigd.

Bovendien lokt de mondiale digitalisering een groeiend nichepubliek. Dat publiek is misschien wel talrijk maar het is door algoritmes uitgezuiverd tot een smalle monocultuur. Trendwatchers en andere handige commerçanten organiseren vervolgens evenementen voor deze niches, waar fysieke nabijheid weer even terug tot de mogelijkheden behoort. Van stedelijke intimiteit is hier echter nauwelijks sprake. De noodzakelijke semipublieke ruimte wordt ingeruild voor een semi-private ruimte, in die zin dat je er de echte ander niet zult tegenkomen. Op zo'n plek durven toeschouwers wel hun passies en emoties tonen, maar alleen omdat ze vooraf al weten dat ze hier alleen gelijkgezinden, met dezelfde smaak en dezelfde (voor)oordelen zullen aantreffen. Deze semi-private ruimtes vormen met andere woorden een soort *gated communities* voor cultuur. Die zijn afgesloten van echte openbaarheid en dus ook van iedere vorm van diversiteit. Zo segregert en fragmenteert het urbane weefsel in vele gespecialiseerde monoculturen waartussen almaar minder overlapping en ruimte voor ambiguïteit overblijft (zie ook Ergun & Kulkul, 2019; Gielen, 2020).

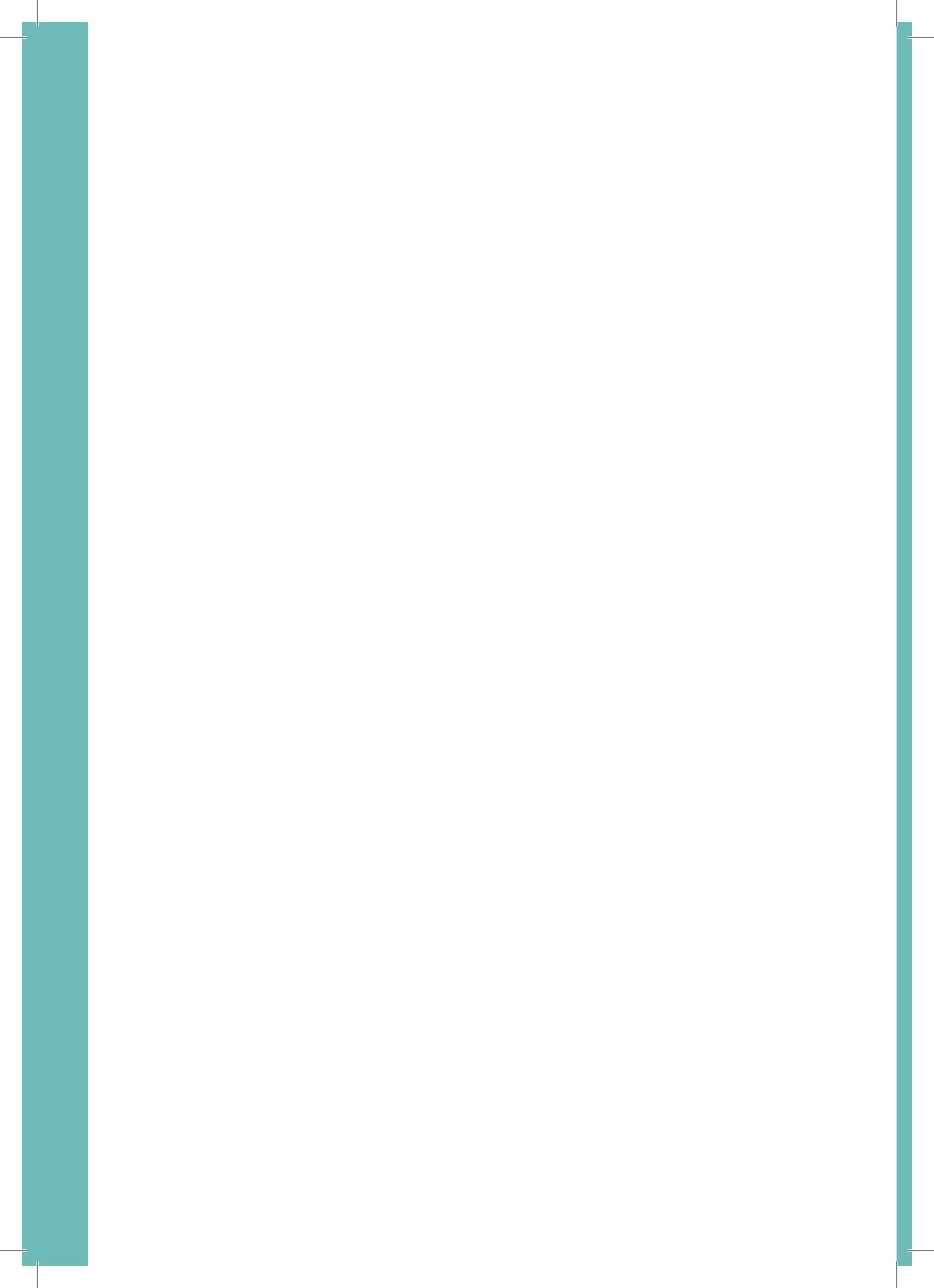
De maatregelen naar aanleiding van COVID-19 en de digitalisering die ze in een stroomversnelling brachten, lijken deze tendens enkel maar uit te vergroten. Cultuurbeleving werd tot een louter individuele aangelegenheid gedwongen. Veilig afgeschermd van vreemden kunnen we vandaag in de huiskamer voor het scherm onze interesses, passies en emoties voor onszelf houden. Hoop en al moeten we ze soms met een huisgenoot delen. Zo verwent de voortschrijdende digitalisering ons met een verslavend mentaal comfort van private ruimtes. Dat zijn burchten voor monocultuur en het is de vraag of we hier na de pandemie nog wel durven en willen aan ontsnappen. Technologie maakt de stad misschien wel 'smart', maar ze maakt het ook mogelijk dat we de Ander steeds minder moeten ontmoeten, laat staan dat we ons er nog mee verbonden voelen.

COVID-19 werkte als een katalysator voor de inzet van digitale middelen. We vrezen echter dat hiermee ook de processen van atomisering, individualisering en sociale distantie onomkeerbaar werden versneld en versterkt (zie bijvoorbeeld Noreena Hertz, 2020). Wanneer deze ook na de pandemie nog tot het 'nieuwe normaal' zullen behoren, mogen we ons aan een nieuwe, ditmaal sociale pandemie verwachten. Een eenvoudig vaccin zal daarvoor geen soelaas bieden. Kunst en politiek moeten daarom in de toekomst meer dan ooit werk maken van de ontwikkeling en het onderhoud van semipublieke ruimtes. Het komt er met andere woorden op aan om ook na de bezwering van corona voor een auratische stad te blijven strijden. Wat ons betreft is dat een levende *cité*, waar cultuur en nabijheid floreren.

REFERENTIES

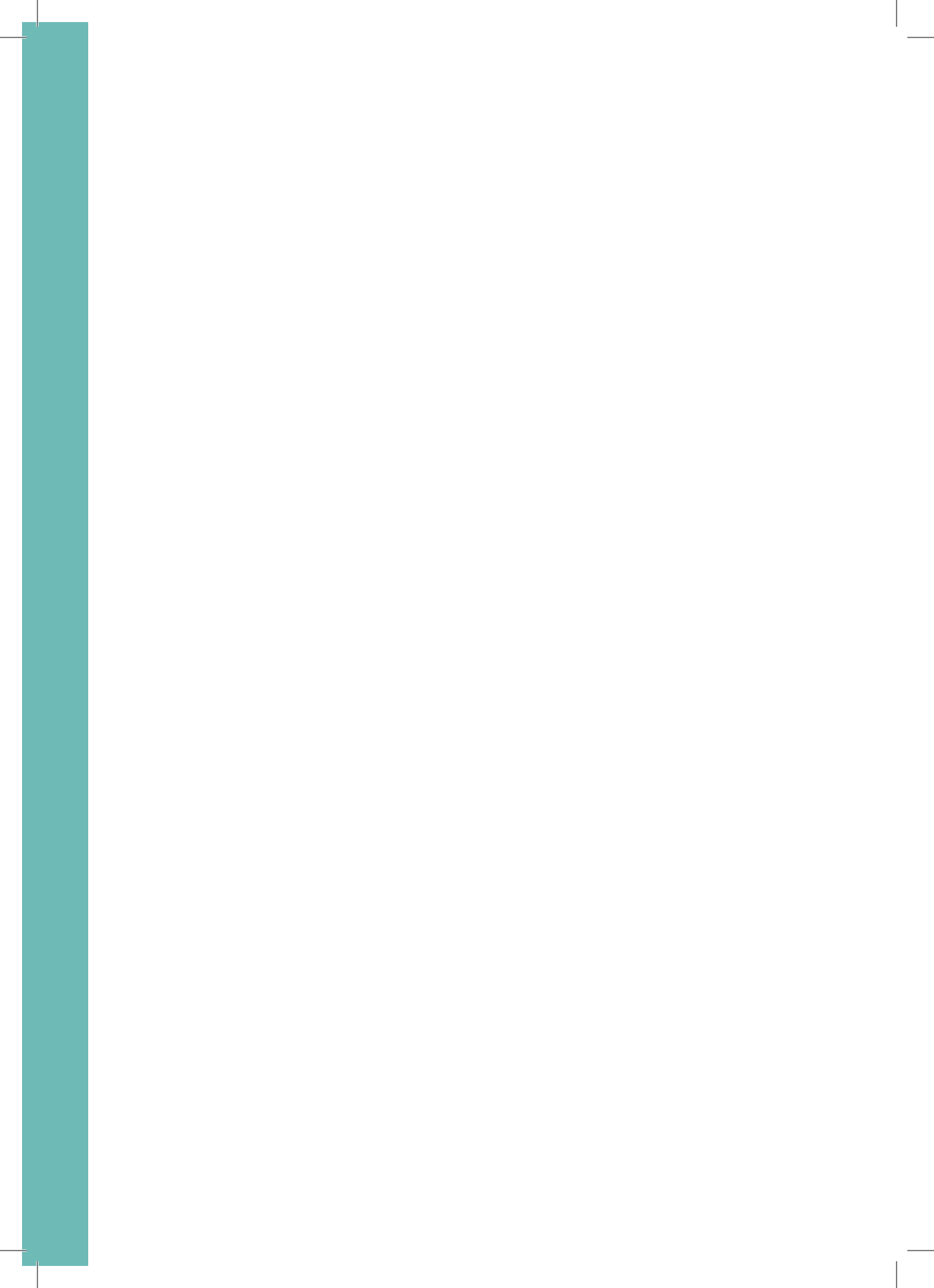
- Benjamin, W. (1985). *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*. Nijmegen: Sun.
- Bishop, C. (2012). *Artificial Hells. Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. New York: Verso Books.
- Blum, A. (2001). Scenes. *Public*, (22-23). Beschikbaar op public.journals.yorku.ca/index.php/public/article/view/30324.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Les   ditions de Minuit.
- Bourriaud, N. (1998). *Esthétique Relationelle*. Dijon: Les presses du réel.
- De Munck, M. & Gielen, P. (2020). *Nabijheid. Kunst en onderwijs na COVID-19*. Amsterdam: Valiz.
- Ergun, A. & Kulkul, C. (2019). 'Semi-public space: a case study of gated communities of Yasamkent, Ankara', *Turkish Studies*. 20 (5), p. 776-793.
- Fischer, H. (2000). 'A Crisis in Contemporary Art?' *Leonardo* 23 (1), p. 75-77.
- Gielen, P. (2011). 'Mapping Community Art', In: De Bruyne P. & Gielen, P. (eds). *Community Art. The Politics of Trespassing*. Amsterdam Valiz, p. 15-34.
- Gielen, P. & Lijster, T. (2017). 'The Civil Potency of a Singular Experience'. In: Dietachmair, P. & Gielen, P. (eds.). *The Art of Civil Action. Political Space and Cultural Dissent*. Amsterdam: Valiz, p. 165-186.
- Gielen, P. (2020). 'The Rising Empire of Ambiguity. On the Art of Getting Beyond Identity Politics'. In Gielen, P. & Haq, N. (eds). *The Aesthetics of Ambiguity. Understanding and Addressing Monoculture* (pp. 21-34). Amsterdam: Valiz.
- den Hartog Jager, H. (2014). *Het streven. Kan hedendaagse kunst de wereld verbeteren?* Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.
- Hertz, H. (2020). *De eenzame eeuw. Het herstellen van menselijk contact in een wereld die steeds verder ontrafelt*. Amsterdam: Spectrum.
- Ross, A. (2003) 'Ghost Sonata. What happened to German music?', *The New Yorker*, March 24. Beschikbaar op www.newyorker.com/magazine/2003/03/24/ghost-sonata

- Sennett, R. (2018). *Stadsleven: een visie op de metropool van de toekomst*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Spalding, J. (2003). *The Eclipse of Art: Tackling the Crisis in Art Today*. München: Prestel Publishing.
- Weingartner, S. (2020). 'Digital Omnivores? How digital media reinforce social inequalities in cultural consumption', *New Media and Society*. Beschikbaar op journals.sagepub.com/doi/10.1177/1461444820957635

STADSONDERZOEK IN DE POST-COVIDSTAD

HOOFDSTUK 20

ONLINE/OFFLINE STADSONDERZOEK IN CORONATIJDEN

Bruno Meeus, Marjan Moris, Elsemieke van Osch, Christoph Veithen,
Karel Arnaut & Koen Hermans

Katholieke Universiteit Leuven

Zelfs al zien hedendaagse sociale en culturele fenomenen er bijzonder lokaal en 'offline' uit, toch kunnen we ze niet begrijpen zonder hun dialectische interacties met de werelden van 'online' kennis te capteren, werelden waarin die fenomenen ingebed zitten, waarbinnen ze circuleren en waar ze hun definiërende eigenschappen verkrijgen. Die eigenschappen zijn 'definiërend' in de zin dat ze in staat zijn om zowel de actor, de gemeenschap als de relevante praktijken te transformeren. Dit is, zo u wil, een ruim sociologisch punt over de precisie van onze sociologische verbeelding.

Jan Blommaert (2016a: 99) (vertaling uit het Engels: Bruno Meeus)

INTRO

Door de coronacrisis zijn het afgelopen jaar heel wat onderzoeksplannen niet kunnen worden uitgevoerd zoals ze waren voorzien. Daar zijn tal van redenen voor te bedenken maar één daarvan heeft te maken met het cruciale belang van fysieke nabijheid bij een aantal onderzoeksmethodes. Denk aan onderzoek dat bouwt op diepte-interviews met bepaalde doelgroepen of onderzoek dat via participerende observatie bijvoorbeeld de werking van een organisatie in de stad probeert te begrijpen.

Twee moeilijkheden speelden een rol: er kon minder of helemaal niet worden gereisd, en daardoor werd onderzoek buiten België bijna onmogelijk. Maar ook fysieke nabijheid – zeker binnenshuis – werd op veel plaatsen sterk ingeperkt en gereguleerd of was omwille van gezondheidsoverwegingen ethisch moeilijk te legitimeren. Heel wat

plannen werden daarom op de lange baan geschoven, afgelast wegens onmogelijk uit te voeren, of er werd gezocht naar een manier om het onderzoek grotendeels online te voeren of verder te zetten.

Hierbij werd ijverig gezocht naar voorbeelden van online methodes, zoals online etnografie en digitaal veldwerk die – gelukkig maar – al zeker anderhalf decennium aan het ontwikkelen zijn. Vrij snel kwamen dan ook indrukwekkende overzichten tot stand, zoals die van Lupton (2021) en Living with Data (2021) waarin de pro's en contra's van verschillende online methoden worden opgelijst.

Die plotselinge interesse roept echter ook een belangrijke vraag tot introspectie op, zeker binnen wat we het brede veld van het 'stadsonderzoek' kunnen noemen. Tot vlak voor het uitbreken van de pandemie werden nog heel wat collectieve onderzoeksprojecten, individuele doctoraatsprojecten en masterthesissen opgezet met een voornamelijk offline onderzoeksveld voor ogen. Denk aan thema's als het belang van ontmoeting, aan convivialiteit, publieke ruimte of wonen, waarbij het veld in eerste instantie offline wordt verbeeld en vervolgens bijna uitsluitend op basis van offline dataverzameling wordt gedocumenteerd. Zeker bij het gebruik van meer kwalitatieve en etnografische benaderingen bleven fysieke en synchrone co-presentie (dezelfde gedeelde fysieke ruimte op hetzelfde moment) toch de methodologische gouden standaard. E-mail, WhatsApp of andere digitale communicatiekanalen volstonden hoogstens voor het organiseren van een afspraak of het onderhouden van contact.

Ondertussen trok vanaf de vroege jaren 2000 het etnografisch en sociolinguïstisch onderzoek van digitale sociabiliteit zich op gang. Met name de booming sociale media en hoe daarin nieuwe, diverse, transnationale ruimtes/publieken werden geschapen van ontmoeting en uitwisseling, zorg en solidariteit (maar ook het omgekeerde!), vormde de focus van een groeiend aantal onderzoeken. Het werk van Miller and Slater (2000) en Baron (2008), bijvoorbeeld, is wat dat betreft grensverleggend geweest te meer omdat ze elk op hun manier de volgende fase in dat onderzoek initiëren. Pas tien jaar later, echter, zien we hoe het onderzoek zich steeds meer richt op het hybride of wat we nu steeds vaker 'blended' noemen: de online/offline leefwerelden waarin mensen dagdagelijks vertoeven. Het is deze diepe verstrengeling van digitaal en analoog waarnaar de onlangs overleden Jan Blommaert verwijst in het openingscitaat en dat teruggaat naar de interesse van hemzelf en zijn medewerkers aan de universiteit van Jyväskylä destijds en later Tilburg. In dat verband is het werkdocument van Varis and Spotti (2010) over 'sterven' op Facebook en 'in het echt' een aankondiger van Blommaerts vaststelling (2018) dat het zowat onmogelijk is geworden om een leven te leiden dat zich niet op zijn minst voor een deel online/digitaal afspeelt en hoe dan ook ten gronde beïnvloed wordt door die digitale (parallel) wereld.

Onze levens waren al lang voor de pandemie in toenemende mate 'online/offline' levens, of 'blended lives' aan het worden, of we dat nu wilden of niet. Dat vereist eerst en vooral

een ‘meer accurate sociologische verbeelding’ die de verwevenheid tussen online en offline incorporeert. Maar zo een ‘hybride’ wereld, zo argumenteert ook Liz Przybylski (2021) in een recent handboek over het thema, noopt ook tot het ontwikkelen van hybride onderzoekstechnieken. Een conceptuele en methodologische ‘snede’ van de werkelijkheid dus, niet langs de lijnen die online en offline scheiden, maar dwars daar doorheen.

Dit hoofdstuk biedt geen algemeen overzicht, maar wil heel specifiek een aantal online/offline ‘dwarsdoorsnedes’ tegen het licht houden die in de context van de coronacrisis en de nieuwe interactie- en communicatieregimes die ze uitlokte, zichtbaar zijn geworden.

DE CORONAVERSHELLING

We schrijven dit stuk terwijl we de eerste resultaten van ons onderzoek aan het verwerken zijn.²⁷ Dit kortlopend project *Solidarity and precarity in times of pandemic: Engaging unheard voices* onderzoekt vormen van solidariteit die zich tijdens de coronapandemie hebben ontwikkeld. We gaan onder meer op zoek naar hoe reeds bestaande processen van precariserend al dan niet versterkt werden en op welke manier formele en meer informele welzijnsactoren hierop hebben geantwoord. We, dat is een team van vier deeltijdse onderzoekers die grotendeels van thuis uit en in een tijdspanne van een paar maanden contacten legden en interviews uitvoerden met een dertigtal sociaal werkers en sociale professionals, werkzaam in organisaties die in meer of mindere mate worden erkend en gesubsidieerd door een overheid. De werkterreinen van deze organisaties lopen uiteen van nieuwkomers en gezinnen in de asielprocedure, mensen in onwettig verblijf, mensen met een problematiek van dak- en thuisloosheid, over kinderen en jongeren in moeilijke gezinssituaties, mensen met een verslavingsproblematiek en mensen die illegale middelen gebruiken, tot mensen in armoede (jongeren, buurtbewoners, enzovoort) en sekswerkers.

Met de sociaal werkers spraken we vooral via Skype, Teams en Zoom en met een handvol van hen maakten we een wandeling of spraken we af in grote verluchte ruimtes. De contacten met mensen in of vlak na een asielprocedure waren al eerder opgestart in het kader van longitudinaal, etnografisch veldwerk. De contacten en vertrouwensbanden met die groep werden gesmeed in een ‘dal’ van de pandemie, vanaf juli 2020 op basis van offline ontmoetingen en informele gesprekken op anderhalve meter afstand. De intensieve opvolging met deze gezinnen gebeurde vanaf dan vooral door middel van spraakberichtjes of telefoongesprekken via WhatsApp tenzij een tijdelijke relaxatie van de maatregelen de mogelijkheid gaf tot fysiek samenzijn.

²⁷ Dit onderzoek is onderdeel van het project *Solidarity and precarity in times of pandemic: surveying invisible groups, engaging unheard voices* (promotor: Karen Phaet, co-promotoren: Karel Arnaut, Koen Hermans, Cecil Meeusen, Bart Meuleman en Erik Schokkaert), meer bepaald het ‘Engaging unheard voices’ luik gebaseerd op kwalitatief onderzoek. Het solidariteitsproject wordt samen met vijf andere ‘Post-Exit-covidprojecten’ gefinancierd door het Bijzonder Onderzoeksfonds van de KU Leuven. Een samenvatting van de resultaten van dat onderzoek is ondertussen hier terug te vinden: <https://www.kuleuven.be/metaforum/pdf/post-covid/solidarity-and-precarity-in-times-of-pandemic-part-2-engaging-unheard-voices>

Amper twee interviews ver in het onderzoek kwam de problematiek van een versnelde radicale omslag naar digitale vormen van de hulpverlening al meteen naar voren. Heel wat publieke diensten zoals OCMW's, mutualiteiten en vakbonden sloten tijdens de eerste lockdown bruusk hun deuren en lagen voor veel groepen plotseling buiten bereik achter een hoge bureaucratische drempel van e-mails en online formulieren. Maar ook de toegang tot een brede en belangrijke sociale infrastructuur van laagdrempelige en informele ontmoetingsruimtes waar sociaal werkers vertrouwensbanden konden opbouwen met jongeren, met mensen in een situatie van dakloosheid, met mensen zonder papieren, met mensen met een verslavingsproblematiek, en met vele anderen, werd plots strikt ingeperkt en gereguleerd. Bij sociaal werkers rees de vraag om deze informele ontmoetingsruimtes te behouden aangezien hun functies moeilijk konden worden gedigitaliseerd.

Parallel daarmee werd geleidelijk aan duidelijk dat ook de oorspronkelijke finaliteit van het *Engaging unheard voices* project moest worden bijgesteld: de groepen die ons interesseerden direct bevragen in kortlopend etnografisch onderzoek kon niet gezien de contactbeperkingen en overschakelen op online etnografisch onderzoek was eveneens een brug te ver. Wij als onderzoekers bouwden dus het belangrijkste deel van ons onderzoek op met en rond de sociaal werkers die we aanvankelijk enkel als tussenpersonen hadden benaderd.

Vanaf de start van onze gesprekken leek de digitale kloof dan ook groter dan ooit en vele gesprekken met de sociaal werkers draaiden rond de vraag hoe ze die kloof probeerden te dichten. Het is hun zoektocht naar manieren om die hybride on/offline realiteit te begrijpen en naar praktijken om te interveniëren waarover we het hieronder verder willen hebben. Want deze sociaal werkers houden ons als onderzoekers een belangrijke spiegel voor.

In het vervolg van dit artikel behandelen we kort drie dimensies van deze 'spiegel' – drie soorten parallele ontwikkelingen die door de coronacrisis in onze onderscheiden 'blended' leef- en werkwerelden zichtbaarder en tastbaarder zijn geworden: (a) de verbredende kloof tussen mensen in een kwetsbare positie en de diensten/administraties die een versnelling hoger schakelden qua digitalisering, (b) de niet-geanticipeerde brede kloof tussen onderzoekers en hun deels (analoog én digitaal) onbereikbaar geworden (mensen in hun) onderzoeksveld, en (c) de meervoudige disjuncties tussen de sociaal werkers en de verschillende spelers die hun werkveld uitmaken: uiteraard hun 'doelgroepen', maar ook de digitaliserende diensten en administraties, en, inderdaad, wij als onderzoekers. Tussen al deze actoren zagen we de sociaal werkers optreden als 'digital literacy brokers': bemiddelaars tussen zones van digitale geletterdheid, elk met hun eigen platformen en interfaces, hun 'affordances' en beperkingen, hun laagdrempeligheid of omslachtigheid (Papen & Thériault, 2016; Thompson, 2015).²⁸

²⁸ Bij uitbreiding is dit ook de diversiteits- en ongelijkheidslens waardoor we naar 'de stad' (uit de titel van dit artikel) en stedelijkheid kijken als verdichting van 'intensieve heterogeniteiten' (McFarlane, 2016: 629) in complex gelaagde en meervoudige ruimtes van communicatie en interactie (Arnaut, Karrebæk & Spotti, 2016).

DIGITALE INFRASTRUCTUUR

Een eerste type praktijken zien we vertrekken vanuit het besef bij eerstelijns werkers dat de online wereld niet voldoende bereikbaar is voor heel wat mensen met wie ze werken. Zo horen we een aantal verhalen zoals het onderstaande:

Op een gegeven moment hebben ze de wifi bijvoorbeeld helemaal afgezet rond de grote sporthal [...] 'omdat iedereen daar verzamelde' ... Voor wifi! [...] iemand heeft dat dan gewoon beslist van: 'we schakelen die wifi daar uit om overlast te beperken, om te vermijden dat er veel volk verzamelt' [...] Wifi is in het begin echt een héél groot probleem geweest en ik denk dat ze er [nu] harder mee aan de slag gaan om dat op meerdere plaatsen te voorzien.

(sociaal werker, Antwerpen, 23-02-2021).

De digitale coronaversnelling heeft andermaal aangetoond dat toegang tot internet helemaal geen luxe zou mogen zijn. Voor heel wat groepen in maatschappelijk kwetsbare situaties die voordien al waren aangewezen op bibliotheken en buurthuizen voor een goedkope en stabiele internetconnectie, komt de sluiting van deze publieke plaatsen extra hard aan. Het zoeken naar toegang tot internet in een publieke ruimte waar samenscholing verboden is, zorgt dat hun activiteiten al snel als overlast worden gecategoriseerd of maakt afhankelijk van langdurige wifi-contracten en dure databundels. Bovendien zijn er ook waardenoordelen in het spel rond correct en 'juist' gebruik van internet. Heel wat commerciële en charitatieve initiatieven die ICT-materiaal gaan verzamelen en uitdelen, doen dat met een specifieke hulpvrager voor ogen:

De perceptie daarover speelt een gigantische rol! Bij [dit initiatief] was het: 'oh ja, de kinderen en jongeren en huiswerk en school enzovoort', dat was belangrijk. Maar mensen die [laptops en internetconnectie] nodig hadden voor contact met hun thuisland of hun scholing – volwassenonderwijs om Nederlands te leren- dat was dan zo wat 'joa, dat is niet zo belangrijk of zo'.

(sociaal werker, Antwerpen, 23-02-2021).

Voor één van de organisaties waarmee we praatte, is onvoorwaardelijke toegang tot internet voor bijvoorbeeld personen in een situatie van dakloosheid daarom een onderdeel van hun werking. 'Zelfontplooiing', zo klinkt dat namelijk bij één van hun medewerkers, 'is een primaire nood. We werken of leven niet om een dak boven ons hoofd te hebben en drie maaltijden per dag' (Brussel, 5 maart 2021). In een wereld die zich in toenemende mate ook online afspeelt, gebeurt zelfontplooiing nu eenmaal ook online. Vanuit die filosofie zette de organisatie daarom al lang voor de coronacrisis in op het voorzien van publieke digitale toegangspunten en het vergroten van digitale skills.

Vanaf maart 2020 werd nog sterker ingezet op dergelijke concrete solidariteitspraktijken: het bouwen van een omgeving met onder meer een onvoorwaardelijk digitaal

aanbod voor personen in een situatie van dakloosheid. Er werden herhaaldelijk grote rustuimtes gecreëerd waar computergebruik werd gekoppeld aan andere essentiële voorzieningen zoals douches. Dit 'infrastructureren' of 'wereld-maken' (zie Zigon 2014) realiseerde zich concreet binnen de nabijgelegen en tot stilstand gekomen stedelijke ontspanningsinfrastructuur (cultuur-, theater- en sportinstellingen). De overstap van individueel 'los' eigendom (zoals laptops en smartphones met 4G verbinding) naar min of meer vaste collectieve infrastructuur was een vitaal onderdeel van dat wereld-maken. Het verlaagde bovendien de druk die mensen ervaren met betrekking tot het zorg dragen voor, en het bijhouden van 'gekregen' individuele spullen.

DIGITALE SKILLS

Maar naast toegang tot internet en digitale infrastructuur vereisten de 'nieuwe overheids-procedures' tijd, geduld en (digitale) skills om ermee om te gaan. Zoals Blommaert (2016b) suggereert kunnen mensen op uiteenlopende manieren aan het digitale maatschappelijke leven deelnemen: ze beheersen, bijvoorbeeld, de nuances van taalgebruik op WhatsApp en verrichten de meest creatieve beeldmanipulaties op Instagram maar kunnen tegelijk toch moeite hebben met de digitale publieke dienstverlening. In die zin verschilt digitale geletterdheid in niets van 'gewone' geletterdheid en taalvaardigheid: mensen kunnen zich vlot uitdrukken in bepaalde populaire of professionele repertoires maar kunnen zich in interactie met bureaucratische procedures of administratief jargon plotseling hulpeloos en inadequaat voelen (Graeber, 2015).

Tijdens onze gesprekken zien we een beeld naar voren komen van eerstelijns werkers die deze repertoirekloven trachten te overbruggen, onder meer door de digitalisering van overheidsdiensten uiteindelijk via offline vertaalwerk in de praktijk te brengen:

Ik herinner mij een gesprek met twee cliënten hier, dat heeft twee uur geduurd voor die vrijwilliger om voor die mensen gewoon digitaal een afspraak aan te maken voor de [...] ambassade. Dus gewoon dat al, laat staan de afspraak zelf.

(sociaal werker, Brussel, 10 maart 2021).

In de eerste lockdown krijgen mensen die een asielaanvraag willen indienen nog slechts enkel een 'papiertje met een internetlink' bij het gebouw van de Dienst Vreemdelingenzaken, zo horen we. Om een verzoek om internationale bescherming (asiel) in te dienen bij de Dienst Vreemdelingenzaken, en recht op opvang in een asielcentrum te bekomen, moeten ze via die internetlink op het papiertje de weg vinden naar een digitale omgeving waarin ze een reeks ingewikkelde stappen moeten zetten: invullen van online formulieren, foto's nemen, aanmelding opvolgen door e-mails te checken, et cetera. Diezelfde digitale procedurelogica stort zich in een mum van tijd uit over allerlei groepen in maatschappelijk kwetsbare situaties. Overal zien we dan ook

eerstelijnswerkers – offline én online – instappen om te helpen bij het in de praktijk brengen van de ‘digitalisering’:

Normaal gezien ga je naar de vakbond, ze geven dat in, dat gaat vrij snel, dat wordt direct naar RVA gestuurd. [Die persoon] kijkt met jou van ‘dit of dat moet nog in orde gebracht worden’. En dan weet je dat op het moment zelf ook en ga je daarop anticiperen, de nodige documenten verzamelen. Dan was dat vrij snel afgehandeld. Maar nu was dat niet, want je kan daar niet langsgaan, je kan ze telefonisch niet bereiken. [...] het C1-formulier, dat normaal gezien de vakbondsmedewerkers altijd gewoon invullen, dat moet je nu plots zelf invullen. [...] dat zijn wel al die dingen, van die sociale administratie, dat komt er wel allemaal bij voor de mensen, voor de weinige mensen die nog wel cliënten kunnen zien. Dus ... ja, dat was constant dat je daar die dingen was aan het invullen.

(sociaal werker, Antwerpen, 26 maart 2021).

De volgende kritiek mag dan ook niet verbazen:

Je moet als beleidsmaker nadenken over hoe je gaat zorgen dat er niet teveel mensen door de mazen van mijn net gaan glippen door de digitalisering, maar wat ik nu zie is dat er een gigantische filter geplaatst wordt opdat je maar niet teveel werk zou hebben.

(sociaal werker, Limburg, 5 maart 2021).

Terwijl veel van bovenstaande praktijken een letterlijke vertaalslag zijn tussen offline en online, zien we de eerstelijnswerkers bovendien ook zelf een online beweging maken. Zo ontdekken we casussen waarbij een breed scala aan actoren gebruik begint te maken van WhatsApp, een communicatiekanaal dat voorheen was voorbehouden voor persoonlijk, niet-professioneel contact. Voorbeelden hier gaan van meer formele OCMW-assistenten, tot informele/laagdrempelige sociale organisaties, van onderwijzers en asieladvocaten tot sociaal tolken en vrijwilligers. Naast chatberichtjes en spraakberichten circuleren er in deze ‘nieuwe’ media ook allerlei foto’s van brieven, verblijfsdocumenten, Google Maps locaties en telefoonnummers. Terwijl de ‘offline’ sociaal werker aan de slag ging met een winkeltas, rugzak of handtas vol papieren beweegt die zich nu dus ook online. Maar wat deze praktijken onderscheidt van de digitale procedurelogica, is dat ze zijn afgestemd op en aansluiten bij de manier waarop mensen in hun dagdagelijks leven al gebruik maken van die digitale kanalen. Net zoals heel wat sociaal werkers in fysieke contacten manieren zoeken die aansluiten bij de leefwereld van hun mensen, zo stemmen ze hun digitale manier van werken ook af op de al bestaande digitale integratie van mensen. Dat instappen in digitale sociale omgevingen die tot voor kort uitsluitend voor niet-professionele doeleinden werden gebruikt, creëert voor sociaal werkers echter ook weer nieuwe uitdagingen met betrekking tot privacy. Denk maar aan het ongewild binnenkijken in hoogstpersoonlijke fotoarchieven en meelesen van intieme gesprekken.

TOT SLOT

De digitaliseringsversnelling van het afgelopen jaar vereist van stadsonderzoekers een definitieve omschakeling naar een ‘blended’ perspectief op de realiteit. Eentje waarin de interacties tussen online en offline een standaard aspect worden van onze ‘sociologische verbeelding’ en van de methodes waarmee we aan de slag gaan. Want die verbeelding is van tel. Vanuit overheidsperspectief lijkt de publieke dienstverdeling misschien wel ‘gedigitaliseerd’. Maar we leren van de geïnterviewde sociaal werkers dat die digitale switch continu moet worden geredimeerd door een breed scala aan actoren. Ze opereren vanuit laagdrempelige en informele ruimtes en contacten om daaruit rechten te realiseren. De dienstverlening is dus niet zomaar digitaal maar in feite – net zoals voor corona – een genuanceerde combinatie van online/offline interacties, een ‘blended’ keten van dienstverlening.

Op methodologisch vlak leren we uit de praktijken van sociale werkers hoe digitale manieren van interageren kunnen worden afgestemd op de wijze waarop mensen nu al van digitale tools gebruik maken. Maar we leren ook het belang van meegaan met de flow van hybride levens: het normaliseren van het samenspel van on- en offline in vele menselijke interacties en routines met aandacht voor de manier waarop dat samenspel de mogelijkheden van mensen verruimt en/of beperkt.

REFERENTIES

- Arnaut, K., Karrebæk, M., & Spotti, M. (2016). ‘Engaging Superdiversity: The Poiesis-Infrastructure Nexus and Language Practices in Combinatorial Spaces’. In Arnaut, Karel, Karrebæk, Martha & Massimiliano Spotti (eds). *Engaging Superdiversity: Recombining Spaces, Times and Language Practices* (pp. 3-24). Bristol: Multilingual Matters.
- Baron, N. S. (2008). *Always on: language in an online and mobile world*. Oxford: Oxford University Press.
- Blommaert, J. (2016a). “Meeting of Styles” and the online infrastructures of graffiti’. *Applied Linguistics Review*, 7 (2): 99-115.
- Blommaert, J. (2016b). ‘New forms of diaspora, new forms of integration’. *Tilburg Papers in Culture Studies*. Beschikbaar op www.tilburguniversity.edu/upload/ba515695-257b-4dd0-b030-b52a158c7a42_TPCS_16o_Blommaert.pdf.
- Blommaert, J. (2018). *Frames, formats en selfies. Wat moordenaars, hoofddoeken en bewakingscamera’s vertellen over onze identiteit*. Antwerpen: EPO.
- Graeber, D. (2015). *The utopia of rules: On technology, stupidity, and the secret joys of bureaucracy*. Brooklyn, NY: Melville House.
- Living with Data. 2021. ‘Doing qualitative research on inequalities during COVID’. Beschikbaar op livingwithdata.org/resources/doing-qualitative-research-which-addresses-inequalities-in-times-of-social-distancing/

- Lupton, D. (ed.). (2021). 'Doing fieldwork in a pandemic' (crowd-sourced document). Beschikbaar op docs.google.com/document/d/1clGjGABB2h2qbduTgfqribHmog9B6PoNvMgVuiHZCl8/edit?ts=5e88ae0a#.
- Maly, I., & Varis, P. (2016). 'The 21st-century hipster: On micro-populations in times of superdiversity'. *European Journal of Cultural Studies*, 19 (6): 637-653.
- McFarlane, C. (2016). 'The geographies of urban density: topology, politics and the city'. *Progress in Human Geography*, 40 (5): 629-48.
- Miller, D. & Slater, D. (2000). *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg Publisher.
- Papen, U. & Thériault, V. (2016). 'Youth Workers as Literacy Mediators: Supporting Young People's Learning About Institutional Literacy Practices'. *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 60 (2): 185-93.
- Przybylski, L. (2021). *Hybrid ethnography. Online, offline, and in between*. London: Sage
- Thompson, S. (2015). 'Literacy Mediation in Neighbourhood Houses'. *Australian journal of adult learning*, 55 (3): 477-95.
- Varis, P. & Spotti, M. (2010). 'In Beloved Memory Of: Facebook, Death and Subjectivity'. *Working Papers in Language, Discourse and Social Media*. Dept. of Languages.
- Zigon, J. (2014). 'An ethics of dwelling and a politics of world-building: a critical response to ordinary ethics'. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 20 (4): 746-764

HOOFDSTUK 21

VOORBIJ DE TELE-UNIVERSITEIT

EEN PLEIDOOI VOOR SLOW SCIENCE ALS DAGELIJKSE ACADEMISCHE PRAKTIJK

Valerie De Craene, Charlotte Bollaert, Sara Nyssen & Camille Noûs²⁹

Vrije Universiteit Brussel | Universiteit Gent | Laboratoire Cogitamus

Wanneer in maart 2020 de Belgische overheid een lockdown aankondigt ter bestrijding van het COVID-19-virus, moeten vele ‘niet-essentiële’ sectoren de deuren volledig dichtgooien. Ook het onderwijs valt in die periode noodgedwongen stil. Toch is er een opvallende uitzondering: het hoger onderwijs gaat door – wat niet meer *on campus* kan, vindt grotendeels digitaal plaats. Onderwijs en onderzoek worden bovendien niet louter voortgezet: er wordt zelfs extra financiering voorzien voor bijkomend COVID-19-onderzoek, en vele uitgeverijen en academische tijdschriften lanceren oproepen met bijzonder strakke deadlines voor publicaties van boeken en special issues rond de gevolgen van COVID-19. Te midden van een pandemie die grote delen van de wereld platlegt, waardoor er van cultuur, sport, fysiek en mentaal welzijn, en zelfs basiszorgverlening amper sprake is, wordt het doorgaan van het hoger onderwijs niet in vraag gesteld. Het is evenwel interessant om in te zoomen op de vraag wat er juist doorgaat, waar, op welke manier, door wie, en in welke omstandigheden. Wat zeggen de (ogenschijnlijke) continuïteit van universiteit naar tele-universiteit en de idee dat die continuïteit vanzelfsprekend is en/of moet zijn, over de assumpties van waaruit de universiteit vertrekt en hoe ze naar zichzelf kijkt?

ACHTER DE SCHERMEN VAN DE TELE-UNIVERSITEIT

De voortzetting van het hoger onderwijs is enkel mogelijk doordat een hele hoop werk en leed letterlijk en figuurlijk achter de schermen blijft en onzichtbaar wordt gemaakt. De plotselinge overgang naar digitaal onderwijs heeft gezorgd voor een immens verhoogde werklust voor lesgevers, ondersteunend en administratief personeel, en

29 Alle auteurs zijn eerste auteur en hebben evenveel plezier, inspiratie en voldoening gehaald uit het schrijven van dit hoofdstuk.

studenten, terwijl zij die nog aan onderzoek toekomen voortdurend moeten zoeken naar alternatieven om onderzoeksprojecten tot een goed einde te brengen. Bovendien valt die omschakeling en verhoogde werkdruk net voor die groepen samen met thuiswerk en -studie, wat door een gebrek aan voldoende formele en informele ondersteuning vaak tot gevoelens van isolatie en uitputting leidt. Dat de thuisruimte niet voor iedereen een werkbare plek is, hebben de vele verhalen van ploeterende ouders, studenten zonder eigen laptop, werknemers zonder prikkelvrije werkruimtes, en de berichten over toegenomen huiselijk geweld duidelijk gemaakt. Velen, in het bijzonder buitenlandse studenten en werknemers, zijn bovendien verstoken van *face-to-face* sociaal contact met vrienden, familie en geliefden. Wie niet kan of mag thuiswerken (van schoonmakers tot technisch personeel tot studenten geneeskunde die werden ingeschakeld in de universitaire ziekenhuizen) riskeert dan weer eigen lijf en leden (en mogelijk dat van naasten), onderweg of op de campus.

Het hoger onderwijs draaiende houden heeft een serieuze kost op verschillende vlakken. De volledig scheefgetrokken werk-privébalans, bovenop een langdurig gebrek aan echte ontspanningsmogelijkheden en toegang tot informele en formele zorgnetwerken, evenals een gebrek aan perspectief uit de corona-universiteit, heeft een aanzienlijke impact op het mentale welzijn van al wie de universiteit bevolkt. Studenten en werknemers die het moeilijk hebben, worden echter hooguit individueel geresponsabiliseerd om 'erover te praten' of 'de impact op de eigen situatie zelf te documenteren'. De pandemie leidt voor sommige groepen ook tot toegenomen financiële onzekerheid; vaak worden de precairste posities – (onder andere) mensen in tijdelijke of uitbestede contracten – ook hier het zwaarst getroffen. Zo werden sommige werknemers, voornamelijk personeel in de laagste loonklassen, een tijdlang op technische werkloosheid geplaatst of moesten ze noodgedwongen zorgverlof opnemen. Heel wat studenten raakten hun studentenjob kwijt, terwijl niet-EU burgers die hun inkomen zagen verdwijnen vaak geen toegang hebben tot sociale zekerheid. Wie het geluk heeft op korte termijn wel financiële zekerheid te hebben, ervaart vaak zorgen over de kansen op toekomstige tewerkstelling door besparingen en de vrees dat contracten niet worden verlengd (of niet evenredig met de toegenomen werklust of opgelopen vertraging door zorgtaken, ziekte, of coronarestricties). Schoonmakers werden aan sommige universiteiten na een jaar vol financiële onzekerheid en werken in gevaarlijke omstandigheden bedankt voor bewezen diensten met een vernieuwd contract waarin ze nóg minder werden betaald voor hetzelfde werk. Die financiële gevolgen dragen vaak ook bij tot het afgenomen mentale welzijn.

Het lijkt geen twijfel dat, zonder verregaande ingrepen, personeel en studenten in de meest precaire situaties zullen uitvallen op korte of lange termijn. Vrouwen en mensen met migratieroots zijn oververtegenwoordigd in precaire en/of tijdelijke banen, zoals in schoonmaak en in niet-permanente academische functies. Het opnemen van zorgtaken gebeurt bovendien nog steeds disproportioneel door diezelfde groepen, en hetzelfde geldt voor bijkomende (zorg)taken in de werkcontext. Doordat oplossingen

voor problemen ten gevolge van de overgang naar de digitale universiteit vaak naar het individu worden doorgeschoven eerder dan dat ze structureel worden aangepakt, worden die specifieke groepen dan ook extra belast bovenop het eigen takenpakket (al dan niet 'vrijwillig'). De huzarenstukken die het ondersteunend personeel aan sommige universiteiten en vakgroepen klaarspeelde door bijvoorbeeld op korte tijd *webinars* met onderwijstips & -tricks te voorzien, compenseerden zelden het gebrek aan mogelijkheden voor kwalitatieve en gedifferentieerde kennisoverdracht. In zoverre er al middelen waren voor extra logistieke of technische ondersteuning, werd de kloof tussen noden enerzijds en voorzieningen anderzijds vooral overbrugd door individuele zorgarbeid, niet door een structurele zorgethiek. Al in juni 2020 lanceerden we met het Belgische Slow Science collectief een manifest waarin we een overzicht gaven van de effecten die de coronapandemie op verschillende groepen binnen het hoger onderwijs had, met de urgente oproep om zo snel mogelijk deze groter wordende ongelijkheden tegen te gaan. Toch blijft de tele-universiteit nog steeds vooral voor de camera's draaien, terwijl ze de opofferingen achter de schermen, bewust of onbewust, maar al te vaak verborgen houdt.

DE UNIVERSITEIT ALS FYSIEKE PLAATS

Dat het als vanzelfsprekend wordt aangenomen dat hoger onderwijs kan worden voortgezet, en het bovendien ook wordt voorgesteld alsof onderzoek en onderwijs inderdaad blijven draaien – met de hierboven genoemde effecten niet als symptomen maar als louter *collateral damage* – vertrekt vanuit de assumptie dat onderzoek en (hoger) onderwijs 'evengoed' digitaal kunnen plaatsvinden. Ja, er was begrip voor de omschakeltijd die docenten en studenten nodig hadden, en ja, her en der was en is er flexibiliteit wat betreft deadlines, evaluaties of leerkrediet. Maar au fond wordt er uitgegaan van het idee dat, mits wat kleine aanpassingen en minimale tegemoetkomingen, onderzoek en onderwijs digitaal *kunnen* worden voortgezet.

De verschuiving in de ruimte – van fysieke naar digitale universiteit – die nodig is geweest opdat het hoger onderwijs kon blijven draaien, wordt hierbij als vanzelfsprekend beschouwd. Hoewel de fysieke universiteit vaak nog steeds is wat we visualiseren als we aan 'de universiteit' denken (denk bijvoorbeeld aan het logo van de Universiteit Gent), is de universiteit waarvoor wordt gewerkt of gestudeerd sinds maart 2020 voor het merendeel van de actoren die haar bezielen, louter nog een conceptuele consensus. Er wordt namelijk aan de universiteit gewerkt en gestudeerd vanuit de slaapkamer, er wordt door meerdere studenten aan verschillende universiteiten tegelijk gestudeerd vanachter dezelfde slecht uitgeruste keukentafel, en de mensen die de universiteit belichamen ontmoeten elkaar op virtuele portalen die vaak door andere bedrijven worden gehost dan de universiteiten zelf, zoals Microsoft of Zoom. De fysieke universiteit – bestaande uit gebouwen met aula's, bureaus, sanitair, wandelgangen, bibliotheken, studentenrestaurants ... die zijn ontworpen met als doel de functies van de universiteit

te vervullen – werd van de ene dag op de andere gedeserteerd en ingeruild voor allerlei alternatieve, vaak private ruimtes, waarvan de functies in essentie andere zijn, en die nu vaak door werk en studie worden verdrongen.

De fysieke universiteit is niet louter een plaats in de vorm van een gebouw. Het fysieke lichaam van de universiteit is ook gesitueerd – voornamelijk (maar niet altijd) in steden waarmee haar leven en dat van wie haar belichaamt, nauw verweven is. Ook historisch gezien is de plaats van de universiteit sterk verankerd in de lokaliteit waarin ze zich bevindt, en verbonden aan de functies van de stad en haar economische en sociale weefsel (bijvoorbeeld als werkgever). Bovendien bestaat de universiteit uit een fysiek collectief, dat op zijn beurt bestaat uit individuele lichamen. Niet toevallig vindt het woord universiteit zijn oorsprong in het Latijnse *universitas magistrorum et scholarium*, wat ‘gemeenschap van onderwijzers en academici’ betekent. Hoewel de universiteit tijdens de geschiedenis verandert, nieuwe gedaantes en betekenissen krijgt, blijft het idee van collectief misschien wel wat haar het meeste kenmerkt sinds haar ontstaan.

Dat collectief staat nu onder druk. Het sociale weefsel van de universiteit ontbindt als het ware. Terwijl vergaderingen en gesprekken misschien efficiënter verlopen en de persoonlijke vrijheid schijnbaar is toegenomen door thuiswerk, ervaren heel wat mensen dat het wegvallen van informele momenten en fysiek samenzijn ten koste gaat van samenwerking en verbinding. Online ligt de nadruk vooral op efficiëntie en resultaat, vaak in isolatie vormgegeven, waardoor onderzoek en onderwijs tot een individueel en outputgericht fenomeen verworden, en de gesitueerdheid en materialiteit van de universiteit en zij die er werken en/of studeren vervaagt. Geplande digitale ontmoetingen vormen geen vervanging voor informele en spontane gesprekken onder collega's, tussen docenten en studenten, of tussen studenten onderling. De ruimte tussen *inside* en *outside* academia, ‘*a-side*’ academia (de paar minuten voor een les of vergadering of tijdens het wachten aan het toilet), is waar kwetsbaarheid, zorgzaamheid, verantwoordelijkheid en creativiteit kunnen samenkomen en connecties worden gemaakt, maar die verdwijnt nu net. Het is vaak ook hier dat we zaken ‘belichaamd’ doen: eten, drinken, toiletbezoek – zaken die ons veel vertellen over de dagelijkse context waarin mensen hun werk doen.

De universiteit kijkt met andere woorden niet alleen over haar eigen fysieke lichaam heen, ze lijkt ook weinig rekening te houden met de fysieke lichamen die haar bevolken. Terwijl de pandemische context ervoor zorgde dat de persoonlijke leefsituatie van mensen noodgedwongen meer op de voorgrond trad bij werk en studie, had dat paradoxaal genoeg niet tot gevolg dat ‘thuis’ (en de gelaagde implicaties daarvan) een prominentere of legitiemere plaats kreeg. Het is misschien ook niet verrassend dat een universiteit die haar fysieke verankerdheid (tijdelijk) helemaal *on hold* kan zetten ten voordele van de digitale continuering van (het merendeel van) haar activiteiten, ook de materialiteit van haar werknemers en studenten over het hoofd blijft zien. Die ruimtelijke verschuiving van fysieke naar tele-universiteit, hoe vanzelfsprekend ze ook

werd doorgevoerd, heeft verregaande implicaties. De universiteit als fysieke plaats, gesitueerd in een specifieke stad, en bevolkt door fysieke lichamen, hangt samen met wat de universiteit is en doet, kan zijn en kan doen.

Zo streefde de universiteit er op bepaalde momenten gedurende de geschiedenis naar om tot een vrijplaats uit te groeien, waar intellectuele vrijheid en kritisch denken en handelen hoog in het vaandel werden gedragen, met de mogelijkheid om vanuit de universiteit openlijk in te gaan tegen de heersende macht en discoursen. Daarmee verbonden omhelst de universiteit als vrijplaats ook het idee van een veilige plaats: de universiteit beoogt (want ze slaagt er niet altijd in) een veilige haven te zijn voor de diversiteit aan lichamen en meningen waaruit ze bestaat. De universiteit als vrijplaats mag dan wel slaan op de universiteit als idee, het is net de fysieke universiteit als afgebakende en gesitueerde ruimte die deze praktijken faciliteert, al geldt dat zeker niet voor iedereen in dezelfde mate. De vraag rijst of de tele-universiteit dezelfde kritische vrijplaats kan belichamen, of dat wenselijk is, en wat hiervoor zou nodig zijn. Hoewel digitale platformen en sociale media nuttig en zelfs belangrijk kunnen zijn als aanvulling op academische praktijken of als alternatieve ruimte (of zelfs toevluchtsoord) naast de universiteit – door bijvoorbeeld de drempel te verlagen om contact met lesgevers op te nemen of door solidariteit tussen studenten of medewerkers onderling te bevorderen – mogen ze er geen vervanging voor vormen, waardoor de kern van de universiteit verdwijnt. Gestreamd via Teams of Zoom, al dan niet opgenomen, treedt de universiteit privacy en toestemming eigenlijk met de voeten, want wie aan de universiteit wil werken of studeren moet de facto gedwongen aan digitaal onderwijs en onderzoek deelnemen. Bovendien is het maar de vraag of een portaal gehost door een multinational of bedrijf gericht op winstbejag wel een drager kan (of moet) vormen voor de universiteit als veilige en kritische vrijplaats. Nu de tele-universiteit de veiligheid die haar fysieke gebouwen biedt, verliest en zo bovendien niet langer toegankelijk is voor degenen die haar het meeste als haven nodig hebben, wordt haar democratische draagkracht en maatschappelijke taak sterk ondermijnd.

De universiteit als verankerd in een bepaalde lokaliteit, legt ook de brug naar één van haar drie kerntaken (naast onderwijs en onderzoek): dienstverlening. Hiermee bedoelen we niet alleen de interne dienstverlening, namelijk alle vormen van arbeid die ervoor zorgen dat de universiteit kan blijven draaien, maar ook en vooral maatschappelijke dienstverlening. Ook voor de pandemie werd dienstverlening al te vaak onderbelicht en ondergewaardeerd. Een academische carrière maak je met A1-publicaties en grote onderzoeksbeurzen; een lezing over je onderzoek in de parochiezaal of een landelijke actie om het beleid aan te kaarten verwordt tot datgene wat we uit passie of ethische overwegingen 's avonds en in het weekend naast ons 'echte werk' doen. Los van de directe nadruk op COVID-19-onderzoek, het engagement van de verschillende onderzoekers die als expert optreden in coronabeleidsvorming of de universiteit die een voortrekkersrol speelt in het naleven en afdwingen van de maatregelen in haar middens, is maatschappelijke dienstverlening nog meer dan anders de taak van

het vrijwillige individu binnen de universiteit. De tele-universiteit ziet af van haar maatschappelijke functie en verantwoordelijkheid, of vult die in elk geval nauw en specifiek in. Zo worden de kennisvelden buiten de medische expertise bijvoorbeeld duidelijk minder gehoord. Het structureel engagement van de universiteit begint en eindigt bij de radicale beperkingen die ze – veelal zonder overleg – oplegt en opvolgt, om vooral geen motor voor de pandemie te zijn als fysieke entiteit. Maatschappelijke dienstverlening kán dus wel, maar de pandemie toont erg goed aan hoe laag het op het prioriteitenlijstje staat, en vooral welk soort dienstverlening de universiteit voorstaat en wat ze als haar rol in de maatschappij beschouwt.

Dat verlies van de universiteit als fysieke (vrij)plaats en het gebrek aan erkenning van lichamelijkheid heeft implicaties voor het onderzoek, onderwijs en de maatschappelijke dienstverlening die mogelijk zijn: zonder een plaats die tijd, vrijheid en uitwisseling verschaft, krijgen onderzoek en onderwijs een andere invulling, waarbij dienstverlening gewoonweg op de achtergrond verdwijnt. De assumptie dat de universiteit haar activiteiten digitaal kan voortzetten, creëert bovendien het idee dat bovengenoemde aspecten geen wezenlijk deel uitmaken van onderzoek of onderwijs, waarbij onderzoek wordt gereduceerd tot output, en onderwijs tot loutere kennisoverdracht.

Universiteiten lijken ervan uit te gaan dat de fysieke, sociale, materiële en psychologische context waarin onderzoek of onderwijs plaatsvindt er niet toe doet, dat een diepte-interview in iemands vertrouwde omgeving dezelfde kennis oplevert als een digitaal interview, of dat een interactieve discussieles prima in de Zoom *breakout room* kan. Alsof het enige verschil tussen universiteit en tele-universiteit de digitale geletterdheid van werknemers en studenten is. Deze visie negeert dat kennis gesitueerd is en leren collectief gebeurt, en stelt dus het kader dat ons onderzoek en onderwijs vormgeeft niet in vraag, wel integendeel. Het laat net toe om de moeilijkheden die studenten en werknemers ervaren in deze crisis te beschouwen als tijdelijke problemen die in het beste geval wat moeten worden gecorrigeerd en in het slechtste geaccepteerd als eigen aan de huidige ‘uitzonderlijke’ omstandigheden, zonder te raken aan de fundamenteën van dit kader. Wanneer het behalen van bepaalde leer- of onderzoeksdoelen dan toch niet compatibel blijkt met een digitale variant (bijvoorbeeld door gesloten archieven waardoor sommige bronnen ontoegankelijk zijn), dan geven universiteiten voorrang aan het kunnen afronden van individuele studie- of carrièretrajecten ten koste van epistemologische, methodologische en ethische belangen. Ook de bezorgdheid voor een ‘verloren coronageneratie’ bij studenten of onderzoekers moet in dat licht worden gezien: de neoliberale academische machine mag niet stoppen met draaien, ook niet wanneer de stad en de samenleving dat wel doen.

De digitale voortzetting van de universiteit spreekt boekdelen over hoe de universiteit zichzelf en haar taak ziet. Meer nog, het toont ook aan wie gezien wordt als deel van de universitaire gemeenschap. Het negeren van de fysieke lichamen van haar medewerkers en studenten zorgt ervoor dat zij die het meest materiële werk doen, het snelst over het

hoofd worden gezien. Dit is in het bijzonder het geval voor personeel dat fysieke taken uitvoert in de gebouwen van de universiteit, zoals wie schoonmaakt of kinderen opvangt: hoewel essentieel, worden zij vaak niet eens beschouwd als deel van de universitaire gemeenschap – vaak letterlijk, want hun jobs zijn in vele gevallen geoutsourcet. Maar ook personeel en studenten die ziek zijn, thuis zorgtaken hebben of niet de vereiste materiële omstandigheden voor thuiswerk hebben, blijven blinde vlekken. Daartegenover zijn er andere groepen mensen die nu net meer tijd of ruimte hebben voor onderzoek en onderwijs, vaak witte mannen zonder zorgtaken. De vanzelfsprekendheid waarmee de continuering van haar activiteiten wordt doorgevoerd buiten haar veilige omwallingen, toont hoe de universiteit blind blijft voor vormen van ongelijkheid, voor de diversiteit aan posities en lichamen die haar bevolken, en de condities en omstandigheden waarin die lichamen leven. Niet alleen wordt de tele-universiteit zo (nog meer) een privilege-universiteit, het onzichtbaar maken van sommige lichamen heeft ook belangrijke epistemologische implicaties. Op het vlak van onderzoek dreigen bepaalde perspectieven uit de boot te vallen bij het soort kennis dat wordt geproduceerd door hen die nu meer tijd hebben. Dit is wat Miranda Fricker (2007) epistemische ongelijkheid noemt. Binnen de medische wetenschappen, bijvoorbeeld, zorgt het historische gebrek aan aandacht voor genderverschillen door de oververtegenwoordiging van mannelijke onderzoekers ervoor dat veel klassieke ziektebeelden eigenlijk uitgaan van mannelijke subjecten, en vrouwen hierdoor niet altijd de nodige zorg krijgen, zoals bij een hartinfarct. De structurele ongelijkheden onder wie de universiteit bevolkt, en de manier waarop deze ongelijkheden worden versterkt door de pandemie, bepalen dus ook door en voor wie onderzoek wordt gevoerd.

NAAR EEN SLOW SCIENCE UNIVERSITEIT

Een universiteit die niet langer refereert aan een fysieke plaats gesitueerd in een tastbare context, lijkt minder in staat tot kritische en collectieve zelfreflectie, en plooit hierdoor terug op zichzelf. Maar al te vaak bevestigt ze zo, bijna vanzelfsprekend, de status quo. Als dienstverlening beperkt blijft tot enkel onderzoek over thema's die algemeen als maatschappelijk relevant of urgent worden beschouwd, is er weinig ruimte voor kritische (zelf)reflectie. Het zou echter verkeerd zijn om dit alles (louter) af te doen als het gevolg van een 'uitzonderlijke situatie'. Dat de omschakeling naar een digitale universiteit mogelijk was, en dat men überhaupt de aanname had dat dit mogelijk was, komt door processen die al in gang waren gezet vóór corona. Thuiswerk of digitale mogelijkheden binnen onderzoek en onderwijs, bijvoorbeeld, werden ook vóór corona al verkend. De opkomst van globale campussen ging ook vóór de pandemie al in tegen de lokale verankering van de universiteit. De universiteit als grootstedelijke instelling in de eigen stad verwordt zo tot een *global brand* – een merk waarbij de gesitueerdheid van kennis volledig wordt losgelaten. Vanuit dat perspectief lijkt het een kleine stap naar de tele-universiteit. De gevolgen zijn echter nefast wanneer vorm en inhoud niet voldoende op elkaar zijn afgestemd. Zoals het Désexcellence-collectief terecht stelde:

het digitale onderwijs is niet iets dat individuen er zomaar even bijnemen. Zelfs een hybride universiteit vergt tijd, middelen en specifieke expertise. Bovendien laat ook de tele-universiteit, en de manier waarop die nu wordt vormgegeven, alleen maar gestandaardiseerde oplossingen toe. Voor die groepen studenten en personeelsleden voor wie het digitale studeren of werken een verademing vormt (bijvoorbeeld studenten met autisme, personeel dat lange pendelafstanden kan vermijden of zij voor wie pestgedrag op de campus wegvalt), komen andere groepen in de plaats voor wie de tele-universiteit niet werkt (bijvoorbeeld studenten met concentratieproblemen of personeel in een moeilijke thuissituatie). Discussies die zich beperken tot fysieke of digitale universiteit stellen de oorzaak niet in vraag, namelijk het gebrek aan mogelijkheden voor gedifferentieerde zorg. We kijken dan ook kritisch naar het Voorsprongfonds. Een initiatief van de Vlaamse overheid dat de impact van de pandemie in het hoger onderwijs meent te willen opvangen door middelen vrij te maken om het onderwijs flexibeler, toekomstgerichter en digitaal te maken. Het blijft de vraag in welke mate het fonds echt een duurzaam antwoord biedt op de problemen die de pandemie scherper stelde en niet vooral verdere rationalisatie en standaardisering voor oog heeft, wanneer de middelen die worden vrijgemaakt niet in proportie staan tot eerdere evenals aangekondigde besparingen in hetzelfde hogere onderwijs.

Ook de idee van de universiteit als collectief stond voor corona al onder druk, door de manier waarop universitaire structuren zijn uitgebouwd, waarbij vooral individuele carrières centraal staan. Academisch personeel wordt geacht individueel 'een sterk profiel' uit te bouwen dankzij de heilige drievuldigheid van publicaties, citaties, en binnengehaalde financiering, om zo te kunnen concurreren voor schaarse posities en onderzoeksmiddelen. Dit systeem onderwaardeert niet alleen onderwijs en maatschappelijke dienstverlening, maar miskent ook hoe kennis collectief tot stand komt, door uitwisseling tussen onderzoekers, studenten, alsook de bredere samenleving – het beeld van de (in werkelijkheid onbestaande) individuele geniale professor blijkt erg volhardend. Corona vergroot en versnelt vooral de al bestaande systemische ongelijkheden: het onderbemande onderwijzend, administratief en ondersteunend personeel werd overspoeld door extra werk, terwijl het systeem waarin academici werken geen enkele incentive heeft voorbij een eigen ethisch kader om die werkzaamheden te reorganiseren. Het is om die reden dat universiteiten opriepen om 'vrijwillig' te helpen met bepaalde taken (bijvoorbeeld examentoezicht), elkaar te steunen en 'mild te zijn' – oproepen die altijd luider klinken in de oren van sommigen dan anderen. Wie plotseling meer tijd heeft doordat pendel, conferenties of veldwerk niet doorgaan, wordt individueel voor de keuze gesteld om die ene belangrijke publicatie af te werken en zo het eigen cv te spijzen, dan wel collega's te ondersteunen met het risico binnen enkele maanden of jaren genadeloos uit de academische ratrace te worden gekegeld door hen die voor de eerste optie gingen. Sympathieke oproepen tot interne solidariteit zijn gedoemd om te mislukken zolang diezelfde solidariteit op structureel niveau op langere termijn wordt afgestraft. Bovendien staan zulke oproepen ook structurele institutionele actie in de weg.

Hoewel momenteel, in een periode die voor velen moeilijk en uitputtend is, het vroegere 'normaal' aan onze universiteiten aantrekkelijk lijkt, mag de post-corona-universiteit evenmin voortbouwen op een geromantiseerd ideaalbeeld van de pre-corona-universiteit. De tele-universiteit is niet enkel de oorzaak van nieuwe vormen van precariteit, maar fungeert ook – misschien vooral – als een vergrootglas voor al bestaande pijnen binnen de academische wereld. In die zin biedt de post-corona universiteit een uitgelezen kans om die pijnen aan te pakken en collectief een andere universiteit na te streven. Al in 2012 schreef Isabelle Stengers een pleidooi voor een andere universiteit, waarin ze stelde dat een andere universiteit start met te 'erkennen dat we ziek zijn, en dat we herstel nodig hebben' (p.18). Te midden van een globale pandemie klinken deze woorden haast profetisch. De universiteit is letterlijk en figuurlijk ziek. We hebben geen nood aan extra pleisters op een houten been, we moeten op zoek naar wat ons ziek maakt. Met Slow Science – een collectief geëngageerde academici waar we deel van uitmaken; dit artikel schrijven we evenwel in eigen naam – staan we niet voor een kant-en-klaar antwoord, geen 'pil' voor de zieke universiteit, maar een beweging die vele wegen naar herstel bijeen kan brengen (Stengers 2012). We ijveren voor een universiteit die alle vormen van arbeid erkent, waardeert en mogelijk maakt; die haar werknemers en studenten erkent als mensen van vlees en bloed; die actief nadenkt over welke soorten kennis nodig of wenselijk zijn en over de voorwaarden en gevolgen van bepaalde vormen van kennisproductie; en die (letterlijk en figuurlijk) haar plaats en verantwoordelijkheid in de stad en de maatschappij opneemt. Want een andere universiteit is mogelijk.

VIGNETTE: Blik op de toekomst

Maart 2023. Het COVID-22 virus dat al een aantal maanden voor onrust zorgt in Centraal-Azië, bereikt zoals voorspeld West-Europa en zet de wereld op z'n kop. Hoewel de COVID-19-pandemie nog alomtegenwoordig is in het collectieve geheugen en de samenwerking met Centraal-Aziatische wetenschappers en artsen allervlotst verloopt, wordt Europa opnieuw in snelheid gepakt door het onwaarschijnlijke tempo waaraan het virus muteert. De Belgische regering kondigt een algehele lockdown af en alle niet-essentiële sectoren sluiten de deuren en gaan, waar mogelijk, over tot telewerk. Ook de universiteit neemt maatregelen. Rector Rick Van Goesels schort na spoedoverleg met alle betrokken geledingen met onmiddellijke ingang het gewoonlijke verloop van het tweede semester op. Alle niet-essentiële activiteiten worden stilgelegd. Er wordt ruimte voorzien voor onderwijzend personeel om leerinhouden en -vormen te herzien, en studenten krijgen een stem in dit proces, terwijl er voornamelijk ingezet wordt op alternatieven en continuering voor kwetsbare groepen. Er wordt door regelmatig breed overleg toegezien op de werklast bij alle betrokkenen – niemand mag in deze periode overwerkt raken en takenpakketten dienen eerlijk herverdeeld te worden; daarbij wordt altijd rekening gehouden met zorg- en andere bijkomende taken. Fysieke

bijeenkomsten in de open lucht genieten de voorkeur, digitale alternatieven krijgen louter een ondersteunende functie; het is niet de bedoeling dat onze private ruimtes onze werkplaats worden. Maatschappelijke dienstverlening in tijden van pandemie treedt ditmaal op de voorgrond: personeel en studenten worden in de eerste plaats aangemoedigd bij te dragen tot lokale voedselbedeling, er wordt ook hulp gezocht bij het herinrichten van nu leegstaande gebouwen tot onderkomen voor daklozen – die activiteiten worden dan ook vanzelfsprekend als kerntaak van studenten en personeel beschouwd en als dusdanig erkend. Ondertussen worden administratieve deadlines voor de duur van de pandemie opgeheven, wat betekent dat ook deadlines voor projectaanvragen worden verschoven voor zolang de pandemie duurt en contracten automatisch worden verlengd voor de nodige tijd. De persoonlijke situatie en context worden hierbij steeds in volle rekening gebracht. De universiteit bouwt zelf structuren uit om dit in kaart brengen; zo is een individuele doctoranda nooit alleen verantwoordelijk om bewijzen te leveren voor een verlenging of deadlineverschuiving. Er worden handleidingen opgesteld voor lesgroepen, onderzoeksgroepen, promotoren, administratief of zorgpersoneel om systemen te helpen opzetten waardoor er tijdens bijeenkomsten (in de openlucht of online) steeds voldoende aandacht kan gaan naar het menselijke aspect en de nieuwe noden die ontstaan door de moeilijke context. Er is vanzelfsprekend ook voldoende, gratis, en eenvoudig toegankelijke psychologische begeleiding voorhanden. Door de erbarmelijke manier waarop het uitbestede poetspersoneel behandeld wordt, beslissen alle Vlaamse universiteiten – uit solidariteit en als statement naar de bredere samenleving toe – gezamenlijk over te gaan tot het insourcen van alle uitbestede contracten. Op beleidsniveau proberen de verschillende universiteiten de regering even goed te laten luisteren naar alle vormen van expertise en ijveren ze zo mee voor een holistisch en menselijk beleid waarbij ook ethische overwegingen doorwegen. Ze deinzen er niet voor terug het beleid in vraag te stellen of hun middens op te roepen tot kritische reflectie: het is duidelijk dat ongrondwettelijke dictaten waarvan de wetenschappelijkheid niet bewezen is, niet getolereerd kunnen worden; maatregelen dienen coherent te zijn; mentaal welzijn is minstens even belangrijk als fysiek welzijn; onderwijs is vanzelfsprekend wezenlijker dan shoppen. COVID-19 heeft diepe sporen nagelaten in de samenleving, en de universiteit en de vergaarde kennis van de afgelopen jaren moeten voorkomen dat de geschiedenis zich herhaalt en deze pandemie even uitsluitend, vernietigend en armoedeversterkend werkt als de vorige. De verschillende Vlaamse universiteiten trekken hiervoor aan één zeel en eisen nu, na jaren overleg, dat de overheid met onmiddellijke ingang het financieringsmodel herzielt om iedereen de nodige ademruimte te geven. Als drukkingsmiddel wordt collectief besloten een publicatiemoratorium af te kondigen. De geldpot wordt in overleg met de verschillende instellingen en op basis van de bestaande noden herverdeeld, en er wordt ook actief gewerkt aan een duurzamer model waarbij de Vlaamse universiteiten elkaar niet kapot hoeven te concurreren.

VERDER LEZEN

- Het Slow Science manifest in tijden van corona: slowscience.be/corona-manifesto/
- De basisprincipes van het Slow Science collectief: slowscience.be/the-slow-science-manifesto-2/
- Collectieve (en dus niet exhaustieve) bibliografie en bronnen rond academia en COVID-19: tinyurl.com/coronabibliography
- Désexcellence:
 - Meer uitleg over het algemene initiatief: lac.ulb.ac.be/LAC/home.html (laatst geraadpleegd 26 juni 2021)
 - Meer uitleg over het COVID-19-initiatief ‘En cours, pas en ligne’: encourspasenligne.be/ (laatst geraadpleegd op 26 juni 2021)
- Meer info over het effect van COVID-19 op de tijdsbesteding van academici: wetenschapismvx.be/assets/COVID/COVID-factsheet.pdf (laatst geraadpleegd op 26 juni 2021)
- Meer info over verslechterde arbeidsomstandigheden aan de Universiteit Antwerpen: www.standaard.be/cnt/dmf20210305_92538209 “Universiteit Antwerpen geeft schoonmakers duw richting armoede”: https://www.standaard.be/cnt/dmf20210305_92538209. (laatst geraadpleegd op 26 juni 2021)

REFERENTIES

- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power & the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Stengers, I. (2012). ‘Een andere universiteit is mogelijk’. Oikos (online). Beschikbaar op www.oikos.be/tijdschrift/archief/jaargang-2012/oikos-60-1-2012/797-60-02-stengers-een-andere-wetenschap-is-mogelijk/file, laatst geraadpleegd op 26 juni 2021.

HOOFDSTUK 22

ZORGEN VOOR DE UNIVERSITEIT VAN MORGEN? NAAR EEN ZORGENDE STAD

Luce Beeckmans, Valerie De Craene & Anneleen Kenis³⁰

Universiteit Gent | Vrije Universiteit Brussel | Katholieke Universiteit Leuven

Getuigenis I

‘Toen de lockdown in maart 2020 vrij plots werd afgekondigd, ging dat vrijwel onmiddellijk gepaard met de mededeling dat de universiteiten hun onderwijs gewoon gingen voortzetten, maar dan online. Op het eerste gezicht leek het een nobele doelstelling de studenten een verloren coronajaar te besparen, maar met drie kinderen onder de zes jaar in huis bleek al vanaf dag één dat ik voor een quasi onmogelijke uitdaging werd gesteld. Maanden en vele alarmkreten later, leek dat amper tot de universiteiten zelf doorgedrongen. Uiteindelijk is het nooit verder gekomen dan oproepen tot mildheid voor collega’s die zorgtaken te vervullen hadden en de introductie van coronaverlof dat door geen enkele van mijn collega’s – mezelf inclusief – werd opgenomen omdat er simpelweg geen vervanging voorzien was om de lessen over te nemen of de onderzoeksprojecten op te volgen. Zorgverlof opnemen zou daardoor vooral een inkomensverlies betekenen in plaats van een tijdswinst. Na de eerste piek en de maandenlange lockdown volgden nog verschillende periodes van korte lockdown en preventieve quarantaine. Het credo van de overheid was daarbij steeds: ‘mensen die kunnen thuiswerken, worden gevraagd hun kinderen thuis te houden (en dus niet naar de noodopvang te sturen)’. Het leek wel een *contradictio in terminis*, maar niemand leek er erg veel aandacht aan te besteden. Bovendien zaten veel mensen in (nog) veel penibeler situaties, dus wie was ik om aandacht te vragen voor mijn case. Toch kon ik moeilijk uitmaken welk deel van mezelf zich het meest geschoffeerd voelde: de academica van wie werd verwacht haar werk evengoed in het bijzijn van een 1-, 4- en 6-jarige uit te kunnen voeren, of de moeder die

30 Gemeenschappelijke eerste auteurs.

werd verondersteld voor haar kinderen te kunnen zorgen terwijl ze les aan het geven was voor haar computerscherm in een lawaaierig huis. Mijn partner, die zelfstandige is, had met iets heel gelijkaardigs te maken. Voor het 'crisis-overbruggingsrecht bij zorg voor een kind' stond fijntjes geschreven: 'zelfstandigen die hun activiteit van thuis kunnen organiseren, komen in beginsel niet in aanmerking'. Dat men binnenshuis niet langer kon werken door de evidente reden plotseling opgesloten te zijn met drie kinderen die zorg, toewijding en pre-teaching behoeven, was de wetgever geheel ontgaan. Corona stelde alle werkende ouders op één of andere manier voor dit problemen, moeders evenzeer als vaders. Maar toch bleek al snel uit een VUB-tijdsbestedingsonderzoek dat vooral vrouwen de zorgtaken op zich namen, al dan niet door deeltijds te gaan werken en hun professionele ambities dus netjes op te bergen. Maar zelfs in mijn geval, waar het huishouden gelijk verdeeld is, zorgde corona voor een ongelijke situatie, omdat de meerderheid van de academici nog steeds mannen zijn en zij dus de zorg grotendeels aan 'hun' vrouwen overlieten. In een hyper-competitieve professionele sector zoals academia, is het dus niet voldoende dat je eigen huishouden evenwichtig is. Als het elders niet zo is, blijft de competitie 'vervalst'. Uiteindelijk krijg je de rekening dubbel betaald: niet alleen draai je je dubbel door op dezelfde plaats en tijd professionele en reproductieve arbeid uit te moeten oefenen, op het einde van het coronajaar zit er een gat in je cv dat je lange-termijn carrièrekansen hypothekeert en de genderbalans in de academie alleen verder dreigt te verstoren.'

Getuigenis 2

'Nog maar nauwelijks was de lockdown in voege of ik kreeg de vraag van een Belgische uitgeverij of ik geen boekentoptien kon doorgeven om de lockdown door te komen. Hoogzwanger, met drie joelende kinderen in een te klein Londens appartement, overwoog ik even om in de plaats mijn toptien van kinderliedjes door te sturen. Die hadden ondertussen allemaal hun eigen variant gevonden: van 'Three little monkeys jumping on the bed' tot 'London Bridge is falling down' (en ik duwde mijn oordopjes nog wat dieper in). Maar ik besloot dat ik mijn sarcasme misschien beter voor mezelf hield, en dat er hoe dan ook belangrijkere dingen waren om me op te concentreren. Toch bleek de suggestie dat we ons wellicht gigantisch aan het vervelen waren me achtervolgen. Bij wijze van geste verleende een aantal uitgeverijen gratis toegang tot in normale tijden stevig geprijsde e-boeken en documentaires. Toen ik mijn bijdrage aan een online workshop wou afzeggen, werd behoorlijke druk gezet dit toch te laten doorgaan, gezien de hoge nood van de ingeschreven deelnemers aan zelfs maar virtueel contact om de lege dagen door te komen. Academische tijdschriften lanceerden 'corona special issues', al dan niet met strakke deadlines, omdat we nu toch minder tijd in conferenties en andere tijdrovende 'sociale' academische activiteiten hoefden te steken. Hier en daar werd al lachend geopperd dat een quarantaine zo slecht niet hoeft te zijn, aangezien Shakespeare één van zijn meesterwerken in quarantaine tijdens de pestepidemie in de 17e eeuw schreef. En zo bleek, want nog geen half jaar later was het aantal (meestal op zich best wel sympathieke) 'mannen' in Vlaanderen dat een boek tijdens de lockdown

had geschreven al niet meer op één hand te tellen: Dirk Geldof, Dirk Holemans, Paul Verhaeghe, Bleri Lleshi ...³¹ Velen van hen hadden de lockdownperiode gebruikt om hun licht over de coronacrisis te laten schijnen. Dat bij vele anderen dat licht hooguit een bedlampje was, en dat Shakespeare zijn meesterwerk op een landgoed ver weg van de stad en van allerlei zorgtaken schreef, werd hier en daar wel in een voorwoord of dankwoord erkend, maar in pleidooien voor sociale verandering toch vooral vergeten.

Waar ik in het begin van de pandemie best de welwillendheid aan de dag wilde leggen om te geloven dat het beleid gewoon gepakt was in snelheid, en dat men met de realiteit van het dagelijkse leven nog geen rekening had kunnen houden, toont een terugblik meer dan een jaar na de start van de pandemie een minder opbeurend verhaal. Als ik alleen al maar naar mijn eigen ervaringen kijk, die absoluut niet de slechtste zijn, moet ik vaststellen dat, aan de universiteiten waar ik werk, er nauwelijks tot geen reële maatregelen genomen zijn om de gevolgen van de pandemie op het versterken van de genderongelijkheid te voorkomen. Hooguit vind je wat zelfmanagement tips om het telewerken tot een succes te maken: 'kies een werkruimte waar je geconcentreerd je taken kan uitvoeren'. Alsof we daar zelf nog niet aan gedacht hadden. Daarbij wordt wel aangegeven dat dat niet voor iedereen mogelijk is en niet evident wanneer er thuis ook kinderen rondlopen. De oplossingen zijn echter al even mager als de analyse: 'Kies dan een plekje uit waar je voldoende overzicht hebt over alle activiteiten van de kinderen en waar je tegelijkertijd kan werken'. De suggesties lezen verder als volgt: 'Onderbreek het zitten regelmatig, idealiter elke 30 minuten.' Het blijkt toch moeilijk niet cynisch te worden. Alsof het al een optie was geweest om het zitten niet elke vijf minuten te onderbreken. 'Dit kan je doen door kort even op te staan of te bewegen, rond te wandelen, rechtstaand te werken of te bellen, ' Of achter je kinderen aan te hollen misschien? Gezien het er niet op leek dat de universiteit me ging helpen het telewerken met kinderen te combineren, keek ik dan maar even of ze me minstens konden helpen een ietwat ergonomischere werkomgeving te creëren, en bijvoorbeeld een bureaustoel konden laten leveren. Maar ook dat leek een structurele oplossing te veel: 'met enkele heel eenvoudige tips al een meer comfortabele situatie creëren [door] bijvoorbeeld een schoenendoos als voetensteun, een kussen achter je rug, boeken onder je scherm. Zorg er steeds voor dat alles veilig en stabiel blijft'. Hadden ze die veiligheid en stabiliteit maar naar mijn kinderen doorgedacht, want ondertussen kwam een ander kinderliedje me ter oren: *Humpty Dumpty had a great fall.*

31 Uitgeverijen stellen dat ze het afgelopen jaar meer boekmanuscripten binnen kregen dan ooit (Paredis, 2021). Tegelijkertijd is de genderbalans hiervan heel ongelijk verdeeld.

DE OOGKLEPPEN VAN DE UNIVERSITEIT³²

In dit artikel gebruiken we onze eigen ervaringen als (stads)onderzoekers in de gesloten stad als aanleiding om te reflecteren op de gespannen relatie tussen onbetaalde zorgarbeid en professioneel academisch werk in tijden van pandemie en in het digitale tijdperk. We proberen niet alleen te tonen hoe de pandemie een aantal zaken heeft blootgelegd in de gegenderde relaties op dit vlak. Ook gebruiken we onze eigen cases om te reflecteren op een breder fenomeen in de samenleving, ook buiten academia: het onzichtbaar maken van de zorgtaken, of het nu zelfzorg of zorg voor anderen is, die aan elk professioneel leven vooraf (zouden moeten) gaan. Paradoxaal genoeg heeft de pandemie de spanning tussen onbetaalde reproductieve arbeid en professioneel werk niet enkel versterkt, het heeft tegelijkertijd het bestaan van die spanning meer dan ooit zichtbaar gemaakt. Wie is er ondertussen niet gewend geraakt aan rondhollende kinderen door het scherm van een collega, een berg afwas op de achtergrond (oeps, vergeten de achtergrond op 'blur' te zetten), joggingsbroek (we moeten toch het huis niet uit), hippie haarsnit (de kapper die nog steeds niet terug aan het werk mag), een vergadering die even onderbroken moet worden omdat de kleinste een vuile pamber heeft, of een korte mail 's morgens dat een workshop niet kan doorgaan omdat het hele gezin (nog maar eens) in quarantaine moet. Terwijl de maatregelen om de covidpandemie in te dijken enerzijds de essentie en omvattendheid van zorgarbeid gigantisch genegeerd hebben, hebben ze die tegelijkertijd ook zichtbaar gemaakt. Maar eigenlijk gaat de logica nog verder: door virtueel in elkaars huiskamer binnen te kijken, werd heel expliciet duidelijk gemaakt dat mensen meer zijn dan hoe ze verschijnen in hun professionele leven. Door covid zag iedereen zich genoodzaakt haar living, keuken of slaapkamer met de buitenwereld te delen. Terwijl we enerzijds minder mens van vlees en bloed werden, werden we het tegelijkertijd meer. In dit hoofdstuk exploreren we of we hierop voort kunnen bouwen, zodat een meer zorgende stad mogelijk wordt (Kern, 2020). We vertrekken daarbij vanuit de case van zorgarbeid in de academische wereld, met een specifieke focus op de zorg voor kinderen, wetende dat zorg (of het gebrek eraan) veel breder gaat dan dat. Vandaaruit exploreren we of we ideeën kunnen ontwikkelen die van ruimere relevantie zijn.

COVID ALS LENS

Hoewel er de laatste decennia zeker een inhaalbeweging heeft plaatsgevonden en de genderpatronen minder uitgesproken zijn dan vijftig jaar geleden, tonen studies aan dat zorgarbeid nog steeds ongelijk verdeeld is volgens genderlijnen. Zo zijn het bijvoorbeeld nog steeds vooral vrouwen die deeltijds gaan werken om meer thuis

³² Dit stuk bouwt voort op een eerder stuk van dezelfde auteurs verschenen in Sampol (2020): 'Who cares aan de universiteit? Zorgarbeid en genderongelijkheid aan de universiteit in covidtijden'.

te kunnen zijn om zorgtaken op zich te kunnen nemen. Volgens de laatste cijfers in Vlaanderen werkt 43,6 % van de loontrekkende vrouwen deeltijds tegenover 11,8 % van de mannen.³³ Maar ook voltijds werkende vrouwen besteden gemiddeld 7,5 uur per week meer aan zorgarbeid dan voltijds werkende mannen.³⁴ Een enquête uit 2016 stelt dat de genderkloof in de verdeling van zorgtaken persistent is.³⁵ Wat het huishoudelijk werk betreft, is de genderkloof nog steeds gigantisch. Ondanks de (aarzelende) opkomst van de ‘nieuwe man’ en hoogtechnologische huis-, tuin- en keukenapparatuur, spenderen vrouwen wereldwijd nog steeds twee tot tien keer zoveel tijd aan huishoudelijke taken als mannen. Uit een rapport van de OESO uit 2014 blijkt dat vrouwen dagelijks gemiddeld tussen de drie en zes uur besteden aan huishoudelijke taken en mannen gemiddeld tussen de dertig minuten en twee uur. Ook op het werk nemen vrouwen het overgrote deel van de onbetaalde emotionele arbeid en pastorale zorg op zich: koffie zetten voor de vergadering, een luisterend oor bieden voor een leerling of student die het moeilijk heeft, een kleine attentie voorzien voor de jarige collega.³⁶

Covid heeft dit genderonevenwicht alleen maar versterkt. Uit een eerste VUB-tijdsbestedingsonderzoek blijkt dat ‘zoals verwacht’ vrouwen met kinderen gemiddeld 13 uur meer aan zorgtaken besteden dan vóór de lockdown (VUB Nieuws, 2020; Het Nieuwsblad, 2020). Mannen, daarentegen, geven aan dat ze meer vrijetijd hebben dan voordien. Bij mannen lijkt de aanwezigheid van kinderen bovendien weinig verschil te maken wat werktijd betreft. De studie toont zelfs aan dat ze iets meer tijd vinden om aan hun betaalde job te werken dan vóór de lockdown. Voor heel wat mensen komt die genderkloof, zowel vóór als tijdens de pandemie, bovenop andere ongelijkheden en vormen van discriminatie gelinkt aan bijvoorbeeld etniciteit, huidskleur, taal, sociale klasse en functionele beperkingen.

Uiteraard gaat dit soort studies altijd over gemiddelden en patronen en gelukkig verdienen heel wat zorgende mannen erkenning omdat ze er een uitzondering op vormen. Bovendien negeren deze studies over de statistische man/vrouw niet alleen dat velen zich niet met één van beide categorieën identificeren, ze vertrekken ook nog te vaak van klassieke gezinssituaties terwijl die steeds minder de norm zijn. Niettemin is het nuttig statistische verschillen te bestuderen. Al is het maar omdat de statistieken van de doorstroom in de academische wereld er ook niet om liegen. Terwijl 55 % van

33 Cijfers van de federale overheid. Voor loontrekkende vrouwen zijn de belangrijkste redenen om deeltijds te werken ‘zorg voor kinderen of afhankelijke personen’ (25 %), gevolgd door ‘andere persoonlijke of familiale redenen’ (20,2 %) en ‘de gewenste job wordt enkel deeltijds aangeboden’ (17,8 %). Bij hun mannelijke tegenhangers zijn dit de voornaamste redenen: ‘de gewenste job wordt enkel deeltijds aangeboden’ (17,6 %), ‘andere persoonlijke of familiale redenen’ (13,3 %) en ‘andere redenen’ (11,8 %). 10,2 % van de deeltijds werkende mannen vindt geen voltijds werk. Bron: statbel.fgov.be/nl/themas/werk-opleiding/arbeidsmarkt/deeltijds-werk.

34 Cijfers van Rosa: rosavzw.be/site/kwesties/arbeid-zorg/definitie.

35 Gezinsenquête van Weliswaar, blad van de Vlaamse Overheid: www.weliswaar.be/hoe-combineert-de-vlaming-werken-gezin.

36 Zie ook Siggie Vertommen (2020)

de studenten vrouw is, daalt dat cijfer naar 46 % van de doctoraatsonderzoekers, 38 % van de postdocs en 27 % van de professoren.³⁷ Daar bestaan uiteraard veel redenen en verklaringen voor (zie ook Bono, De Craene en Kenis, 2019). Vooroordelen en discriminatie spelen ongetwijfeld een belangrijke rol. Zo tonen studies aan dat simpelweg het veranderen van de naam op een sollicitatiebrief nog steeds tot een andere inschatting leidt.³⁸ Maar er is een veel makkelijkere, structurele verklaring: wie door de opname van zorgtaken minder tijd heeft om te publiceren, onderwijstaken voor te bereiden, onderzoeksfinanciering aan te vragen en zich te mengen in het publieke debat, verliest zonder enige twijfel makkelijker in de academische race. Dat dit alles door covid versterkt wordt, moet eigenlijk nauwelijks uitgelegd worden. In periodes van lockdown of quarantaine worden ouders of *carers* verondersteld zich thuis samen met hun kinderen op te sluiten en hen zorg, entertainment en home-schooling aan te bieden. Op hetzelfde moment en op dezelfde plaats wordt van hen verwacht dat ze deze voltijdse zorgtaak combineren met hun, al dan niet voltijdse, (academische) job. Deze verwachting suggereert dat zorgarbeid iets is dat ouders er zomaar even bij of naast kunnen nemen. Bovendien is, zoals we ondertussen weten, de context waarin deze combinatie van zorgarbeid en telewerken plaatsvindt verre van gelijk. Een villa met grote tuin en voor ieder kind een eigen kamer biedt uiteraard meer mogelijkheden dan een klein geluidsgevoelig appartement waar je op elkaars vingers zit te kijken. Tweeoudergezinnen hebben uiteraard meer mogelijkheden dan eenoudergezinnen, waarbij deze laatste in acht op de tien gevallen uit alleenstaande moeders bestaan. Maar ook tweeoudergezinnen hebben hun specifieke problemen, onder andere omdat zorgwerk doorgaans niet op genderneutrale wijze wordt verdeeld. Bovendien maakt de focus op het huishouden of kerngezin als zorgenheid abstractie van de bredere zorgrelaties waar mensen (idealiter) deel van uitmaken.

STILSTAAN TIJDENS DE RATRACE

De specificiteit van academisch, en ander project-gebaseerd werk, maakt dat periodes van inactiviteit enerzijds makkelijker kunnen worden opgevangen, maar anderzijds op de iets langere termijn sterker doorwegen. De relatieve flexibiliteit maakt dat veld- of labowerk, publicatieplannen of projectaanvragen relatief gemakkelijk worden doorgeschoven naar een later moment. Op die manier kan het 'nu' worden ontlast, en kunnen extra zorgtaken er worden 'bijgenomen'. Maar het niet-verrichte werk verdwijnt niet. Het wordt toegevoegd aan de berg die na de crisis te wachten ligt. Daarbij straft de academische ratrace genadeloos iedereen af die 'achter loopt'. Academia werkt volgens

37 Cijfers uit 2018 voor het Vlaamse hoger onderwijs. wetenschapismvx.be/facts-and-figures en data-onderwijs.vlaanderen.be (Hoger Onderwijs in cijfers academiejaar 2018-19)

38 Zie bijvoorbeeld in dit onderzoek met fictieve sollicitatiebrieven: www.steunpuntwerk.be/system/files/overwerk_2015_3_05.pdf. Zie ook het werk van Femi Otitoju over 'Unconscious bias': www.cbc.ca/radio/tapestry/facing-our-shadows-1.4037913/how-to-overcome-your-unconscious-biases-1.4038641.

de logica van een watervalsysteem of afvalrace: in elk stadium kunnen slechts de ‘beste’ zoveel percent doorgaan naar de volgende stap. Hierdoor kenmerkt een academische tewerkstelling zich zeker in de beginjaren door werkonzekerheid en instabiliteit. Voor veel vrouwen komt dit overeen met hun reproductieve jaren, waardoor ze niet alleen botsen op het veel besproken ‘glazen plafond’, maar ook op een *maternal wall*. Zaken zoals ouderschapsverlof zijn daarom hooguit een pleister op de wonde. Ze kunnen dan wel een schijn van verlichting geven, maar op iets langere termijn betalen dezelfde mensen de prijs. Zeker wanneer maar al te vaak blijkt dat tijdelijke contracten niet worden verlengd met de duur van het zorgverlof. De beperkte tijd steken in wat niet kan worden uitgesteld, betekent in de praktijk dat alle overgebleven professionele tijd naar onderwijs en administratie gaat, iets wat nauwelijks wordt gehonoreerd in de academische afvalrace. Daarbij komt dat vrouwen gemiddeld een hogere onderwijsbelasting hebben, en de abrupte overschakeling naar online teaching dus ook vooral op hun schouders terecht kwam.

Het bleek al snel dat de bezorgdheden rond het potentieel negatieve effect van covid op genderongelijkheid in academia niet louter speculaties betroffen. Zo zagen tijdschriften een vermindering in inzendingen van vrouwen, terwijl mannen gemiddeld genomen net meer artikels instuurden (Flaherty, 2020a; Flaherty, 2020b; Fazackerley, 2020; Oleschuk, 2020; Witteman, Haverfield & Tannenbaum, 2021). Covid was nog maar eens het vergrootglas voor een bestaande realiteit. Eerdere studies lieten al zien dat zodra er kinderen in het spel zijn, vrouwen, zoals te verwachten, minder buitenlandse trips doen. Mannen doen er interessant genoeg net meer. Als vaders ouderschapsverlof opnemen, wordt dit vaker gebruikt als een verbloemde sabbatical of om strategische redenen (bijvoorbeeld om een contractverlenging te bekomen), terwijl zorgverlof bij vrouwen meestal noodgedwongen 200 % naar zorgtaken gaat. Kinderen krijgen in academia mondt dan niet enkel uit in een *motherhood penalty*, maar ook in een ‘fatherhood bonus’. Het is waarschijnlijk dat covid daar nog eens een schep bovenop heeft gedaan.

ESSENTIËLE ARBEID

Toen de eerste lockdown van start ging, lanceerde een aantal academici een dappere petitie. Ze stelden dat academisch werk geen essentieel werk is en gingen daarbij regelrecht in tegen de keuze om de universiteiten op te nemen op de lijst van essentiële beroepen die zelfs in tijden van lockdown moesten blijven draaien. Terwijl klerenwinkels, kapperszaken, sporthallen, restaurants en crèches dicht gingen, en lagere en secundaire scholen op hooguit een beperkte vorm van online onderwijs overschakelden, moesten de universiteiten koste wat kost open blijven, al was het in deze context dan volledig online. Van haar personeel werd verondersteld dat dit zonder meer allemaal kon worden gecombineerd. Tegelijk werd één ding voor veel mensen snel duidelijk: thuis was er essentieel werk dat niet zomaar kon worden genegeerd.

Al jaren stoten feministische collectieven op de onmogelijkheid van de zorgstaking. (Power, 2009). Waar stakingen krachtige instrumenten zijn om de essentialiteit van bepaalde arbeidssectoren zichtbaar te maken – denk maar aan vrachtwagenchauffeurs die in enkele dagen tijd het hele land kunnen platleggen simpelweg door ‘s morgens niet uit te rijden – is dat voor zorgarbeid veel minder evident. Het eigene aan een groot deel van de reproductieve of zorgarbeid is dat het zo essentieel is, dat elke werkweigering onmogelijk is, of minstens gigantisch zware consequenties heeft, en dan nog wel voor de meest kwetsbaren en zorgbehoevenden in onze samenleving. Het is een spanning waar verpleegsters, verzorgsters in rusthuizen of crèches, of familiehelp medewerkers – niet toevallig allemaal vrouwelijke sectoren – elke keer opnieuw mee worden geconfronteerd. De logica is dan al snel maar te blijven draaien. De covidcrisis bracht in die zin een unieke kans: namelijk om te staken, en daarbij de essentie van zorgarbeid zichtbaar te maken, zonder de meest kwetsbaren te raken. Waar we onze zorgtaken niet konden laten vallen, kan diezelfde essentialiteit niet voor onderzoek of onderwijs worden geclaimd. We hadden dan ook moeten zeggen: elke dag dat de kinderen thuis zijn, of er voor zieke f(r)amilieleden moet worden gezorgd, leggen we al ons andere werk neer.³⁹

ZORGEN VASTLEGGEN IN INFRASTRUCTUUR

Covid was niet enkel een unieke kans voor een daadwerkelijke zorgstaking, maar ook voor het structureel verankeren en ‘infrastructureren’ van solidariteit en een fundamentele herverdeling van zorgarbeid. Tegelijk is het opbouwen van zo’n infrastructuur van zorg niet iets dat aan kerngezinnen of aan private marktmechanismen kan worden overgelaten (Federici, 2019), maar vanuit een perspectief van ‘commoning’ moet worden benaderd. Of nog anders gesteld: het gaat over de collectivisering van ons dagelijks zorg- of reproductiewerk op een manier dat ze wordt gedeconnecteerd van commodificatie en herdacht vanuit gemeenschappelijkheid (zie ook Mies & Bennholdt-Thomsen 1999). Een interessant voorbeeld betreft de vroege materialistische feministen als Dolores Hayden (1981) die opkwamen voor gemeenschappelijke keukens in bouwprojecten in plaats van het ideaal van de eigen keuken in modernistische woonprojecten waar de vrouw tot ‘veroordeeld’ was. Zoals Silvia Federici (2016) stelt:

If the house is the oikos on which the economy is built, then it is women, historically the house workers and house prisoners, who must take the initiative to reclaim the house as a center of collective life, one traversed by multiple people and forms of cooperation, providing safety without isolation and fixation, allowing for the sharing and circulation of community possessions, and, above all, providing the foundation

39 F(r)amilieleden verwijst naar *friends* of vrienden en/als familieleden waarbij het artificieel gelijkstellen van biologische en gezinsbanden wordt opgeheven, en wordt erkend dat mensen dichte, belangrijke en levenslange (zorg) relaties kunnen ontwikkelen met mensen die niet volgens de klassieke definities tot hun familie worden gerekend.

for collective forms of reproduction. As has already been suggested, we can draw inspiration for this project from the programs of the nineteenth century materialist feminists who, convinced that the home was an important 'spatial component of the oppression of women,' organized communal kitchens, cooperative households calling for workers' control of reproduction.

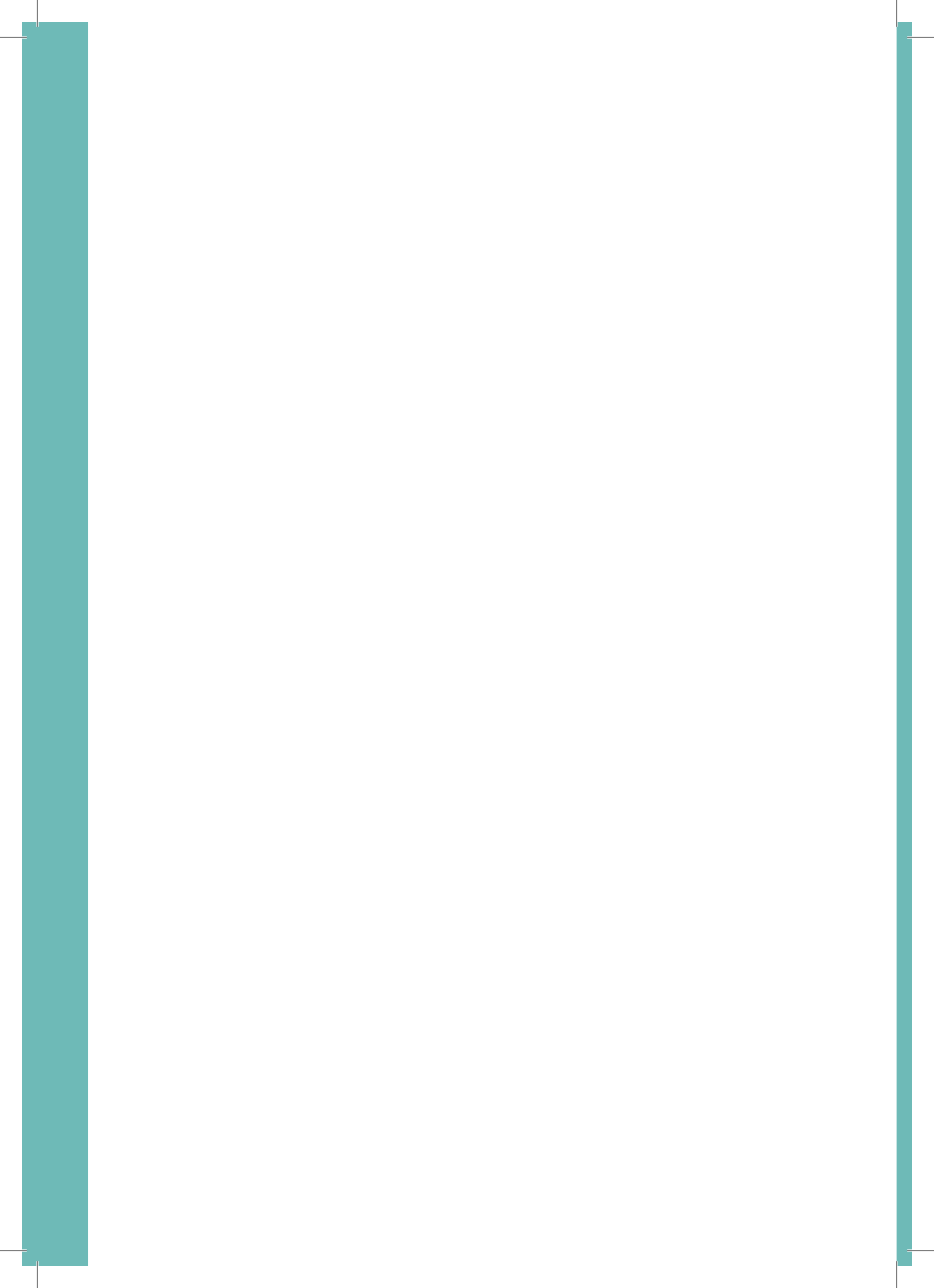
Analoog zou de covidcrisis ons kunnen aanzetten om zorg te herbekijken, te herverdelen en te collectiviseren. Eenvoudige oplossingen hadden met een beetje logistieke goodwill kunnen worden uitgerold om de burn-outs en bore-outs ten gevolge van covid wat meer in balans te brengen. In plaats van eilandjes van kerngezinnen had men grotere 'gesloten' zorggemeenschappen kunnen vormgeven. Stedelijke contexten zijn hier uniek geschikt voor, omdat mensen dicht bij elkaar wonen en er gemakkelijker dan op andere plaatsen cross-sectorale connecties kunnen worden opgezet. Door ruimte- en tijdsgebruik anders te benaderen had men mensen die op dit moment vaak nauwelijks (zorg)relaties ten opzichte van elkaar hebben, met elkaar in contact kunnen brengen, bijvoorbeeld op straatniveau, of een deel van een straat. Ruimtelijke ingrepen, zoals het (tijdelijk) autovrij maken van de straten, hadden nieuwe collectieve ruimtes kunnen creëren waar mensen elkaar kunnen ontmoeten terwijl de verdere verspreiding van de pandemie tegelijk wordt tegengewerkt, door tussen deze zorggemeenschappen schotten te zetten. Daarbij is het van belang dat de ruimte rechtvaardig wordt herverdeeld in plaats en tijd, en dus in rekening wordt gebracht dat sommigen veel meer en anderen veel minder private ruimte ter beschikking hebben. Waarom niet tijdelijk het speelplein aan de dichterbevolkte straat met minder private tuinruimte annexeren? Waarom niet (tijdelijk) leegstaande gebouwen ten dienste stellen van wie meer ruimte nodig heeft? Ook op stadsniveau zijn er mogelijkheden. Denk bijvoorbeeld aan het voetbalstadium in Kopenhagen. Kinderen kregen er les, maar ook het grasveld was open om binnen de stad meer ademruimte te creëren. Of denk aan de acties en petities om van de koninklijke tuinen in Brussel of het vliegveld van Deurne publieke ruimtes te maken. De universiteiten zouden een voortrekkersrol kunnen spelen in het op- en openstellen van dergelijke zorginfrastructuren door rondrennende kinderen tijdens het zoomgesprek niet enkel te tolereren, maar ook echt actief na te denken hoe bijvoorbeeld hun eigen stedelijk gebouwenbestand kan worden ingezet als instrument voor een zorgende stad.

REFERENTIES

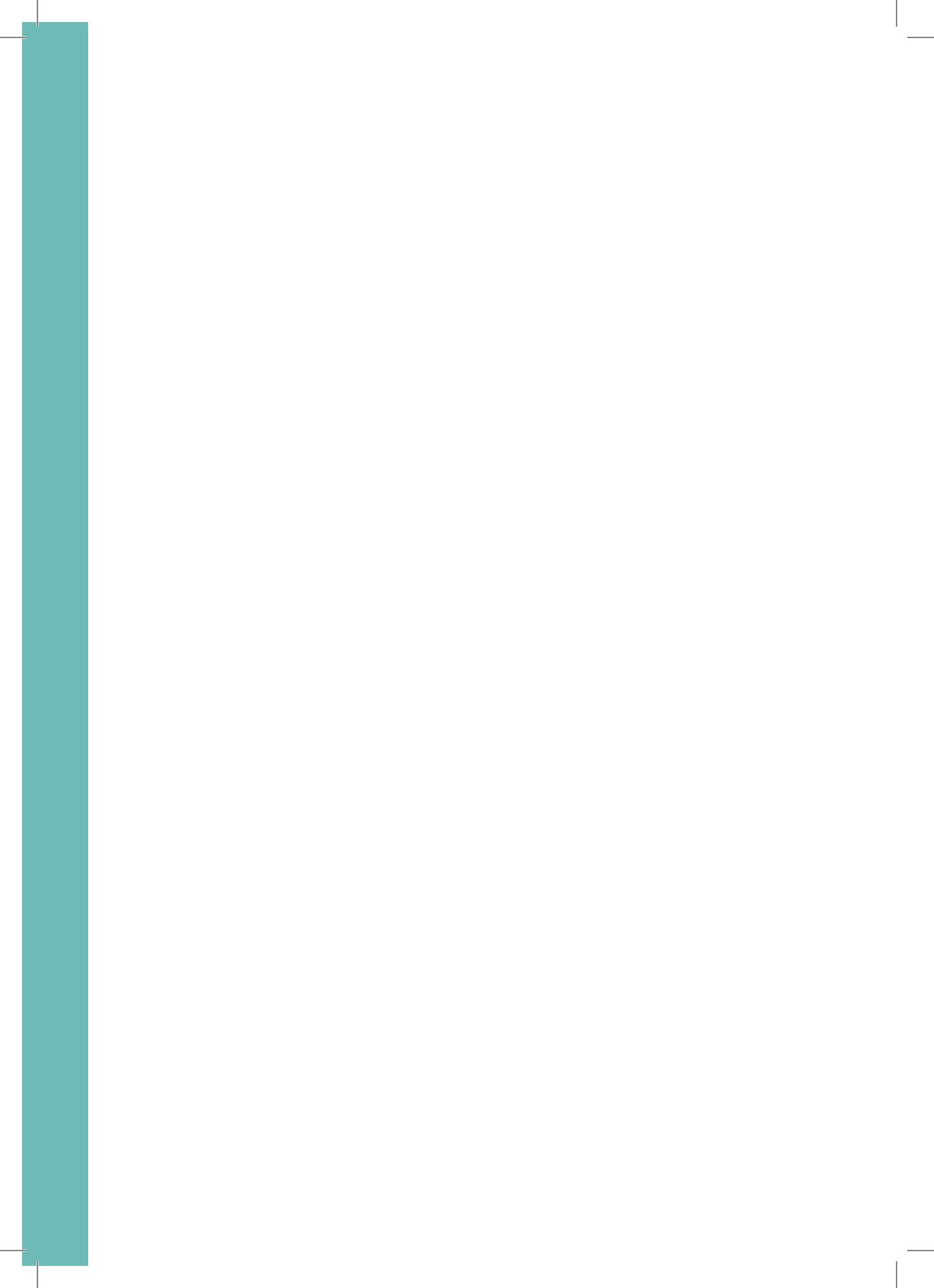
- Arruzza, C., Bhattacharya, T., & Fraser, N. (2019). *Feminism for the 99%: A Manifesto*. London, New York: Verso Books.
- Bono, F., De Craene, V., Kenis, A. (2019). My best Geographer's Dress: Bodies, Emotions and Care in Early-career Academia. *Geografiska Annaler B: Human Geography*. doi: 10.1080/04353684.2019.1568200

- Beeckmans, L., De Craene, V., & Kenis, A. (2020). 'Who cares aan de Universiteit?' *Sampol*. Beschikbaar op www.sampol.be/2020/05/who-cares-aan-de-universiteit.
- Fazackerley, A. (2020, 12 mei). 'Women's research plummets during lockdown – but articles from men increase'. *The Guardian*, online. Beschikbaar op www.theguardian.com/education/2020/may/12/womens-research-plummets-during-lockdown-but-articles-from-men-increase.
- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. London: PM Press.
- Federici, S. (2016). 'Feminism and the Politics of the Commons'. In M. Hlavajova & S. Sheikh, (eds). *FORMER WEST: Art and the Contemporary After 1989* (pp. 379-390). Cambridge, MA: MIT Press. Beschikbaar ook op www.bakonline.org/prospections/sylvia-federici-feminism-and-the-politics-of-the-commons/.
- Federici, S., & Monteagudo, G. (2019). 'Women reclaim the commons: a conversation with Silvia Federici'. *NACLA Report on the Americas* 51(3): 256-261.
- Flaherty, C. (2020a, 21 april). 'No room of one's own'. *Inside Higher Ed*, online. Beschikbaar op www.insidehighered.com/news/2020/04/21/early-journal-submission-data-suggest-covid-19-tanking-womens-research-productivity.
- Flaherty, C. (2020b, 20 augustus). 'Something's got to give'. *Inside Higher Ed*, online. Beschikbaar op www.insidehighered.com/news/2020/08/20/womens-journal-submission-rates-continue-fall.
- Franck, P., Stroobants, T., & Van de Voorde, W. (2020, 1 april). 'Coronageweld in Vlaanderen: nu aandacht geven aan slachtoffers van geweld in gezinnen'. VRT Opinie, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/31/coronageweld/.
- Hayden, D. (1981). *The Grand Domestic Revolution*. Cambridge MA: MIT Press.
- Het Nieuwsblad (2020, 29 april). 'Mannen en vrouwen werken gemiddeld 10 uur minder per week'. *Het Nieuwsblad*, online. Beschikbaar op www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200429_04938750.
- Kern, L. (2020). *The Feminist City: Claiming space in a man-made world*. London, New York: Verso.
- Mies, M., & Bennholdt-Thomsen, V. (2000). 'Defending, Reclaiming, and Reinventing the Commons'. In *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalized Economy*. London: Zed Books.
- Oleschuk, M. (2020). 'Gender Equity Considerations for Tenure and Promotion during COVID-19'. *Canadian review of sociology = Revue canadienne de sociologie* vol. 57(3): 502-515.
- Paredis, L. (2021, 28 april). 'Corona doet mensen boeken schrijven: "We krijgen elke dag zo'n tien manuscripten binnen"'. VRT News, online. Beschikbaar op www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/04/28/corona-doet-mensen-boeken-schrijven-we-krijgen-elke-dag-zo-n-t/.
- Power, N. (2009). *One-Dimensional Woman*. London: Zero Books.

- Vertommen, S. (2020), *Liefde en Zorg in tijden van Kapitalisme. De paradox van reproductieve arbeid tussen onderdrukking en verzet*. Reprosist.org, online. Beschikbaar op reprosisit.org/wp-content/uploads/2021/06/paradox-van-reproductieve-arbeid-siggie-vertommen.pdf (laatst geraadpleegd 12 oktober 2021)
- VUB Nieuws. (2020, 30 april). 'Eerste bevindingen-VUB tijdsbestedingsonderzoek in tijden van Corona'. Beschikbaar op today.vub.be/nl/artikel/eerste-bevindingen-vub-tijdsbestedingsonderzoek-in-tijden-van-corona.
- Witteman, H.O., Haverfield, J., & Tannenbaum, C. (2021). 'COVID-19 gender policy changes support female scientists and improve research quality'. *Proceedings of the National Academy of Sciences Feb 9*, 118 (6): e2023476118.

EPILOOG

HOOFDSTUK 23

DE STAD NA CORONA HEROPSTARTEN

Eric Corijn

Vrije Universiteit Brussel

Enkele zaken blijven onderbelicht. Is de heropstart nu al begonnen? Zitten we al in een post-coronatijd? Is vaccinatie het enige criterium? Of denk men ook aan een behandeling? Zullen de varianten blijven komen? Moeten we leren leven met herhaaldelijk pandemieën?

Hoe dan ook: de coronapandemie duurde langer dan gedacht. Toen de ellende in februari 2020 uitbrak spraken sommige experts over beterschap tegen mei of juni, en toen vonden we dat al lang. Na de eerste lockdown dachten velen dat het voorbij was. De versoepeling in de eerste zomer vergde een hoge prijs. Een tweede golf kwam er aan. Een nieuwe en strikte minister van Volksgezondheid greep in. Het enige kompas was de draagkracht van de ziekenhuizen en vooral hun afdelingen voor intensieve zorgen. De economie en de mensen moesten zich aanpassen. De eerste vaccins waren er sneller dan verwacht. Ze werden in golven uitgerold, in januari, dan in maart-april en vervolgens in de zomer. En dan kwam de Deltavariant en zorgde de reislust voor nieuwe besmettingen. Weldra zijn we zo'n twee jaar verder. Virologen waarschuwen voor nieuwe mutaties in het virus, varianten die nieuwe golven kunnen verwekken. Kwamen voorheen grote epidemieën voor om de tien jaar, dan hebben we in deze eeuw al vijf pandemische uitbraken gekend. De wereldwijde COVID-19-pandemie vraagt om een duidelijke reset en biedt de mogelijkheid voor grondige discussie over de maatschappelijke orde. Maar zo lijkt het debat niet gepland te zijn.

TERUG NAAR AF?

Hoe redelijk was het te spreken van een 'terugkeer naar het normale' alsof het samenleven na bijna twee jaar gewoon in de oude mal zou vallen? Alsof januari 2020 na zoveel maanden gewoon uit de diepvries kan worden ontdooid? Hoeveel mensen keren gewoon terug naar de oude omgangsvormen, naar de oude knuffelmanieren? Hoezeer zal het bureauwerk, het vergaderen, het lesgeven, het pendelen, het reizen

zijn veranderd? Welke nu gesloten gelegenheden gaan gewoon weer open: restaurants, cafés, hotels, theaters, cinema's ...? Hoe zal het gesteld zijn met de toeristische sector, met de luchtvaart, met logistiek en vervoer? En wat met de organisatie van werk zelf, op de werkvloer, tussen kerntaken en onderaannemers, de just-in-time, de distributie en verkoop? Hoe hernemen we ons familieleven en onze vriendenrelaties? Wat zal de jeugd doen? En hoe zal het gesteld zijn met de openbare schuld, en met de privéschulden, met de koopkracht en de *willingness to pay*? Neen, het is hoogst irrationeel te denken dat we vanaf de zomer 2021 de draad van januari 2020 gewoon weer opnemen. Ook al lijkt de heropstart na de versoepeling op een grote inhaalrace. Maar de pandemie is niet weg. De vaccinatiecijfers in sommige steden zijn onvoldoende. De winter draagt kiemen in zich. De structurele gevolgen van de crisis zijn nog niet volkomen zichtbaar. Hier is een gelegenheid om de heersende consensus te verstoren en eindelijk eens verschillende antwoorden over 'het nieuwe normaal' aan te bieden in het democratische debat. Hier ligt een uitdaging waarin een echt politiek debat kan worden gevoerd. Wat ook de uitkomst wordt, de agenda voor een verbrede discussie is er. Ook al zijn er krachtige gatekeepers om het debat binnen de systemische klijtlijnen te houden. Hierbij toch enkele alternatieve aanzetten.

WAT NU MET DE GLOBALISERING?

De pandemie heeft het wereldsysteem op de proef gesteld. Covid heeft de gehele mensheid, elk continent en elk land, en vooral alle grote steden, in een diepe sanitaire crisis gestort. Toch hebben internationale organen nauwelijks een rol gespeeld in de regie van de crisis. De Algemene Vergadering van de UNO en de Veiligheidsraad zijn niet in spoed bijeen geroepen. De WHO gaf slechts adviezen. UNESCO liet niet van zich horen. De ontwikkeling van vaccins en vooral de verdeling en toediening ervan gebeurt niet in een mondiaal kader. Het neoliberale wereldsysteem blijkt alleen een markt te dienen en die marktwerking is niet in staat een crisis van die omvang te regelen.

Het beleid viel dus zeer snel terug op het niveau van de natiestaat, land per land, en hier en daar een continentale werking. Dat beleid werd gekenmerkt door sterke lokale, vooral politieke verschillen. Het is interessant de balans op te maken van de verschillende politieke regimes en de visies van leiders als Trump, Bolsonaro, Poetin of Macron, Johnson en Merkel. Hoewel het beleid dit keer onder supervisie en advies van wetenschap en onderzoek stond, toch bepaalden de politiek ideologische visies uiteindelijk de marsrichting. Het volstaat te kijken naar de omslag in de VSA na de verkiezing van Biden. Nationaal beleid is doorgaans generiek voor het gehele grondgebied en stopt aan de grenzen. Het houdt nauwelijks rekening met de interne (sociale)geografie en doet alsof een landsgrens en een administratieve kijk op de populatiedynamica van virussen enige ecologische of sanitaire waarde heeft.

In werkelijkheid sloeg de coronacrisis harder toe in dichtbevolkte gebieden, in de steden. De verspreiding van het virus verloopt niet in concentrische territoriale cirkels, maar via mobiliteitsnetwerken. Ook hier domineerde de 'space of flows' de 'space of places'. En toch werden weinig bevoegdheden aan burgemeesters overgelaten, laat staan aan stedennetwerken. Dat heeft geleid tot onvoorziene uitbraken en geïmproviseerde reacties. Dat heeft ook geleid tot sectorale maatregelen waarin onafgezien van de lokale context de lockdownmaatregelen per economische sector werden uitgerold. Te weinig transversaal beleid, te weinig organische wisselwerking, te weinig coherentie. De pandemie heeft de structurele tekorten in het wereldsysteem nogmaals aan het licht gebracht en het gemis aan meerschallige democratie aangetoond. Dat deficit zal nog pijnlijke gevolgen hebben net nu duidelijk is dat de bestrijding van het virus een wereldwijde uitrol van de vaccinatie nodig heeft. De eerste studies worden gepubliceerd waarin de balans van beleid wordt opgemaakt en wordt gewezen op het aantal onnodige slachtoffers.

In het binnenlands beleid is de nood aan een sterke overheid aangetoond. De vrije markt is niet in staat tot zelfregulatie in omstandigheden van crisis. De neoliberale hypothese, het monetarisme, heeft deze lakmoesproef niet doorstaan. In de meeste landen van de wereld is zeer snel overgeschakeld naar een neo-Keynesiaans beleid. Alleen onverantwoordelijken zoals Bolsonaro of Trump bleven vrij verkeer boven beleid stellen. De Staat nam veelal het roer over en investeerde massaal in anticyclische budgetten. Waar een sterk sociaal zekerheidstelsel bestond, werd de sociale crisis opgevangen. Het economisch weefsel werd aan een overheidsbaxter gelegd. Onderzoek en innovatie inzake vaccin en behandeling steunden vooral op openbare instellingen om in de operationaliseringsfase te worden geprivatiseerd. Ook voor de relance ligt de stuurknuppel in handen van de overheid. Een vernieuwde discussie over de verhouding tussen Staat en markt heeft zich opgedrongen.

Maar de crisis en vooral de wederopbouw hebben ook de civiele maatschappij, de wederkerigheid, de solidariteit belicht. Het ging om zorgen, om 'samen', 'met z'n allen'. Er was bezorgdheid. De strenge maatregelen toonden het belang van het menselijk contact door het gemis ervan. Kortom, ook het egocentrisch individualisme kreeg een knauw. Men heeft opnieuw oog voor solidariteit en samenwerking en respect voor diegenen die met een zorgende missie in hun beroep staan.

Niet dat daardoor het mainstream eenheidsdenken is veranderd. Maar post-corona biedt wel een gelegenheid voor een hernieuwd ideologisch debat. De pandemie was ook een test voor verschillende vormen van beleid. De relatie van verschillende schalen, van globaal naar lokaal, moet in nieuwe verhoudingen worden gegoten. De verhouding tussen Staat en markt moet worden herzien. Het individualisme in zijn relaties en solidariteiten is op de proef gesteld. Laten we hopen dat de kans tot verduidelijking

en keuze niet verdrinkt in de post-politieke reclamecultuur die moet doorgaan voor maatschappelijk debat. Hier ligt een belangrijke uitdaging voor media, wetenschappers en opiniemakers om de bandbreedte van verschillende meningen en analyses weer te geven. Hier is ruimte voor 'het politieke' en voor een 'agonistisch' debat, voor een overgang van een apolitieke consensusdemocratie naar een levende democratie waarin conflicten en geschillen, tegenstrijdige belangen en ideologieën zichtbaar zijn.

WELKE RELANCE?

De post-corona relance zou een debat kunnen openen over de prioriteiten, over een hernieuwde beleidsvoering en over de schalen waarop dat gebeurt. Een eerste debat gaat over de balans van onze gezondheidszorg. Zeker, onze ziekenhuizen hebben fantastisch werk geleverd en we moeten onze zorgverstrekkers en onze sociale zekerheid uiterst erkentelijk zijn. Goed ook dat corona na jaren bezuiniging en 'witte woede' er toch heeft voor gezorgd dat er een financiële inspanning is gedaan. Minister Vandenbroucke kondigt aan de gehele financiering te willen herbekijken en gaat voor een grondige hervorming. Hoever zal men gaan in de afbouw van een financiering per prestatie ten voordele van een openbare dienstverlening? Hopelijk wordt daarin ook de verhouding tot de sterk geprivatiseerde en winstgevende farmasector bekeken.

Toch is het eigenaardig dat de gehele sanitaire politiek quasi alleen opgehangen blijft aan de draagkracht van ziekenhuizen en vooral van de intensieve zorgafdelingen. Op het vlak van de organisatie van de eerste lijn en de woonzorgcentra moet toch ook heel wat worden herbekeken? Moeten we de discussie niet (her)beginnen over de noodzaak van wijkgezondheidscentra, die niet alleen instaan voor ziekenzorg maar ook voor gezondheid, preventie en voorlichting? Een soort voortgezet Kind & Gezin voor alle leeftijden? Een sanitair beleid dat samenspoort met sociale opvang, sport, welzijn en samenlevingsopbouw? En zou de ouderenzorg van thuiszorg tot service flat en WZC niet op die schaal moeten worden herdacht? Is een versterking van die eerste lijn niet de beste remedie tegen de overbelasting van de dure specialistenkliniek? Die bottom-up visie werd door oud-minister Mieke Vogels met een zekere hardnekkigheid verdedigd. De moeilijkheid om de laatste weerstanden tegen vaccinatie aan te pakken wijst vooral op een gebrekkige eerste lijn.

In zo'n debat zouden de mutualiteiten opnieuw een sociale beweging kunnen worden. Ontstaan als onderlinge solidariteitskassen, zijn ze met de uitbouw van een geïnstitutionaliseerde sociale zekerheid sterk gebureaucratiseerde intermediaire structuren geworden. De ledenwerking beperkt zich tot dienstverlening. Er is nauwelijks discussie over gezondheidsbeleid, laat staan ruimte voor zorgactivisme. En sommige delen van het apparaat lijken besmet met een soms bedenkelijke zakelijkheid. Laat de coronacrisis tenminste dat deel van het middenveld ook inspireren tot een reset. Tijd dus voor een grondig herdenken van ons gezondheidssysteem.

ECOSYSTEEM EN ECONOMIE

De coronacrisis heeft nogmaals onze scheefgegroeide relatie met de natuur op scherp gezet. Zowel de oorsprong van de pandemie als de dreiging van nieuwe besmettingen is een direct gevolg van onze verstoorde ecologie en onze al te grote ecologische voetafdruk. De catastrofale overstromingen in de zomer hebben die vaststelling alleen maar versterkt. En daar kwam ook nog eens de drastische stijging van de energieprijzen bovenop. Aan de keerzijde van de medaille heeft de crisis ons ook nog eens met de neus gedrukt op de noodzaak van enkele andere dringende milieumaatregelen: de nood aan betere behuizing, aan meer groenvoorziening, aan betere lucht, aan goed geregeld openbaar vervoer, aan een herziening van onze ruimtelijke orde, ... Klimaatbeleid is dringend, maar gaat al lang niet meer alleen over emissiereductie. Een algehele herziening van onze ecosystemische aanpak staat op de agenda, met ook de noodzakelijke bescherming van de biodiversiteit, van waterhuishouding, grondstoffen en energiebeleid, open ruimte, enzovoort Meer nog, zonder die verbreding van thematiek en draagvlak stevent het klimaatbeleid zelf af op een grote catastrofe, en dat in weerwil van het ecomodernistisch optimisme.

Opnieuw komt deze problematiek in alle hevigheid tot uiting in de steden en vooral in dichtbevolkte volksbuurten. Daar is een uitgelezen terrein om de groene en sociale uitdaging te combineren om de heersende tegenstelling tussen ecologisch middenklassebeleid en materialistisch sociaal beleid te overbruggen. Gebruik de European Green Deal en het klimaatbeleid vooral voor een nieuw huisvestingsbeleid, met energievoorzieningen, parken en publieke infrastructuur, ondersteund met lokale werkgelegenheid en educatieve programma's in de armere wijken. Wat zou het mooi zijn mochten militanten uit de verschillende politieke partijen zich op dat niveau tenminste kunnen vinden in samenwerking. Een gezamenlijke oplossingsgerichte praktijk zoals in het begin van de arbeidersbeweging. Ze zouden bijvoorbeeld samen een wijk coöperatieve kunnen opzetten. Die zou naast een praktisch instrument ook de plaats kunnen zijn om de verschillende ideeën en voorstellen in de praktijk te testen. Een nieuw coproductief middenveld voor territoriale ombouw ...

EEN NIEUWE ECONOMIE

Het toegenomen belang van gezondheid en van het ecosysteem werpt al direct een nieuw licht op de discussie over de economische relance. Een terugkeer naar het oude normaal zou een slechte zaak zijn. Een eenvoudige heropstart is niet alleen onmogelijk wegens de ongetwijfeld aanwezige structurele schade, maar is ook onwenselijk. Een nieuw kader is nodig. Willen we gewoon de oude consumptiesamenleving terug, met koopzondagen, citytrips, funshopping, vrijetijdstress, en dus met overconsumptie en verspilling voor de één en onderconsumptie en verarming voor de ander? Dat gewoon heropstarten zou niet alleen uiterst dom zijn, maar wordt ook onbetaalbaar. Dat is om nieuwe crisissen vragen.

Zo ontstaat een opening voor een zeer interessante discussie over de economische structuur, essentiële- en luxevoorzieningen en over de actoren van de economie en op welke schaalniveaus ze opereren. Twee sterke conclusies dringen zich op. De eerste vloeit voort uit het feit dat de wilde globalisering van de wereldmarkt is afgeremd en dat er opnieuw aandacht is voor de lokale markt, voor hernieuwbare en nabije productie, voor korte ketens en recyclage. De politieke economie van het lokale moet worden uitgetekend en gedacht, los van de alomvattende financiële groeimodellen in BBP's en andere indexen. Er is niet één markt. Die is gesegmenteerd en verschillend ingericht. De economische geografie bestaat. Hoe en onder welke voorwaarden kan de lokale markt ook zorgen voor ten minste de basisbehoeften? Hoe en onder welke voorwaarden kunnen lokale actoren en diensten overleven tegenover de privileges van de grote spelers?

De tweede conclusie vloeit voort uit het feit dat de crisis het belang heeft onderstreept van collectieve voorzieningen en solidaire mechanismen. Met ieder voor zich en zelfstandig ondernemen in een concurrentiële ongeregelde markt zijn we de crisis niet doorgekomen. Wel integendeel. Net dat zorgde voor ongewilde heropflakking. En die ervaring leidt tot nadenken over de gepaste economische actoren na jaren van ideologisch eenheidsdenken, private kapitaalsaccumulatie en publieke bezuinigingen. Het gaat hier helemaal niet over afschaffen van de markt in ruil voor één of andere dirigistische planeconomie. Dat is op zich al een demagogische polarisering want de planeconomie zit nu aan de kant van de Googles, Amazons en Apples terwijl de vrije markt en privatisering in ondemocratisch China meer dan ooit floreert. Neen, het gaat over het herdenken van een gemengde economie, met een *leveled playing field*, maar niet alleen voor private ondernemers, maar ook voor openbare diensten en commons uit het middenveld.

De twee registers moeten samen worden gedacht in een goede herstelplanning. De schaal op wijkniveau- de wandeleconomie, de tienminutenstad – de schaal van stad en stadsgewest – het nabije ecosysteem – en ten slotte de schaal van gewest en land tot de Europese markt en de geopolitiek. Een meerschallig denken, dat vooral in onze Vlaamse mentale kaart enige beweging moet brengen. De actoren, markt, overheid én commons, dienen in groeicoalities samen te werken. Ze moeten zorgen voor een heropleving op basis van bestaande middelen en vaardigheden, gericht op kwaliteit van het dagelijks leven eerder dan op snel speculatief geldgewin. Natuurlijk zal zo'n transitie niet op één dag worden gerealiseerd. Maar we moeten de richting duidelijk aanwijzen en ervoor opkomen. De publieke middelen moeten in die richting worden aangewend. En we moeten de post-COVID-heropening meteen als een kantelmoment zien.

De economische en financiële crisis wordt immers groter dan nu wordt verteld. Er zullen ontslagen vallen. Niet alleen omdat bedrijven de lockdown niet zullen overleven, of omdat de steunmaatregelen wegvallen, maar ook omdat de overlevers zullen inzetten op automatisering, digitalisering en informatisering of omdat thuiswerken zal toenemen. In de huidige economische functionering is de aangekondigde werkzaamheidsgraad

van 80 % totaal irrealistisch. Inzetten op sterke productiviteitstoename en hoge scholing enerzijds en tegelijk ook werkloosheid, lage scholing en armoede opsorpen is contradictorisch. Het kan alleen betekenen dat men preciaire statuten en uitbuiting van de working poor wil laten voortbestaan onder het mom van activering.

DE SOCIALE CRISIS TEGENHOUDEN

De economische crisis draagt een uitdieping van de sociale crisis in zich. Vandaag zit al een derde van de stedelijke bevolking op of onder de armoedegrens. De werkgelegenheid zal nog afnemen, de levensduurte zal nog stijgen en de overheid zal meer geld nodig hebben. Een totale sociale ontwrichting kan alleen worden tegengegaan door de solidariteitsmechanismen en de sociale rechten, de sociale zekerheid en een eerlijke fiscaliteit, in stand en op niveau te houden. Maar ook en vooral door de sociale inclusie via de reguliere arbeidsmarkt aan te vullen met andere vormen van social networking. Daarvoor moeten de sociale diensten naast dienstverlening nog meer inzetten op activering, zelforganisatie en empowerment en op het uitbouwen van alternatieve economische activiteiten. De reguliere arbeidsmarkt alleen zal het sociaal weefsel niet herstellen. De reëel bestaande economie is onaangepast aan een 80 % werkzaamheid. De middenklassen – in deze gouw wordt dat nogal potsierlijk de klasse van de ‘hardwerkende Vlaming’ genoemd – moeten uit hun individualistische bubbel worden gehaald en via een verbeterd burgerschap mee zorgen voor sociale inclusie. Anders zal de communautarisering bij de afvallers alleen maar toenemen. Nogal wiesdes. Zonder die mentaliteitswijziging bij vele mensen, mentaliteit die ook al te veel in ranzig racisme is verpakt en door bepaalde partijen wordt gekoesterd en onderhouden, zullen overheidsbeleid of inspanningen van het middenveld niet volstaan. Laat daar een echte politieke strijd over ontstaan.

EEN CULTURELE OMSLAG

Ja, post-corona moet ook een culturele revolutie omvatten. De door doodsangst opgelegde discipline, de solidariteit met de zorgverstrekkers en het gemis van de zo nodige knuffelcontacten zou ons moeten afhelpen van het teveel aan arrogant individualisme en destructief egocentrisme. Dat moet nu, voor diegenen die meewillen, worden omgezet in een positieve vibe. En die mentaliteit inspireren en ondersteunen zou ook inzet mogen zijn (van een deel) van het onderwijs, de kunsten en het verenigingsleven wanneer ook die sectoren weer opengaan. Hoe is het nog gesteld met Hart boven Hard in het cultuurwerkveld?

Maar zo’n hernieuwde inzet voor het algemeen belang kan alleen werken wanneer er ook zeggenschap, coproductie en middelen tegenover staan. Dat is wanneer de politiek, de overheid en de ambtenarij niet voor eigen macht of corporatie werken, maar voor een

vernieuwd samenleven; wanneer ze ten dienste staan, niet van cliënteel of onderdanen, maar van actieve burgers die ook hun deel van het contract willen vervullen. Dat zou een duidelijke breuklijn moeten worden in het politieke debat. Dat vergt niet alleen een veranderd discours, maar vooral een veranderde praktijk van politieke militanten en een radicale afbouw van de participatie. Duurzame wijkontwikkeling, met basisvoorzieningen en een essentiële economie, met een participatief budget en een coöperatieve, kan een sterke hefboom zijn voor van vernieuwd burgerschap. Laat dat gebeuren. Laten de, al dan niet uitgelote, burgerparlementen geen praatbarakken worden, maar worden ingezet voor een concrete samenlevingsopbouw.

Dat nodige maatschappelijk debat is blijkbaar niet te verwachten van de bestaande duiding en debat-programma's in de media. Het zal worden gevoerd via de, zelden vermelde, alternatieve media en kanalen. Maar het zou wel moeten worden opgenomen door sommige politici of enkele analisten. Die hebben wel de mond vol van vernieuwing en herverkaveling maar blijven het inhoudelijk debat beperken binnen de bestaande instellingen, de 'oude vormen en gedachten'. Op dat vlak is weinig vernieuwing zichtbaar. De interessante gesprekken in de marge zijn aan een opschaling toe. Iets als een Staten-Generaal van de Post- Corona, een soort constituant voor een vernieuwd samenleven.

ECHE POLITIEKE Vernieuwing

De roep naar politieke vernieuwing mag niet beperkt blijven tot enkele esthetische maatregelen. Het gaat wel degelijk om een herschikking van de machtsverhoudingen, waarbij de uitvoerende macht, de participatie en de grote private spelers in een nieuw evenwicht terecht komen met verkozen raden, burgerinitiatieven, zelforganisatie en civiele maatschappij. En dan is er de rol en de verhouding met de politieke partijen. Velen zitten in een existentiële crisis, als kiesverenigingen zoekend naar maximale openbare financiering op zoek naar inhoudelijke verduidelijking en vernieuwd contact met een actieve basis. Dat zal niet zonder slag of stoot gaan en moet dus evenzeer onderdeel vormen van een alternatief model.

Een belangrijk onderdeel van die inzet is de digitale revolutie die als prioriteit in de relance wordt genoemd. De grote technologie bedrijven lijken ons vandaag meer onder controle te krijgen dan dat de burgerlijke democratie hen controleert. Onze persoonsgegevens worden opgeslagen, gebruik wordt voorafgegaan door aanvaarding van cookies, we hebben geen zicht op de gebruikte algoritmes. Kortom: deze ontwikkeling is niet alleen een bedreiging voor privacy en democratie maar zet ook geopolitieke evenwichten op het spel. Het is dus zaak de digitale revolutie ook om te zetten tot een democratische revolutie. De '*smart cities*' moeten ons toelaten '*smart citizens*' te zijn. Niet de technologie maar de sociale noden moeten de programma's sturen. Er ligt een hele opdracht in het vrijwaren van mensenrechten, privacy, transparantie en controlemechanismen.

Die democratisering vereist ook het herschrijven van regels en procedures in het vergunningenbeleid en kwaliteitsbewaking. Het gemeengoed en het algemeen belang moet worden gevrijwaard van het particulier en privaat belang. Ook dat is een voortdurende inzet die ook de dagelijkse en pragmatische inzet zou moeten zijn voor een progressieve politiek.

De macht van burgers vergroten betekent dan ook vorming in burgerschap. Werkelijk wegen in participatie en coproductie vereist inzicht en vaardigheden. Klanten zijn niet de beste ontwerpers. Participatie vereist dus ook vorming en debat. In laatste instantie moet de dichting van de kloof tussen burger en politiek niet alleen verwacht worden van voortschrijdend inzicht bij diegenen die nu politieke macht hebben. Het zal vooral afhangen van de politisering van het burgerschap zelf, het opnemen van verantwoordelijkheid, het engagement en de wil te komen tot structurele verandering.

HEGEMONIE: STRIJD OM DE GEESTEN

Een allesomvattende crisis als de corona pandemie is als een wereldoorlog. De wederopbouw is ook een moment om de marsrichting duidelijk te bepalen, om de basisstructuren onder de loop te nemen. En dat gaat niet zonder polemieken en kampvorming. Dat is waar democratie tenslotte om draait. 'Business as usual' heeft vandaag geen betekenis. Het loon- en dividendendebat dat even verscheen rond 1 mei 2021 heeft de ideologische breuklijnen al aangegeven. De eerste relancebudgetbesprekingen tonen de spanningen en de weerstanden tegen afbouw van privileges en scheefgegroeide structuren. Het conservatieve liberalisme bereidt zich voor op de verkiezingen van 2024. Die dragen niet alleen een aanslag op de instellingen en de democratie in zich, maar ook op de sociale herverdeling. Laten we hopen dat de progressieven uit hun sectaire bubbel geraken en van de post-corona-gelegenheid gebruik maakt om zich te herbronnen en een alternatief aan te bieden. In andere landen hebben we gezien hoe de verdeeldheid aan de linkerkant het politieke veld herleid tot een keuze tussen rechts en extreemrechts.

Intussen kan er wel aan politiek worden gedaan en strijd worden geleverd. Ik zie daarbij drie werven. Het Europese project behoeden voor een rechts nationalistische regressie. Daartoe moet de kritiek op een bureaucratisch project met nationale lidstaten worden doorgetrokken naar een project van een sociale en culturele 'imagined community'. Een cultureel en solidair Europa tegenover een nationalistische post-corona stellen. Het tweede veld is de strijd op het niveau van de staat, federaal en gewestelijk, om de vitale sectoren die ons door de crisis hebben gesleurd te garanderen en uit te bouwen. De strijd voor een vrijwaring van de sociale zekerheid, de herwaardering van de zorg en het onderwijs, de openbare diensten, de vitale sectoren. Daartoe moet er een ommekeer komen in het soberheidsbeleid, dat alleen ten voordele van de private sector wordt gevoerd, en een herfinanciering van de sociale sector door een eerlijke fiscaliteit.

Het kerntakendebat over de overheid komt ongetwijfeld op tafel via de discussies over staatshervorming. Moet de overheid investeren in aan de markt onttrokken overheidsdiensten en kan de private sector zelf zorgen voor de markt? Moet er in een krimpende economie niet voor worden gezorgd dat elke investering met belastinggeld ten goede komt aan de essentiële economie gericht op basisvoorzieningen, aan een duurzame en circulaire nabije productie, aan nieuwe mechanismen van solidariteit en herverdeling? Dat is een werf die bottom-up, vanuit de leefomgeving, op het lokale vlak, met de steun van lokaal beleid moet worden uitgewerkt. Een onmiddellijk programma voor een solidair Europa, voor gezonde en verzekerde landelijke openbare diensten en voor een circulaire basis economie voor het lokale dagelijkse leven, het zijn drie post-coronawerven waarrond kan worden samengewerkt.

De toekomst is onzeker. Hoe post-corona er uiteindelijk zal uitzien is nog mistig. Maar het is wel tijd voor een grondig debat in de openbaarheid over de lessen. En laat dat debat niet opgesloten in de postpolitieke TINA-orde. Er bestaat solidaire goodwill bij delen van de bevolking. Er is ruimte voor een écht georganiseerd meningsverschil, met argumenten en sociale praktijken, met een herverkaveling van het politieke landschap en uiteindelijk een strijd voor de politieke hegemonie. Het is daar waar een radicale democratie om draait. En naast het meer zichtbare debat in instellingen en media heeft de pandemie zeker de discussie over stadsontwerp en transitieprocessen in elke grote stad aangezwengeld. Dat is een schaal die in belang zal toenemen in de samenlevingsopbouw.

ABOUT THE SERIES URBAN NOTEBOOKS

The series Urban Notebooks/Stadsschriften/Cahiers Urbains treats subjects that deal with cities and urbanity in the large sense. It aims to stimulate the social debate about urbanity.

The series is directed by an interdisciplinary and interuniversity editorial committee, chaired by Eric Corijn (editor in chief).

www.aspeditions.be

SUR LA SÉRIE CAHIERS URBAINS

La série Urban Notebooks/Stadsschriften/Cahiers Urbains accueille des sujets qui traitent de la ville et de l'urbanité au sens large du terme. Elle vise à stimuler le débat social au sein et au sujet de la ville.

Elle est dirigé par un comité de rédaction présidé par Eric Corijn (président).

www.aspeditions.be

OVER DE REEKS 'STADSSCHRIFTEN'

De reeks Urban Notebooks/Stadsschriften/Cahiers urbains staat breed open voor onderwerpen die de stad en stedelijkheid onderzoeken en maatschappelijk in discussie brengen.

De reeks wordt geleid door een interdisciplinair en interuniversitair samengestelde redactieraad die wordt voorgezeten door Eric Corijn.

www.aspeditions.be

1. Eric Corijn & Eefje Vloeberghs: *Bruxelles!*, 2009.
2. Eric Corijn & Eefje Vloeberghs: *Brussel!*, 2009.
3. Benedikte Zitouni: *Agglomérer. Une anatomie de l'extension bruxelloise (1828-1915)*, 2010.
4. Margo De Koster, Bert De Munck, Hilde Greefs, Bart Willems & Anne Winter (Eds.): *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900*, 2011.
5. Sofie Vermeulen, Eefje Vloeberghs, Bas Van Heur, Celine Oosterlynck & Jessica van de Ven (Eds.): *Kan de stad de wereld redden? Teksten van Eric Corijn*, 2012.
6. Eric Corijn, Jean de Salle, Jean-Louis Genard, Christian Kesteloot, Christian Vandermotten & Pierre Vanderstraeten: *Où va Bruxelles?*, 2013.
7. Eric Corijn, Jean de Salle, Jean-Louis Genard, Christian Kesteloot, Christian Vandermotten & Pierre Vanderstraeten: *Waarheen met Brussel?*, 2013.
8. Eric Corijn & Jessica van de Ven (Eds.): *The Brussels Reader*, 2013.
9. Cathy Macharis, Frédéric Dobruszkes & Michel Hubert: *Mobilité et logistique in Brussel*, 2014.
10. Cathy Macharis, Frédéric Dobruszkes, Michel Hubert (Eds.): *Mobilité et logistique à Bruxelles*, 2014.
11. Filip Canfyn: *Het syndroom van verkavelingsvlaanderen*, 2014.
12. Sofie Vermeulen: *The Brussels Canal Zone. Negotiating visions for urban planning*, 2015.
13. Sarah Lévy: *La planification sans le plan*, 2015.
14. Daniel Acke & Elisabeth Bekers (Eds.): *Ecrire Bruxelles / Brussels schrijven*, 2016.
15. Pieter Ballon, Cathy Macharis, Michael Ryckewaert: *De Humane Stad. 30 voorstellen voor een stad op mensenmaat*, 2017.
16. François Rinschbergh, Eva Swyngedouw & Jef Vlegels (Eds.): *Cultural & Creative Industries In Brussels*, 2018.
17. Joren Sansen & Michael Ryckewaert: *Collective housing*, 2021.